BIJDRAGEN VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PROVINCIE DER MINDERBROEDERS IN DE NEDERLANDEN

ONDER REDAKTIE VAN

PATER CUNIBERTUS SLOOTS, O.F.M.
PATER BERTILO DE BOER, O.F.M.
PATER ALBERTUS FICK, O.F.M.

BUNDEL XX

Veritatem facientes in charitate

1955

DRUK: N.V. GRAFISCHE KUNSTINRICHTING J. VAN POLL SUYKERBUYK
ROOSENDAAL

REDAKTIE:

P. CUNIBERTUS SLOOTS, O.F.M., LEUNSEWEG 2, VENRAY

P. BERTILO DE BOER, O.F.M., BIEST 43, WEERT

P. ALBERTUS FICK, O.F.M., WITTEVROUWENSINGEL 26, UTRECHT.

SEKRETARIAAT VAN DE REDAKTIE:

LEUNSEWEG 2, VENRAY.

ADMINISTRATIE:

N.V. GRAFISCHE KUNSTINRICHTING

J. VAN POLL SUYKERBUYK, ROOSENDAAL.

De Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden verschijnen in bundels van ongeveer 160 blz. Drie bundels vormen één deel. Bij de derde bundel worden Inhoud en Register gevoegd. Intekenaren op de delen betalen per bundel *f* 4.—, verhoogd met de frankeerkosten. De prijs voor afzonderlijke bundels - voor zover voorradig - bedraagt *f* 6.—.

Stukken ter plaatsing alsmede boeken ter recensie worden ingewacht bij het Sekretariaat van de Redaktie. Aan de medewerkers wordt de vrijheid gewaarborgd hun artikelen naar eigen wens en gewoonte te redigeren.

Voor alle zaken, de uitgave betreffende, wende men zich tot de Administratie.

PLACET IMPRIMATUR:

P. CASTULUS VAN DEN EIJNDEN O.F.M.
Minister Provincialis

Werthae, in festo B.M.V. Imm. Conc., 8 Decembris 1955.

NIHIL OBSTAT:

L. P. J. S. AERDEN, Pr.
Censor ad hoc deputatus

Roosendaal, 1 December 1955.

INHOUD

CONTENU: C'est en 1931 que les soeurs tertiaires de S. François de la Congrégation de Waldbreitbach se sont établies en Hollande. Comme elles vont donc célébrer la 25e année de leur arrivée en ce pays, l'auteur veut étudier l'origine, l'évolution et la spiritualité de cette Congrégation, qui fut fondée par la Rév. Mère Rosa Flesch. Quelques détails sur sa vie et son caractère terminent l'article.

CONTENU: M. Aert Swaens, de Goirle et archiprêtre de Geertruidenberg, a écrit trois opuscules qui peuvent intéresser l'historien des trois Ordres de S. François en Hollande.
Après en avoir parlé du point de vue bibliographique, l'auteur indique en quoi consiste l'intérêt de ces livres pour l'histoire franciscaine. C'est qu'ils contiennent une description du martyre de Frère Guillaume de Gouda, et qu'ils sont dédiés à la mémoire d'Anna Cornelissen Buys, Supérieure du couvent de Catharinadal à Geertruidenberg.

CONTENU. En examinant un document très important, l'auteur réussit à fournir des détails ultérieures sur les efforts du R. P. Jan Neijen O.F.M. pour arriver à la Paix entre l'Espagne et les septs Provinces en 1607. Le texte du document est publié avec des notes éclaircissantes.

CONTENU: Les Frères Mineurs ont eu aux Pays Bas de nom-

breux collèges. En général ceux-ci étaient fondés à la demande des municipalités. Les conditions posées lors de la fondation d'un tel collège à Heinsberg nous permettent de nous former une idée de ceque pouvait être l'organisation de ces collèges vers cette époque. C'est l'étude du latin qui occupait la première place, sansque la formation religieuse en fût oubliée.

5. FRANCISCAANSE HANDSCHRIFTEN IN NEDERLAND II . . . . blz. 209

door P. Dr. Willibrord Lampen O.F.M.

CONTENU: Du nom de manuscrits franciscains, l'auteur veut désigner les manuscrits qui ou bien ont été écrits par les membres de l'un des trois Ordres de S. François, ou bien ceux qui ont appartenu aux couvents de ces ordres, ou bien encore ceux que en partie en leur totalité traitent un sujet franciscain. Ainsi cet article pourra constituer la première contribution pour arriver enfin à la formation d'un Catalogus generalis codicum Franciscanorum, dont on attend toujours l'apparition. Dans son article l'auteur nous donne une liste de tels documents dans la mesure où ils se trouvent aux Pays Bas. Il y ajoute des remarques bien précieuses.

6. STUDIE EN OPLEIDING IN DE GERMANIA INFERIOR VOORAL GEDURENDE HET LAATSTE KWARTAAL DER XVIIIE EEUW . . . . blz. 226

door P. Dr. Mathias Goossens O.F.M.

CONTENU: L'auteur nous donne un aperçu général des études philosophiques et théologiques dans la „Germania Inferior" vers la fin du XVIIIe siècle.

Après quelques renseignements sur les couvents où ces études se faisaient, sur les Pères qui y professaient, c'est surtout le programme des études qui est examiné de plus près. Car il se trouve qu'on a eu des difficultés quant aux systèmes à suivre comme aux matières à traiter. Cela nous permettra de mieux connaître quelques professeurs, et les manuels qu'ils avaient composés.

La dernière partie est consacrée à l'étude de la Bible et à la fondation du „Musaeum Philologico-sacrum" à Anvers.

Ainsi l'article nous donne une image complète de la formation philosophique et théologique à cette époque.

7. „ONS NOORDEN" . . . . blz. 257

door P. Cunibertus Sloots O.F.M.

CONTENU: Vers le premier juin 1955 les journaux mentionnaient qu'on avait l'intention de cesser la publication du journal

„Ons Noorden". Bien qu'il se trouve que l'on continue heureusement cette publication, il sera utile de raconter ici quelques particularités sur son fondateur, le R.P. Eustachius Stevens O.F.M. et sur les circonstances où il a réalisé ce projet.

CONTENU: L'auteur nous donne le texte de quelques testaments, faits à Maestricht par des Frères Mineurs, avant d'émettre leurs voeux. Il donne en outre - pour autant qu'il a pu les trouver - des détails sur leur vie.

CONTENU: Des catalogues bien soignés de la maison A. L. van Gendt à Blaricum, on a relevé les livres et les manuscrits d'inspiration franciscaine, en ajoutant quelques remarques plus spéciales.

CONTENU: Afin de compléter le Monasticon Batavum Schoengen-Boeren 1942, on publie des annotations détachées se rapportant aux fondations des trois Ordres de Saint François.

CONTENU. Afin de pouvoir parvenir à un Dictionnaire biographique des Frères Mineurs néerlandais, on communique de petites trouvailles se rapportant à des membres de trois Ordres de Saint François.

CONTENU: Des données tirées d'archives, de livres et de revues utiles pour l'histoire franciscaine aux Pays-Bas.

CONTENU: Compte-rendu de livres qui se rapportent à l'histoire des Ordres franciscains aux Pays Bas.

Adressen van medewerkers met artikelen en boekbesprekingen in Bundel XX:

Drs. FRANS ADRIAENS, Bassin 25, Weert.

P. Dr. FIDENTIUS VAN DEN BORNE, Graafseweg B 304, Alverna bij Wychen.

P. EPHREM VAN EIJL O.F.M., Wittevrouwensingel 26, Utrecht.

P. Dr. MATTHIAS GOOSSENS O.F.M., M.O.K., Hilversum.

P. Dr. WILLIBRORD LAMPEN O.F.M., Wittevrouwensingel 26, Utrecht.

P. Dr. EPHREM SLOOTS O.F.M., Leunseweg 1, Venray.

JAN VERZIJL, Cannerweg 66, Maastricht.

DE CONGREGATIE VAN DE ZUSTERS FRANCISCANESSEN VAN DE ALLERZALIGSTE MAAGD MARIA TER ENGELEN

DOOR P. CUNIBERTUS SLOOTS O.F.M.

Moeder Rosa Flesch - Stichteres.

De Congregatie van onze Lieve Vrouw ter Engelen is sinds 1931 in Nederland gevestigd en maakt dus in 1956 de eerste vijf en twintig jaren vol, jaren van groei en zegenrijke arbeid.
Een nadere kennismaking met deze trouwe dochters van Vader Franciscus is daarom wel bijzonder op haar plaats.
Daarbij valt uiteraard de eerste en volle aandacht op de eenvoudige vrouw, die in de handen van Gods Voorzienigheid en onder diens wondere leiding het werktuig werd om een nieuwe tak te doen uitgroeien aan de vruchtbare boom van de franciscaanse

Maria ter Engelen

Orden. En zoals meer in de geschiedenis is gebeurd, had dit niet plaats met een vooropgezet doel, maar door - in de ogen van de mensen - zeer toevallige omstandigheden.
De vereerde stichteres van de Congregatie werd Margaretha Flesch, de latere Zuster en Moeder Rosa. Zij werd geboren te Schönstatt bij Vallendar aan de Rijn op de feestdag van de Apostel Mattias, 24 februari 1826, als eerste kind van de vrome ouders Gregorius Flesch en Agnes Breitscheid.
Toen vader Flesch naar Unkel was verhuisd om er in een molen de leiding te nemen, verloor hij reeds in 1832 zijn echtgenote; hij bleef achter met drie kleine kinderen, drie dochtertjes. Andermaal trad hij in het huwelijk en met zijn tweede vrouw, die hem twee jongens schonk, vertrok hij later naar Fockenbachtal bij Waldbreitbach, waar hij het molenaarsvak voortzette. Na een paar jaren in kommervolle omstandigheden gewerkt te hebben, zag hij kans om de oude molen door een nieuwe te vervangen. Maar God riep hem in 1842 tot zich. Vrouw en vijf kinderen liet hij zonder verdere inkomsten achter. Door verkoop van kruiden en handenarbeid trachtten zij in hun levensouderhoud te voorzien.
Deze gegevens moesten wij wel vooraf mededelen. De stichteres bleef als kind van zes jaar achter zonder moeder, en op zestienjarige leeftijd zonder vader. Het lot van stief- en weeskind drukte haar leven. In deze school werd zij gevormd tot een energieke persoonlijkheid, die gestaald werd tegen moeilijkheden en leerde zelfstandig beslissingen te nemen. Anderzijds is uit haar moeilijke kinderjaren ook te verklaren, dat zij onweerstaanbaar getrokken werd tot het kind, bijzonder tot het arme, misdeelde en ouderloze kind.

Dit eenvoudige, verstandige en leergierige meisje zou tot verheven dingen geroepen worden, hoewel haar instelling, aard en neigingen dit niet het minst deden vermoeden. Zeker mede door de stille omgeving met haar prachtige natuur, maar vooral wel door de droeve voorvallen in haar kinderjaren, was bij haar een sterke drang ontwikkeld tot ingekeerdheid en afzondering, tot beschouwing zelfs. Om daaraan te voldoen, bracht zij een metselaar, een zekere Röder ertoe voor haar op een stuk land, dichtbij de molen gelegen, een huisje te bouwen, waar zij in eenzaamheid

haar dagen wilde doorbrengen. Met haar broer Aegidius droeg zij het nodige materiaal bijeen; de weelde van een dak kon zij zich echter niet veroorloven. In dit kleine huis bracht zij ongeveer vijf jaren door in aanhoudend gebed en arbeid.
Op 25 jarige leeftijd gekomen, vond zij, dat haar broers en zusters haar directe bijstand niet meer nodig hadden. Zij verliet in 1851 het heerlijk oord, dat haar zo dierbaar geworden was en vertrok naar haar geboorteplaats Vallendar. Reeds in het najaar keerde zij echter naar Waldbreitbach terug. De zucht om alleen te zijn met God was nog krachtiger geworden. Zij wist een plaats, die uitzonderlijk geschikt was voor overweging van hemelse zaken. In de nabije omgeving bevond zich een kruiskapel met sinds 1834 verlaten kluizen.[1]
Margaretha begaf zich naar Pastoor Jacobus Gomm en kreeg verlof zich daar te mogen vestigen. Hij stond het haar toe, onder voorwaarde echter, dat zij zelf in haar levensonderhoud moest voorzien en zich daarnaast zou wijden aan elk liefdewerk. Gaarne nam zij die voorwaarde aan en op 31 oktober betrok zij met haar zieke zuster haar nieuw tehuis. Geen ogenblik kwam het bij haar op, dat hier tevens de wieg zou staan van een nieuwe zusterscongregatie, die reeds bij haar leven meer dan 80 huizen tellen zou. Toch zou dit geschieden. Wie denkt hier niet een ogenblik aan het wonderbare kruis, dat in de kapel van San Damiano tot Sint Franciscus sprak?

Met de Seraphijnse Heilige zou zij weldra de weg opgaan, die God voor haar aangewezen had.
De aanleiding was de volgende. Ternauwernood een jaar had Margaretha haar bijzonder leven geleid, of in Hochscheid kwam als onderwijzer wonen een zekere Scherer; Hochscheid behoorde tot de parochie Waldbreitbach. Deze godvruchtige man had zich door een Minderbroeder uit Warendorf te Coblenz laten opnemen in de

[1] Een zich daar bevindend kruis werd als wonderbaar beschouwd en genoot grote verering. Zie *Kurtzer / doch klarer en wahrer Bericht / von dem heiligen / durch viele wunderbarliche Begebenheiten Beruhmten . Kreuz / welches zwischen Ober und Nieder Breydbach an der bekannten so genannten / Witbach, im Ampt Neuerberg, Collnischen Territorii / Erz-Stifft Trierischer Geistlicher Jurisdiction / in einer hierzu neu aufgerichteter Creuz-Kirchen / nunmehr aufbehalten, und durch einen groszen Zu / lauff des Volcks verehrt wird. / Aus dem im Jahre 1599 darüber gemachten Protocoll kürztlich / ausgezogen, Cöln, 1754.*

Fockenbachtal bij Waldbreitbach.

Derde Orde van Sint Franciscus. Sinds hem dat voorrecht was ten deel gevallen, ontpopte hij zich als een rusteloos propagandist voor deze heilzame instelling. Spoedig was ook Margaretha een van de ijverigste Tertiarissen. Voor het overige veranderde weinig of niets in haar leven. Zij bleef in en vanuit haar kluis bidden en werken. *„Alles verrichten uit liefde tot God, met God, om tot God te komen"*, dat was haar zinspreuk en de korte, maar veelzeggende inhoud van haar leven. Waar het ging om goed te doen, was zij aanwezig. Een korte tijd gaf zij zelfs onderricht in de parochieschool; voor het overige wijdde zij de kostbare tijd aan verzorging van zieken, hulpbehoevenden, armen en aan handwerken.

Moeilijk kon het uitblijven, dat Margaretha indruk maakte en invloed uitoefende op gelijkgeaarde zielen.
Een onbetekenend plaatsje als Dernau aan de Ahr bracht haar

de eerste levensgezellinnen in Maria Bonner en Gertrudis Beissel, die ook in de Derde Orde van Sint Franciscus werden opgenomen. Maar met dezen en met de weeskinderen, over wie zij zich weldra ontfermde, werd het in de kluis toch al te benauwd. Noodgedwongen moest aan een ruimer verblijfplaats gedacht worden. Een eerste stap hiertoe was het aankopen van een stuk woeste grond, dat op een heuveltop gelegen was, niet ver verwijderd van de Kruiskapel. Het is op die plaats, dat zich nu het imposante Moederhuis van een wijdvertakte Congregatie bevindt.
Voor de hand ligt het, dat Margaretha op het aangekocht, wel vreemdsoortig, terrein binnen afzienbare tijd een groter huis wilde bouwen. Maar zo dadelijk en zo gemakkelijk ging dat niet. Pastoor Jacobus Gomm was er geen voorstander van en de gemeentelijke autoriteiten, die haar wel weeskinderen bezorgden, weigerden elke steun. Heeft Margaretha in deze tegenslagen een vingerwijzing gezien, dat haar taak elders anders lag? In elk geval ging zij denken aan de intrede in een klooster. Maar de Pater Redemptorist Brauweiler, die zij te Bornhofen om raad ging vragen, gelastte haar, althans voorlopig, naar Waldbreitbach terug te keren. Nu zou spoedig en onverwacht uitkomst komen.

In Waldbreitbach woonden twee jonge mannen, Peter Wirth en Antoon Weber; samen oefenden zij een ambacht uit en beiden zouden zij de eersten zijn van een Congregatie van Broeders Franciscanen. Bij hun milddadigheid en liefdewerken hadden zij zich geen financiële zorgen gemaakt; zij konden huur- en andere schuld niet betalen en werden door Pastoor Gomm naar de kluizen bij de Kruiskapel verwezen. Op een goede dag kwamen zij gepakt en gezakt bij de Kruiskapel aan. Voor Margaretha was deze beslissing van de Pastoor een gelukkige; de weg lag voor haar open. Onmogelijk konden zij, haar gezellinnen en haar wezen verder bij de Kruiskapel verblijven en zij gingen provisorisch wonen in een huurhuis bij de weduwe Ley. Maar deze woning was zo armzalig en zo bekrompen, dat zelfs Pastoor Gomm de bouw van een huis op het aangekochte terrein niet meer weigeren kon.
In mei 1861 werd met de bouw begonnen. Niet zonder ontroering leest men in de kronieken, hoe Margaretha met haar gezellinnen

Kruiskapel te Waldbreitbach. Exterieur.

actief daarbij hielpen. Na haar arbeid bij kinderen, zieken en in school droegen zij soms tot achttien malen per dag en tot middernacht toe, hout, stenen, kalk en ander bouwmateriaal de steile berg op, die slechts langs een smal, kronkelend pad te bereiken was. In 1862 kon het nieuwe verblijf, dat aan Maria werd toegewijd betrokken worden en ongestoord wijdde men zich vooral aan de verzorging van weeskinderen. En al leefde men volgens een bepaalde dagorde, kon men toch niet van een klooster spreken en aan de stichting van een Congregatie werd in het geheel niet gedacht. Men zou haast zeggen integendeel, daar wel het idee opkwam in een of andere kloosterorde te treden. Dat dit niet gebeurde, heeft zeker gelegen aan Pastoor Gomm, die de brave edelmoedige vrouwen voor zijn parochie wilde behouden.

Weldra echter had er een feit plaats, dat voor Margaretha een vingerwijzing van boven was.

Op 12 juni 1862 knielden de reeds vermelde jonge mannen in de Kruiskapel voor het altaar en legden in handen van Pastoor Gomm, als vertegenwoordiger van Bisschop Arnoldi van Trier de geloften af van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid. Met deze eerste professie vierde de Congregatie van de Broeders-Franciscanen van Waldbreitbach haar geboortedag.

Te samen met vele anderen hadden ook Margaretha en haar gezellinnen de indrukwekkende plechtigheid bijgewoond. En als ware het niet tot de broeders, maar tegen haar gezegd, kwamen telkens opnieuw de woorden van Pastoor Gomm in haar geest: „Niet wat ik gewild heb, maar wat gijzelf nagestreefd hebt, dat is tot stand gekomen".

Moedig ging Margaretha naar de Pastoor en vroeg de gunst ook met de vrouwen te doen, wat hij aan de mannen niet geweigerd had. En zie - binnen zeer korte tijd mochten Margaretha - nu Zuster en Moeder Rosa - met haar twee medezusters voor de altaartreden haar geloften uitspreken. Het was op 13 maart 1863. De Congregatie van de Franciscanessen van Waldbreitbach was gesticht. De kronieken hebben ons de bijzonderheden van dit eerste stichtingsfeest tot in de finesses overgeleverd.

Zij verhalen, hoe op die merkwaardige dag in stille vreugde een processie van de Kapelberg afdaalde. Voorop gingen de dragers van de parochievaandels, dan kwamen de weeskinderen in witte klederen, ten slotte de drie dienaressen Gods in zwarte jurken en met bruidssluier, zoals men die in die streken op de dag van de bruiloft droeg. De eenvoudige feeststoet trok de eerbiedwekkende Kruiskapel binnen. Met een gedenkwaardige toespraak leidde de vrome zielenherder het zeldzaam gebeuren in. „Is dit werk - aldus sprak hij - dat hier zijn aanvang neemt, mensenwerk, dan zal het weder ineenstorten; maar is het een werk van God, dan zal het groeien en gedijen". Uit zijn priesterlijke handen ontvingen dan de vrouwen het kleed van de Orde, het arme bruine kleed van Vader Franciscus, de zwarte sluier en het witte koord. Margaretha heette voortaan zuster M. Rosa, Maria Bönner zuster M. Francisca, Gertrud Beissel zuster M. Theresia. Onder de H. Mis brachten zij zich door de heilige geloften ten offer, geloften, die zij

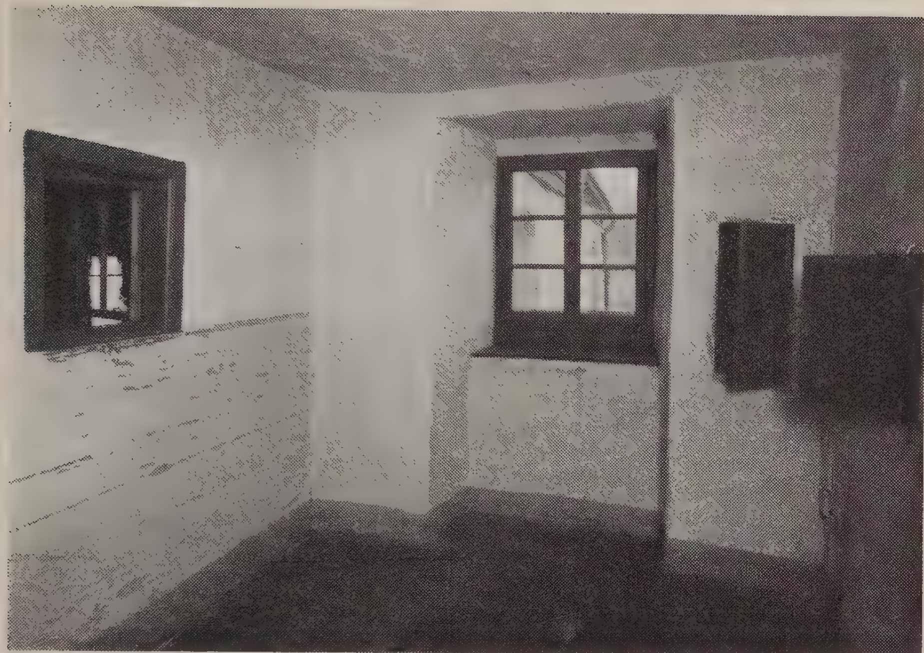
Kruiskapel te Waldbreitbach. Interieur.

wegens de lange voorbereidingstijd dadelijk mochten afleggen. De heilige Communie bezegelde het verbond.
Als gelukkige bruiden Gods werden zij op de Kapelberg teruggebracht. Het kleine „Marienhaus" was het eerste klooster geworden. Vriendenhanden hadden het met guirlandes en bloemen versierd, een eenvoudig feestmaal was bereid. Elk wantrouwen was plotseling in vertrouwen en sympathie veranderd. En het op zich zelf staande klooster zou op die dag reeds moederhuis worden.

Onder de gasten bij de ontroerende plechtigheid bevond zich een heer uit Adenau. Zozeer stichtte hij zich aan de vrome vrouwen, dat hij dadelijk een van de twee gezellinnen ter uitoefening van de liefdewerken in zijn woonplaats vroeg. Moeder Rosa stemde toe en op 24 april reisde zuster Theresia naar Adenau om er de fundamenten te leggen voor de eerste dochterstichting.

Het kloosterleven stelt zijn eisen. Men kan zich afvragen, of de nieuwe zusters wel een helder idee konden hebben van eigen aard en eigen karakter van dat leven. Vanzelf behielden ze de al lang gevolgde dagorde met afwisseling van gebed en arbeid. Daarom was het een beschikking Gods, dat onder de postulanten, die zich weldra in groten getale meldden, zich ook bevond de zuster Catharina, die reeds elders het religieuze leven geleid had. Zij kon diepere kennis aanbrengen over het kloosterleven zelf en dat aanpassen aan reeds aanvaarde gewoonten. Wat organisatie betreft heeft men veel te danken gehad aan Rector Martinus Weiler, die in 1867 benoemd was. In al te korte tijd heeft hij ontzaglijk veel voor de stabilisatie van de Congregatie verricht. Met die van Pastoor Gomm moet zijn naam in zegening blijven.

Op het leven van Moeder Rosa is vanaf haar prille jeugd wel het kruis geplant geweest. Het kruis zou ook voor haar stichting als een onderpand van Gods genadegaven zijn. Want zoals Moeder Rosa onder lijden en tegenspoed in zielenadel groeide, zo zou ook haar Congregatie, ondanks bittere tegenslagen, wonderbaar gedijen in innerlijke kracht en uitwendige activiteit. Wij kunnen de ernstige moeilijkheden tijdens een drietal oorlogen buiten bespre-

Eerste verblijf in de Kruiskapel, waar Moeder Rosa met de eerste weesjes haar charitatieve werkzaamheid begon.

king laten. Vooral echter heeft de beruchte Kulturkampf de Congregatie zwaar bedreigd. De storm ervan brak voor goed los door de wet van 31 mei 1875. Door deze wet werden alle kloosterorden in Pruisen opgeheven en tot uitsterven gedoemd.

En de kloosterlijke instellingen, die zich aan ziekenverpleging wijdden, waren op genade en ongenade aan de onwelwillende regering overgeleverd. Diverse hatelijke maatregelen zijn voldoende bekend. Hard, zeer hard is het vooral aan Moeder Rosa gevallen, dat zij haar dierbare weeskinderen moest wegzenden. Maar het barre leed van twaalf volle jaren heeft noch haar, noch haar Congregatie vernietigd, integendeel, de een en de ander zijn in- en uitwendig gesterkt uit de beproevingen te voorschijn gekomen.

Grote teleurstellingen heeft het aan de Congregatie ook gebracht, dat de officiële goedkeuring door Rome zo lang vertraagd is geworden. Allerlei omstandigheden waren daar de oorzaak van.

Moederhuis te Waldbreitbach.

Voor het eerst was deze gevraagd in 1885, in 1893 werden wederom pogingen gedaan, na vele jaren werd een nieuw verzoek ingediend. Eindelijk op 12 december 1912 kwam de officiële erkenning; de Congregatie zou vanaf die dag de naam dragen van: „Congregatie van Franciscanessen van onze Lieve Vrouw ter Engelen". (Franciscanessen B.M.V.A.) Zij bestond toen bijna vijftig jaren. De Stichteres, Moeder Rosa, heeft dit verblijdend feit niet meer mogen beleven. Van 13 maart 1863 tot 16 augustus 1878 had zij met vaste hand haar Congregatie bestuurd en twintig dochterhuizen gesticht. Dan liet zij de leiding over aan Moeder Agatha Simons. In haar verder leven zou zij door gebed, lijden en arbeid de zegeningen Gods in overvloed over haar Stichting verkrijgen. Met grootmoedige overgave schikte zij zich steeds naar de heilige Wil van God. Zolang haar krachten het toelieten stelde zij die in de dienst van God en de naaste. De door haar vervaardigde fraaie paramenten zijn tot heden toe een bewijs van haar ijver en talenten. De ziekten en kwalen van de oude dag heeft zij in vrede des harten gedragen. Op 25 maart 1906, de feestdag van de Boodschap aan Maria, die zij zozeer bemind heeft, aan wie zij haar werk gewijd had, ging zij binnen in de eeuwige rust.

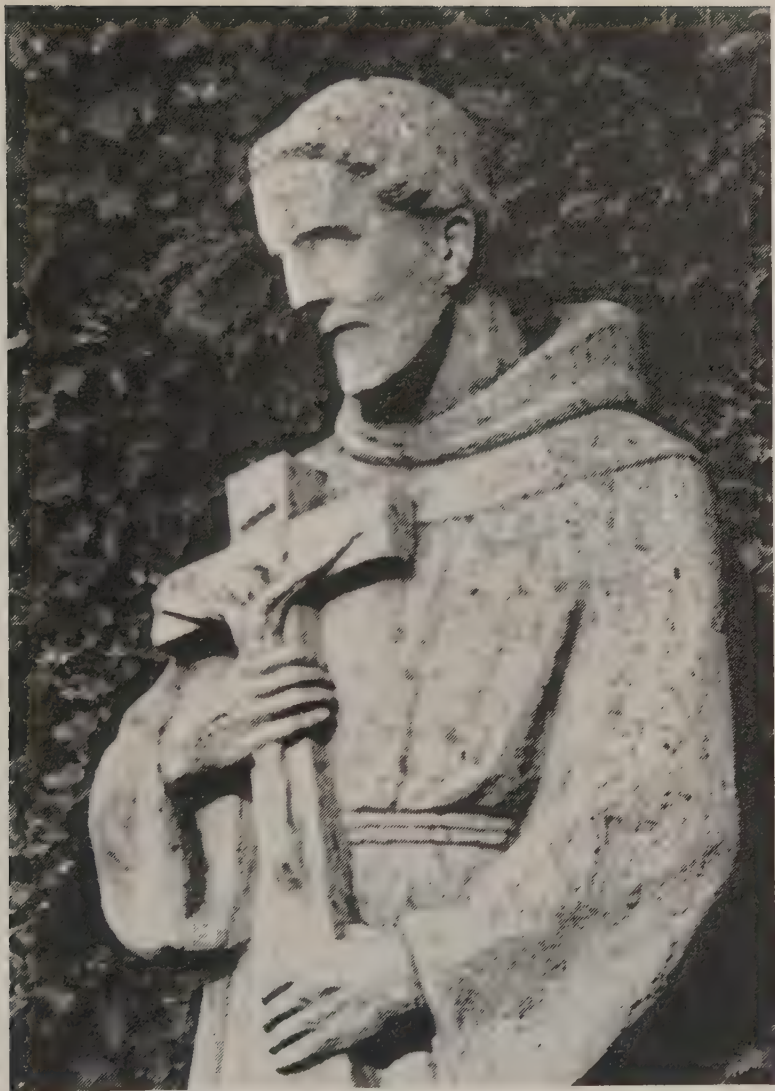
Kapel van het Moederhuis te Waldbreitbach.

Bij haar dood telde de Congregatie in Duitsland tachtig huizen. Het voor-onderzoek voor de zaligverklaring van Moeder Rosa is ingeleid.

Bij de dood van Moeder Rosa is geen stilstand gekomen in de gestadige groei van de Congregatie. Maar wat nog meer tot verheugenis stemt is, dat haar geest levend en krachtig bleef. Ondanks grote tegenslagen en ondanks de eisen van deze moderne tijd bleek die stevig gevestigd. Die geest is de specifiek franciscaanse geest. Deze kenmerkt zich in deze Congregatie bijzonder door een ongekunstelde eenvoud, door vriendelijkheid, door soepelheid en eerbied voor de persoonlijkheid der zusters met eigen gaven en talenten, door een warme en tegemoetkomende liefde tegen iedereen, zonder uitzondering.

In 1923 werd de eerste nederzetting geopend in St. Paul, Minnesota, in de Verenigde Staten; die werd gevolgd door verschillende andere stichtingen.
Acht jaren later, in 1931 kwamen de eerste zusters naar het oude vestingstadje Grave aan de Maas. Ware liefde kent geen grenzen en geen beperkingen en past zich aan aan de redelijke eisen van plaats, tijd en omstandigheid. In de loop der nu volgende jaren werden nog enkele huizen gesticht en vinden wij de zusters werkzaam in ziekenhuizen en de wijk, bij voogdij- en weeskinderen, bij het onderwijs van elke soort, bij hulp- en noodlijdenden, in het apostolaatswerk overal en op elk gebied, wanneer daarvoor een beroep wordt gedaan.

Het Generaal Bestuur heeft wel een heldere verziende kijk gehad. Ofschoon men in 1936 pas twee huizen in Nederland bezat heeft men het nut en de noodzakelijkheid van een eigen Nederlandse provincie ingezien. De pogingen daartoe werden gezegend. Op 14 januari kwam het verlof ervoor van Rome en in april van hetzelfde jaar deed Mgr. A. F. Diepen, bisschop van 's Hertogenbosch de verheugende mededeling. Als eerste provinciale Overste werd Moeder M. Liguori benoemd.
Zwaar werden de zusters in Nederland echter getroffen, toen haar nieuw en mooi klooster in Groesbeek tijdens de oorlog volkomen

Sint Franciscus-beeld te Waldbreitbach.

met de grond gelijk werd gemaakt. Zo stonden de zaken tot 1947. Er werd bij de Zusters op aangedrongen toch een Nederlands Noviciaat te stichten. Op de vraag: hoe dan wel te beginnen, ontvingen zij het simpele antwoord: U begint maar met te bidden tot de heilige Geest. Toch bleek dit antwoord juist te zijn. Na korte tijd meldden zich heel onverwacht de eerste postulanten.

Het was een dag vol franciscaanse blijheid, toen op 8 mei 1950 de drie eerste Nederlandse novicen haar geloften aflegden. Zij werden door anderen gevolgd.
Het is een bewijs van tact en wijsheid en voorzichtig beleid van de kant der zusters, maar ook van innerlijke achting en waarachtige sympathie, die zij genoten van Overheden en burgers zowel tijdens als ook na de oorlog.

De Congregatie beschikte na de verwoesting van het klooster te Groesbeek over geen eigen provinciaalhuis. Naar alle kanten werd uitgekeken naar een geschikte plaats, die wegens centrale ligging doelmatig zou zijn voor provinciaal-Moederhuis als ook voor noviciaat en van waaruit de zusters voor verdere studie ter bekwaming in alle taken, die de Congregatie zo voortreffelijk uitvoert, konden worden uitgezonden.
Die plaats heeft men gevonden in Lent bij Nijmegen, waar op 1 januari 1955 een huis voor genoemde doeleinden kon overgenomen worden. Het werd gesteld onder de bijzondere bescherming van O. L. Vrouw ter Engelen.
Van hieruit denkt men binnen afzienbare tijd de eerste zusters uit te zenden naar de missie in Brazilië.
Hiermede is voor de Congregatie in Nederland een nieuwe periode aangebroken. Hier zal de goddelijke Voorzienigheid ook verder de weg wijzen. Ofschoon de Congregatie zeer zeker tot de zgn. „actieve kloosterstichtingen" moet gerekend worden, stelt zij toch op de allereerste plaats het religieuze leven, dat zijn hoogste uitdrukking vindt in de aloude christelijke opvatting van het „zoeken van God" langs de weg van de Evangelische Raden. En de Zusters Franciscanessen van Maria ter Engelen zullen dit hoge streven natuurlijk beleven in waarlijk serafijnse geest, dat kostbaar erf-

Eerste postunlanten met novicenmeesteres in Nederland.

Moederhuis van de Nederlandse Provincie te Lent.

goed van onze heilige Vader Franciscus. Maar dán ook zullen zij, zoals eenmaal Sint Franciscus niet slechts leven voor zichzelf, doch óók voor anderen. Zo heeft de Congregatie zich dan ook ontwikkeld. Uiterlijk gelijk in haar stijlvol kleed, werken de zusters - eenieder volgens eigen aanleg en begaafdheid - allen te samen aan het éne grote doel: „Gods eer en glorie en het heil der zielen".

LITERATUURLIJST

Diverse documenten en kronieken in het provinciaal archief van het Moederhuis te Lent bij Nijmegen.

Martin Weiler.*So sollt ihr beten. Gebetbuch für die Brüder und Schwestern des dritten Ordens des hl. Vaters Francisci aus der Genossenschaft von Waldbreitbach*, 1869.

Martin Weiler. *Gelübde und Ordensgelübde.* Linz, z.j. (1870?).

Fr. Nassen. *Die Kreuzkapelle bei Waldbreitbach an der Wied und Einiges über die Entstehung und Ausbreitung der beider Franziskaner-Tertiarier-Genossenschaften von Waldbreitbach*, Coblenz (1898).

Geschichte der franziskanerinnen von Waldbreitbach (1863-1913). *Festschrift zum 50 jährigen Jubiläum der Genossenschaft* von Dr. P. Leonhard Lemmens O.F.M. Trier, (1913).

Schlichte Blätter aus des Geschichte der Franziskanerinnen der hl. Maria von den Engeln zu Waldbreitbach. Den Mitgliedern der Genossenschaft sowie deren Wohltatern und Freunden zur Erbauung gewidmet von Athanasius Bierbaum, Franziskanerpater. Als Manuskript gedruckt, z.j.

Festschrift zum 75 jährigen Bestehen der Genossenschaft der Franziskanerinnen B.M.V.A. Niewieder Verlagsgesellschaft (1938).

Festpredigt zum 75 jährigen Stiftungsfest gehalten in der klosterkirche des St. Marienhauses zu Waldbreitbach am 13. März 1938 von Hochwürden Herrn P. Wendelin Meyer O.F.M. Neuwieder Verlagsgesellschaft z.j. (1938).

100 Jahre Kreuz-kapelle. Rondschrijven van Mutter M. Edmund 1951.

General-Anzeiger für Neuwied und Umgegend Freitag, 13 März 1953. N.B. Hierin een artikel: *90 Jahre Franziskanerinnen von Waldbreitbach.* Ill.

Ein Leben für ihn. Ein Bildband über die Kongregation der Franziskanerinnen der allerseligsten Jungfrau Maria von den Engeln (B.M.V.A.) *aus dem Mutterhaus zu Waldbreitbach* (Kreis Neuwied, St. Marienhaus). Aufnahmen und Gestaltung: Jakob Holl. Heiderdruck Bergisch Gladbach z.j. (1954?).

Antoniusbote März 1955 blzz. 86-89. *Die Fahrt in das Seelsorgsgebiet Bacabal.*

EEN VERZAMELBANDJE VAN AERT SWAENS

DOOR P. BERTILO DE BOER O.F.M.

De Leidse Universiteitsbibliotheek bezit een bandje, waarin drie Nederlandse werkjes gevonden worden, die alle geschreven werden door Mr Aert Swaens [1] uit Goirle, in leven Deken van Sint-Geertruidenberg. Twee van deze werkjes bevatten gegevens, van belang voor de Franciscaanse geschiedenis in Nederland, doch een van deze geschriften draagt geen jaartal. De datum kan echter met voldoende zekerheid vastgesteld worden, maar niet zonder omstandige bespreking van alle drie werkjes. Dit is de reden, waarom dit artikel vervalt in een bibliografisch en een historisch gedeelte.

I.

Het vroegste werkje in het bandje van de Leidse Universiteit dateert van 1574. De titelpagina is aldus:

[1] Een salighe vermaninghe. // Om werdelyck te ontfanghe het H. Sacrame- // te des outaers. Met een schoone bely- // dinghe des warachticheyts van- // den selue Sacramente.

[2] Deuote Ghebeden. // Seer profeytelijck gelesen te worden / alsmen het // H. Sacramente salichlyck begeert te ontfan- // gen. Met heylige lofsanghen en danckseg- // ginghen / salichlyck ghelesen / nae die // ontfanckenisse.

[3] Een sonderlinghe Contemplatie. // Op het heylighe leuen / ende lyden ons Salich- // maeckers. Altesame gheconcinneert en ghe- // schreuen door M. Aert Swaens van // Goerle / Deecke tot .S.Geer- // truyden Berghe.

Gheprent Tserthogen Bossche, by my // Ian Scheffer. Anno 1574. //

A-D^8, 32 bll., 35 rr., 126 x 71 (tekstspiegel).

De drie onderverdelingen van de titelpagina zijn duidelijk herkenbaar, wanneer men de inhoud van het werkje controleert, zoals volgt:

bl. 1b: voorwoord.

bl. 2a-8b: Een salighe vermaninghe (over de voorwaarden van een goede communie).

bl. 8b-23b: Devote gehebeden (vóór en na de communie).

bl. 23b-27a: Een sonderlinghe Contemplatie.... Ghedeylt in seven getyden.[2]

De laatste bladen (27a-32b) worden gevuld met enkele losse gebeden en gedichten. Van belang is nog, dat een kerkelijke approbatie ontbreekt.

Het tweede gedateerde werkje is van 1575. De titelpagina luidt als volgt:

[1] Christelycke Ghebeden. // Seer wel dienende / alle goetwillighe Christene // menschen / die doer deuote ghebeden en warachtighe penitentie God (om die sonde vergrampt // synde) beghere te verseene / begeren tot berm- // herticheyt te verwecke en syn gratie te ghe- // nieten / met sonderlinghe / die den vre- // de / het weluaeren en salicheyt der // Catholijcker kerkcke beminne.

[2] Deuote Ghebeden. // Seer profytelyck ghelesen / alsmen het, H. Sacramente // des outaers salichlyk begheert te ontfanghen. Met // heylighe lofsanghen ende dancksegghinghe / sa- // lichleyk ghelesen / nae die ontfanckenisse.

[3] Een salighe vermaninghe. // Om profytelyck te bidden / ende om het .H. Sacra- // mente salichlijck te ontfanghen

[4] Een sonderlinghe Contemplatie. // Op het heylighe leuen en de lyden ons Salichmaec- // kers. Altesame gheconcinneert ende gheschre- // uen doer M. Aert Svvaens van Goerle. // Deken tot S. Geertruydenberghe.

Gheprent Tsertoghen Bossche in die // kercstrate Int Missael, by my Ian // Scheffer. Anno. 1575.

A-D[8], 32 bll., 35 rr., 126 x 71 (tekstspiegel).

De titelpagina van het werkje van 1575 omvat dus vier onderverdelingen, waarvan slechts een gedeelte wordt teruggevonden in de inhoud, zoals blijkt uit het volgende overzicht:

bl. 1b: enkele schriftuurteksten.

bl. 2a-3b: Opdracht aan de Mater van Catharinadal te Sint-Geertruidenberg.

bl. 4a-4b: een algemene *prologe* en *admonitie.*

bl. 5a-11b: Een salighe vermaninghe om profytelyck te bidden. Hierin worden zes voorwaarden voor een goed gebed besproken.

bl. 12a-12b: Die principale Hooftstucken ofte Argumenten der ghebeden, die welcke DEerwerdighe Heere, Laurentius Metsius,[3] Bisschoppe van Tsertogenbossche ... begheert devotelyck ghelesen te worden ...
Deze *argumenten* of gebedsintenties zijn de volgende vijf: 1. Vrede voor de kerk. 2. Voor alle Christelijke prinsen. 3. Voor alle zondaars. 4. Voor de paus, prelaten en pastoors. 5. Voor de kath. koning.

bl. 12b-31a: een serie lange en korte gebeden, alle overeenkomend met de zo juist aangegeven gebedsintenties.[4]

bl. 31a-32b: enkele losse gebeden tot de H. Geest, voor de gelovige zielen, enz.

bl. 32b: ten slotte een gebed dat alle aangegeven *argumenten* of gebedsintenties omvat, en een gedicht van tien regels. Ook hier vindt men geen kerkelijke approbatie.

Van de onderdelen, aangegeven op de titelpagina van het laatste werkje, worden er dus slechts twee teruggevonden in de inhoud, nl. de *Christelycke Ghebeden* en de *Salighe vermaninghe om profytelyck te bidden*, niet echter *(de salighe vermaninghe) om het H. Sacramente te ontfanghen*. Dit laatste gedeelte, zoals ook de twee andere onderdelen, nl. *Devote Ghebeden* en *Een sonderlinghe Contemplatie* vinden we ook aangegeven op de titelpagina van het werkje van 1574, grotendeels letterlijk gelijk, doch in gewijzigde volgorde.

De titelpagina van het derde, ongedateerde werkje is als volgt:

> Die Martirie ende Confessie // van broeder Willem vander Gouwe/ // Minnebroeder / beschreue wt den mont // va verscheyde Catholijcke en gheloof- // bare persoone / die syne lofbaren strydt // met groote droefenisse hebbe aangesie / // ende syn Confessie hebben ghehoort/ // doer M. Aert Swaens van // Goerle. Deecken tot S.// Geertruyden berge.
> Z.p.u.j.

E^{8}, 8 bll., 35 rr., 126 x 71 (tekstspiegel).

Na een kort voorwoord (bl. 1b) volgt de geschiedenis van de marteldood van Willem van Gouda (bl. 2a-6b), waaruit *Een corte leeringhe* praktische conclusies trekt (bl. 7a-8a). Op blad 8b vinden we een versje van vier regels, waaronder een latijnse approbatie staat, die hier om de bijzondere bibliografische waarde volledig wordt overgeschreven:

> Suprascriptus praecationum liber, vnà cum Martyrio Venerandi patris, Guilhelmi Goudani, vtiliter & excudi & legi poterit.
>
> Ita sentio. Ego Gisbertus Coeuerincx Archidiaconus, ex parte Reuerendiss. D. Buscoducen. Episc. libroru visitator.

* * *

Uit de positieve gegevens die deze drie titelbeschrijvingen verschaffen menen wij de volgende punten te moeten afleiden:

1/ Geen van de drie werkjes vormt een zelfstandig geheel, a) het werkje van 1575 (*Christelycke Ghebeden* en *Een salighe vermaninghe om profytelyck te bidden*) niet, omdat het in de titel pagina meer belooft dan het geeft; wat gemist wordt, vinden we echter in het werkje van 1575; b) het werkje van 1575 (*Een salighe vermaninghe om werdelyck te ontfanghen....*, *Devote Ghebeden* en *Een sonderlinghe Contemplatie*) niet, omdat het geen approbatie heeft, wat ook geldt voor het werkje van 1575; en het ongedateerde werkje (*Die Martyrie ende Confessie*) niet, omdat het als signaturen[5] heeft: [Ej], Eij en Eiij, en omdat de approbatie duidelijk slaat op nog een gebedenboekje: *Suprrascriptus praecationum liber, una cum Martyrio....*

2/ Nochtans behoren de drie werkjes zeer waarschijnlijk bij elkaar om de volkomen overeenkomst in lettertype, aantal regels, formaat van de tekstspiegel en schrijver, terwijl de werkjes van 1574 en 1575 *expliciet* dezelfde drukker en drukkersplaats hebben.

3/ Het ongedateerde werkje kan zowel bij het werkje van 1574, als dat van 1575 behoord hebben, daar beide als signaturen hebben A-D, zodat de signatuur E van het ongedateerde werkje op zich bij beide aansluit. Dit doet er evenwel weinig toe, daar uit de titelpagina van het werkje van 1575 duidelijk genoeg blijkt,

dat het boekje van 1574 als appendix behoort bij dat van 1575.[6]
4/ Zeer waarschijnlijk is het bandje van de Leidse Universiteit oorspronkelijk verschenen als een verzamelbandje met een en dezelfde approbatie. De meest waarschijnlijke, oorspronkelijke volgorde[7] is geweest, dat het werkje van 1575 vooropging, gevolgd door dat van 1574, dat op zijn beurt gevolgd werd door het ongedateerde werkje.

II.

Zoals reeds gezegd werd, is het verzamelbandje van Mr Aert Swaens uit de jaren 1574-1575 om twee redenen van belang voor de Franciscaanse geschiedenis in de Nederlanden, nl. om de beschrijving van de marteldood van Broeder Willem van Gouda en om de opdracht aan Anna Cornelissen Buys, Mater van Catharinadal in Sint-Geertruidenberg.
Aan de beschrijving van de marteldood van Broeder Willim van Gouda[8] is heel het ongedateerde werkje gewijd. Doch deze geschiedenis is reeds voldoende bekend, zij het dan ook in een goede omzetting in modern Nederlands.[9] Het is dus overbodig de oorspronkelijke geschiedenis te geven.
Ook Anna Cornelissen Buys is geen onbekende. Zij was van 1562 tot 1572, het jaar waarin haar communiteit vluchten moest, overste van het klooster Catharinadal in Sint-Geertruidenberg. Dit klooster leefde volgens de regel van Sint Franciscus en was aangesloten bij het kapittel van Zepperen. Dit alles werd reeds meermalen beschreven,[10] maar de opdracht, waardoor Aert Swaens aan Anna Buys zijn boekje *Christelycke Ghebeden* opdroeg, is aan de belangstellende historici nog ontgaan. Uit deze opdracht horen we, dat de zusters kortelings verdreven waren en rondzwierven, en dat Anna Buys toen reeds ouderdomstekenen vertoonde, zodat zij een stok moest gebruiken. Het betreffende gedeelte wordt hier overgenomen:

bl. 2a: Der Eerwerdigher Religieuser Maghet, Anna Cornelissen Buys, Mater der devoter Susteren des Convents van S. Catherinnendaele binnen S. Geertruydenberghe, wenschet M. Aert Swaens salicheyt in den gevere der salicheyt.

Die leeringhe Pauli (2 Tim. 3) is, dat alle dieghene, die

in Christo Jesu goddelyck begheren te leven, sullen ver-
volghinge lyden. Hetwelcke niet alleen en is geschiet in
die tyden der Apostelen (Acto. 8.), mer is alnoch in desen
alleyndighen tijde (in denwelcken die boosheyt is ver-
menichvuldicht ende die liefde in vele menschen ghe-
heelyck vercout (Math. 2.) [*sic*] gheschiedende ghelyc
gy nu selver doer experiencie bevijndet. Want ghy met
u goede medesusteren, omdat ghy die werelt verlaten heb-
bende, Christum Jesum uwen lieven bruydegom in rey-
nicheyt nae den regule der Evangelisscher perfectie
(Math. 19.) ghetrouwelyck beghert te dienen, opdat ghy
heylich mocht wesen in die ziele ende lichaeme (1. Cor. 7.).
Omdat ghy die salighe beloofren, die ghi God hebt ghe-
daen beghert te volbrenghen ende in het oprechte Chris-
ten gheloove (verciert met duechdelycke wercken) volstan-
dich begheert te blyven, om salich te worden, daerom syt
ghy uut u Cloostere (in hetwelcke ghy vele iaren met
grooten lof hebt God vredelyck ghedient) van die vijanden
des oprechtens Gheloofs verdreven. Sijt (nae die leeringe
Christi. Math. 10.) van die een Stadt tot die andere gewee-
bl. 2b: ken ende om den naem Christi ballinc geworden in u
ouder dagen, in diewelcke ghy doer behulpe van eenen
stock, als in een vreemt lant synde . . vervolghet, enz.

BCNI = Bibliotheca Catholica Neerlandica Impressa, 1500-1727. Hagae Comitis, 1954.

Verreyt = Ch. C. V. Verreyt, Het geslacht Schoeffer, later Scheffer en Scheffers te 's-Hertogenbosch. 's-Gravenhage 1888.

1 Mr Aert Swaens werd geboren te Goirle 1541 en stierf 1625, waarschijnlijk in Den Bosch (Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek III, col. 1220, Sint Antonius 8 (1902) 84-85.) - Aangaande zijn familienaam zegt Valerius Andreas (Bibliotheca Belgica, Lovanii 1643, p. 84): Arnoldus Olorinus, sive Cygnaeus (Svvaens dictus linguâ vulgari).... J. Fr. Foppens (Bibliotheca Belgica. Bruxellis 1739, I, p. 101) nam dit ongewijzigd over, terwijl A. J. van der Aa (Biographisch Woordenboek der Nederlanden. Haarlem 1872, dl. 9, blz. 29) het leterlijk vertaalde. *Olorinus* en *cygnaeus* zijn 2 adjectieven, afgeleid respectievelijk van *olor* en *cycnus (cygnus)*, 2 synoniemen die *zwaan* betekenen (Montijn, Nederlands-Latijns woordenboek. 1939[3]). Genoemde bibliografen noemen echter alleen werken van Swaens uit de jaren 1610-1615. Zie ook: BCNI nn. 5635, 5748, 5749, 5844, 5845, 6186 en 7141. B. Kruitwagen O.F.M. vermoedde dat het boekje *Vant Swingelsche Calf*, enz. van 1580 met 32 bll. ook Swaens tot auteur heeft (Catalogue van de hss en boeken van het Bisschoppelijk museum te Haarlem. Amsterdam 1913, blz. 150, n. 70, III).

2 Elk getijde of uur bestaat uit een serie ongelede artikelen of puntjes. Alleen op het eind van elk uur staat een Pater en Ave aangegeven.

[3] BCNI n. 3327 noemt onder de naam van Laurentius Metsius: Statuta primae synodi dioecesanae Buscoducensis. 1571.

[4] Zoals blijkt uit de opdracht (bl. 3b) heeft Swaens deze gebeden *vergadert*. Ze zijn dus waarschijnlijk niet oorspronkelijk.

[5] Verreyt (blz. 36-38) geeft de volledige titelbeschrijving van de 3 werkjes, hier besproken, doch hij heeft de signaturen volkomen verwaarloosd. BCNI (nn. 3474, 3485 en 3533) noemt slechts de 2 gedateerde werkjes.

[6] Hierdoor wordt niet uitgesloten dat het werkje van 1574, al dan niet gevolgd door *Die Martyrie ende Confessie*, eerst afzonderlijk verschenen is. Integendeel! Want de titelbeschrijving van het werkje van 1574 bij Verreyt (blz. 36) bevat zoveel verschillen met onze titelbeschrijving, dat men wel moet besluiten, dat hij een andere druk voor ogen gehad heeft, tenzij de verschillen uit slordigheid voortgekomen zijn.

[7] In het bandje van de Leidse Universiteit staat *Die Martyrie ende Confessie* vooraop, gevolgd door het werkje van 1574 en daarna door het werkje van 1575.

[8] Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek III, col. 483-484.

[9] Sint Antonius 8 (1902) 83, 97 en 121. Sint Franciscus 34 (1919) 356. D. van Heel O.F.M., De Minderbroeders te Gouda. Dl. I (1947) blz. 84-94.

[10] L. H. C. Schutjes, Kerkelijke geschiedenis van het bisdom van 's-Hertogenbosch. Dl. III (187) 656. D. van Heel O.F.M. in Taxandria 44 (1937) 218 en 223, en in Bijdragen voor de geschiedenis van de Provincie der minderbroeders in de Nederlanden, Bundel XIII (1953) 119-121.

EEN BELANGRIJK DOKUMENT OVER JAN NEIJEN'S ALLEREERSTE VREDESBEMIDDELING IN 1607

DOOR P. ALBERTUS FICK O.F.M.

In het Rijksarchief te Utrecht werd reeds door Dr. S. P. Haak een ongedateerd dokument gevonden, waarvan hij een kopie maakte of minstens een passage citeerde. Dr. J. C. H. de Pater, die de nalatenschap van Dr. Haak bestudeerde, benutte deze in zijn werk „Maurits en Oldenbarnevelt in den strijd om het Twaalfjarig Bestand" A'dam 1944[2] (Patria-serie no. 23). Op pagina 32 van dit boek, dat een zeer goede kijk geeft op de moeizame onderhandelingen die aan het Bestand voorafgingen, citeert hij een passage uit dit verslag. In een noot daarbij (no. 11) verwijst hij naar de papieren van Dr. Haak. Toen ik Dr. de Pater vroeg, waar dit stuk in het Utrechtse rijksarchief te vinden was, kon hij daar geen antwoord op geven. Hij hecht zeer grote waarde aan dit verslag, omdat het stuk z.i. een sterke aanwijzing geeft, dat „er een direct verband bestaat tussen het verloop van Aerssen's zending - waarover aanstonds - en de grotere bereidwilligheid tot het aanknopen van onderhandelingen in 1607".[1]

Die zending van François van Aerssen, gezant der Zeven Provinciën te Parijs, in januari 1607, hield in, de aanbieding van een program aan de Staten-Generaal. In dit program dat Hendrik IV en diens staatssecretaris hem hadden laten opstellen, stonden de voorwaarden geformuleerd, die Hendrik IV aan zijn verdere hulpverlening aan de Nederlanden wilde verbinden. Deze kondities waren niet mis. Hendrik IV wilde n.l. dat de Staten de soevereiniteit, die zij aan Hendrik III opgedragen hadden, nu aan hem zouden aanbieden. Hij wijst er op, dat bij de algemene nood, waarin de Verenigde Provinciën verkeerden, „leur est plus seur de se donner à un grand Prince, qui les a sy grandement obligées".

En hij vervolgt: „Et pourra Sa Majesté estre disposée d'accepter ceste Souveraineté . . . . en ce cas est de besoig d'aprendre, quelle seurté l'on luy en pourroit donner, et avec quelles conditions elle se feroit".

Daarna worden enige voorwaarden opgesomd o.a. deze: „Si on censentiroit à *l'exercise de la Religion Catholicque Romaine par toutès les villes,* et quel ordre il se donneroit pour l'entreténement du Clergé, ce point estant très nécessaire pour faire *une guerre d'Estat et non de Religion".*[2] Hoewel François van Aerssen tegen dit laatste punt protesteerde en Sully hem daarbij steunde, bleef de koning bij deze eis.
Het begin van deze nota werd aanstonds in de Staten-Generaal bekend gemaakt, doch „het principaelste om redenen achtergehouden".[3] Ruim een maand later pas, als we de datering van 24 februari mogen geloven, werd in een kleine „parlementaire commissie" het gehele stuk openbaar gemaakt, „Hetwelck een ydereen met redenen geheel voor 't hooft gestoten heeft".[4] Maurits, die aanstonds op de hoogte gebracht was, schreef reeds op 21 januari aan zijn broer Willem-Lodewijk van Nassau: „Il (Aerssen) a charge de leur proposer de la part de sa Majesté, qu'elle est résolue de ne leur envoyer plus un patart, n'est qu'ils se résouldent à ce qu'ils vouldront faire doresnavant pour luy et ce qu'il aura à attendre d'euls, qu'est en effect qu'il désire qu'*ils luy déférent la souveraineté du pays* . . . . luy estant la dite souveraineté déférée, ... rentrera en guerre avecq le Roy d'Espaigne et avec les Archiducqs." In plaats van een heftig protest van de stadhouder te vernemen, lezen wij het lakonieke: „Je ne sçay à quoi le pays se résouldra".[5] In de nota van Aerssen stond ook iets aangaande Prins Maurits: „Quel advantage demandera Monsieur le Prince Maurice, et comment il en faudra traicter avec luy".[6]
Het stuk nu, dat hierbij gepubliceerd wordt, is ongeveer midden maart 1607 opgesteld en, naar ik op de hand af kon gaan, geschreven door de Utrechtse sekretaris Gillis van Ledenberch. Deze heeft echter geen zitting gehad in de kommissie, die op de 23 februari[7] voor de volgende dag bijeengeroepen werd. De Utrechtse gedeputeerde Nicolaas van Berck heeft hem dit waarschijnlijk gedikteerd. In dit verslag wordt meegedeeld, dat pas op 24 februari aan zes gedeputeerden (Friesland was niet vertegenwoordigd) de hele inhoud van de Franse nota bekend werd gemaakt. Vervolgens wordt ons iets onthuld over de in het eerste stadium nog geheime onderhandelingen van de aartshertogen met Oldenbarnevelt, Mau-

rits en Cornelis van Aerssen, de griffier der Staten, door bemiddeling van een familielid van de griffier, Cruel genaamd, en Pater Jan Neijen O.F.M.
Deze berichten over de zending van François van Aerssen en de onderhandelingen met het Zuiden staan m.i. in dit verslag geheel los na elkaar, zodat, wanneer er verband is tussen deze twee gebeurtenissen - hetgeen aannemelijk is - men dit uit andere bronnen moet opdiepen. Dr. de Pater hecht grote waarde juist aan dit dokument, zoals hij weer in het vijfde deel van de Geschiedenis der Nederlanden pag. 302-303 doet uitkomen. M.i. is hij in deze laatste publikatie terecht veel voorzichtiger, dan in zijn Patriaboek, waarin hij schrijft: „Dit alles laat ons vermoeden, dat er een direct verband bestaat tusschen het verloop van Van Aerssen's zending en de grotere bereidwilligheid tot het aanknoopen van onderhandelingen in 1607, een vermoeden, dat tot zekerheid wordt als wij nogmaals het Utrechtsche stuk bekijken. Uit vrees dat zij de hulp van Frankrijk alleen konden koopen tegen de afstand van de souvereiniteit en de verandering van den „Crijgh van religiën" in een „crijgh van Staet" besloten de zes commissie-leden in te gaan op de aanbiedingen van de koopman Cruwel".[8]
Uit het Utrechtse verslag kan men dit alles moeilijk lezen. Maar van elders zijn er aanwijzingen. Uit de Diplomatische Berichte, die Philibert du Bois aan Prins Lodewijk van Anhalt stuurde, vernemen we in de brief van 27 februari: „Seidt meine Jüngsten Avisen vom 20 diese sind die Herrn Staten noch nit von hinnen geschieden, den es scheint das sie in ettlichen *ganz wichtigen Puncten* bisher noch nichts haben resolvieren können, derentwegen auch Ihr Agent bis noch aufgehalten und in Frankreich nit wiederumb ziehen wirdt, es sei dan ettwas gewisses in der Erklerung, die Ihre Kön. Mayt. von den Herrn Staten begehrt, beschlossen".[9] Uit het verdere verloop van deze brief blijkt, dat er reeds iets van de Franse eisen is uitgelekt en dat het gerucht gaat, dat men liever alle subsidies aan de Koning wil teruggeven, dan iets van zijn vrijheid prijsgeven. Uit twee andere stukken kunnen we opmaken, dat de zending van Aerssen en de vredespogingen van Cruwel en Neijen met elkaar in verband staan. Ten eerste van de kant van de aartshertogen, die juist uit vrees, dat Hendrik IV zich nauwer met de Staten zou

verbinden, met nieuwe, vergaande koncessies voor de dag kwamen. Cruwel moet haast maken, omdat zij het voor zeker houden „dat men soo verre met Vranckrijck in handelinge is, dattet op 't sluyten staet".[10] Bovendien bespeurde Cornelis van Aerssen al dadelijk, dat Cruwel „geeren soude geweeten hebben, oft het wel een maend sal aenloopen, aleer men met Vranckrijck sal sluyten".[11] Van de andere kant dreven ook juist de eisen van Hendrik IV de Staten in de richting van een wapenstilstand. We vernemen dit uit de korrespondentie van Prins Maurits.

In een brief aan zijn broer schreef Maurits op 21 maart: „Les Estats se trouvent en grande peine et perplexité, et ce principalement à cause du retardement et refroidissement du secours de France; tellement que, selon que je puis appercevoir, ils accordent desjà assez ce qui est contenu és dits articles." (het eerste ontwerp van een wapenstilstand van acht maanden tot voorbereiding van een Bestand van 13 maart).[12]

Ons interesseert meer het tweede deel van dit dokument, dat handelt over het optreden van een ongenoemde monnik, waarvan wij weten dat daarmee Jan Neijen bedoeld wordt. Het geeft een goed idee van de werkzaamheid van de Minderbroeder, die door zijn openhartigheid, loslippigheid en ongemotiveerd optimisme aan zijn diplomatiek optreden, waarvoor hij ook weer grote gaven bezat, schade berokkende. Baudius wijst op het merkwaardige in Neijen's optreden: „Vir industrius, efficax, multarum linguarum peritus, aulicarum artium minime rudis, et qui naturam versare posset in varias partes, ac velut alter Proteus multiplices formas assumere, quas ei sors objecisset aut officii ratio assignasset. Credebatur tamen abesse fraus et fucus ab eius pectore nec facile quemquam decepturus qui sibi fidem habuisset".[13] Galuccius zegt het nog beter: „Caelesti magisterio probe doctus in unum jungere prudentiam serpentis, exuvias identitem commutantis, atque ingenuam columbae simplicitatem".[14]

In een uitgebreide studie over Jan Neijen zal nader op de ingewikkelde kwestie van de onderhandelingen worden ingegaan. Hier wilde ik slechts wijzen op de pogingen van Neijen om de Staten van een enge vereniging met Frankrijk af te houden. Neijen legt er allereerst de nadruk op „dat met Vranckrijck te handelen dese

landen geenen seeckerheyt conde geven, overmits dat sijne Majesteit selffs naerder alliantie sochte te maecken met den coninck van Spaignen" en wel vanwege het huwelijksplan van zijn zoon Lodewijk. Maar aanstonds daarop zegt hij, dat Hendrik IV in een koalitieoorlog gewikkeld kon raken met de Paus, Savoye en Filips III van Spanje, „ende dat syne Majesteit volgents door het een oft ander middel solde comen te tracteren ende ons ten besten geven". M.a.w. Hendrik IV zou toenadering tot Spanje zoeken en dit zowel omwille van een politiek huwelijk, als uit angst voor een koalitie tegen hem. De kombinatie van deze motieven doet ons vreemd aan.

De voorstellen, die Neijen doet, kunnen we als volgt opsommen:

1. Erkenning van de Zeven Provinciën als een vrije staat, desnoods ook afstand van de titel als Heer der Nederlanden door de aartshertogen (hoewel dit volgens hem van weinig gewicht was).
2. Wapenstilstand voor zes à acht maanden, gedurende welke geen belegeringen mochten worden uitgevoerd, terwijl de grenzen gesloten bleven.
3. Een trefves of bestand voor 12, 15 of 20 jaar, die na een week reeds zou kunnen gesloten worden, nadat antwoord van de aartshertogen verkregen was.
4. Vrede zelfs, maar slechts na onderhandelingen van langer duur, waarbij de Republiek als vrije mogendheid zou erkend worden.
5. Onder een langdurig Bestand of na de vredesluiting zou er vrije handel mogelijk zijn met Spanje en de Zuidelijke Nederlanden, maar niet op Oost en West Indië.
6. Zou er een korte wapenschorsing tot stand komen, dan moest deze een inleiding vormen tot onderhandelingen over een Bestand of over de definitieve vrede, en dit moest binnen vijf maanden beslist worden.

Ten slotte nog enige opmerkingen over het tijdstip, waarop Neijen deze voorstellen aangeboden heeft en vervolgens aan wie. Het dokument spreekt van vrijdag 12 maart, doch deze datum is absoluut fout, het gebeurde op vrijdag 2 maart. Psychologisch is het misschien zo te verklaren, dat men juist om het verschil van kalender tussen Holland, dat de nieuwe stijl volgde en Utrecht, dat

nog aan de oude Juliaanse kalender vasthield, 10 dagen abusievelijk bij de datum vrijdag 2 maart heeft opgeteld, terwijl ze er juist van afgetrokken moesten worden. Misschien is dit ook het geval met de data 23 en 24 februari, zodat deze dan 13 en 14 februari moesten zijn.

De tweede vraag is: aan wie? We weten uit Galuccius „De Bello Belgico" [16] dat Neijen „sexto Nonas Martii" in Rijswijk aankwam, en direct daarop een nachtelijk onderhoud had met Oldenbarnevelt, Prins Maurits en de griffier Cornelis van Aerssen en spoedig daarna bovendien met „aliis primoribus viris".[17] Wie die andere gedeputeerden waren, is niet bekend; Galuccius zegt enkel, dat het er drie waren. Uit een mededeling uit de resolutiën van Holland krijgen we de indruk, dat dit alleen gedeputeerden van het gewest Holland waren.[18] Het is mogelijk dat de verslaggever van deze diplomatieke stap van Neijen, de Utrechtse afgevaardigde Nicolaes van Berck, persoonlijk in deze kommissie gezeten heeft.[19]

Het hierbij gepubliceerde document is te vinden in het rijksarchief te Utrecht en wel in de letterkast der Staten no. 364 en wel daarvan weer no. 37, het stuk draagt zelf de nummering G.N. 32.

Door een andere hand is er boven geschreven 23 Februari 1607, doch dit is niet de datum waarop dit dokument geschreven is, alleen de datum die het eerst in het dokument vermeld wordt.

Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan de Heer Steur van het Utrechtse rijksarchief, die mij het stuk hielp vinden en de heren Brouwer, direkteur van de leeszaal van het algemeen Rijksarchief en Dr. A. van der Poest Clement, rijksarchivaris der eerste afdeling van het algemeen Rijksarchief, welke laatste het stuk geheel kopiëeerde.

Wij laten thans de tekst volgen van het dokument, dat - na deze besprekingen - voor zichzelf spreekt.

Op den XXIII^{en} Febr. 1607 des avonts heeft den advocaet voorgegeven, dat de saecken van Vranckrijck dienden affgedaen ende Aerssens gedepescheert off die van Vrieslant nymmermeer en quaemen, dat derhalven van yder provincie een mocht gedeputeert worden, die op den XXIIII^{en} des morgens te acht ure precise sullen

hebben te vergaderen, om die saecke te prepareren, dat onder die saecke van Vranckrijck wat schuylden, dat in die volle vergadering nyet en diende gecommuniceert.
Het welcke goet gevonden sijnde, is die heer van Loenen van wegen die van Gelderlant, den advocaet van wegen die van Hollant, Van de Werken van wegen die van Zeelant, Berck van Utrecht, Sloet van Overyssel, Coenders van Stadt ende Omlanden gecommitteert.
Die volgens vergadert sijn geweest, allwaer sich geopenbaert, dat men ons met toegedeckte schottelen aangerecht hadde, dat men ons een gedeelte van Aerssens propositie gegeven, maer het principaelste om redenen achtergehouden: Naementlyck, dat die confusie was, dat den coninck van Vranckrijck directelijck versocht die souveraineteyt van die provintien met die middelen ende contributien, gelijck sij tegenwoordich in train waeren, executie van beyde religien, overmits dat sijne Majesteit bedacht was te voeren een crijch van staet ende nyet van religie; hetwelck een ydereen met redenen geheel voor 't hooft gestoten heeft.

Soo is volgens geopenbaert, dat een seecker Oisterlinck, genaemt Cruel, welcke sijn huysfrouwe verwant mach sijn aen den Greffier Aerssens, een tijt lanck, met weten van sijne excellentie was van den eertshertoge aff ende aen gegaen, ende voor die leste reyse versocht, off nyet een seecker monick met hem mochte comen, daer van men ten eenemale d'intentie van den eertshertoch verstaen soude mogen. Het welck hem geaccordeert is, mits dat sijne excellentie daer bij gevoucht hadde, hij en solde nyet met hem comen met blote woorden, maer woorden ende bewijs van gewichte, die handen ende voeten hadden.
Die welcke volgens op Vrijdach den XII^{en} met den monick gearriveert ende mede gebracht heeft seeckere commissie ende instructie, onderteyckent by den audiencier Verreycken, voorgevende dat haere altesses te vreden waeren de provintien te kennen voor eenen vrijen staet, ende dat hem den monick sterck maeckte de eertshertogen te bewegen te verlaten die tytulen, allhoewel daar weynich aen gelegen was, als hy seyde, want den coninck van Hispanien schreeff hem coninck van Jherusalem, daer hij nyet één

voet aerden hadde. Ende dat haere altessen te vreden waren, cessatie voor zes off acht maenden te gestaden, te weten dat middelerwijl nyemant des anderen forten off steden soude beleggen off bij surprinse innemen, maer dat anders geen frequentatie soude sijn tusschen die respective ingesetenen. Ofte soe men daetelijck wilde trevves maecken voor XII, XV jaer, XX jaren, dat die selve daetelijck geaccordeert waeren, alleenlijck dat den monick zeven dagen tijts mochte hebben, om derwaerts te gaen ende weder te keren. Off, soe men peys wilde maecken, dat den eertshertoch oeck te vreden was, met ons te handelen als met eenen vrijen staet. Ende dat gedurende die trefves off bij eenen eewigen peijs toegelaten sal sijn vrije commercie ende traffycque in alle rijcken des Conincx van Spaignen ende die landen van de eertshertogen, maer nyet in Oost ende West Indien, daer bij vougende, dat hij wel wiste dat d'ingesetenen meer preufves solden doen ende aengenaemer hebben die traffycque op Spaignen ende Portugal als op Oost ende West Indien te handelen. Maer dat men hem binnen vijff maenden van date der voorsz. cessation d'armes soude moeverclaren, off men geresolveert was op trefves oft peys te handelen ende te sluyten.

Seyde daer beneffens dat met Vranckrijck te handelen dese landen geenen seeckerheyt conde geven, overmits dat sijne Majesteyt selffs naerder alliantie sochte te maecken met den coninck van Spaignien, vertrouwende sijnen daulphijn met des conincx van Spaignien dochter. Ende dat den coninck tegenwoordich eenen groten Crijch over 't hooft hingh, overmits dat sijne Majesteyt den paus die hant nyet geboden hadde tegens die Venetianen, gelijck die coninck van Spaignien gedaen hadde, maer ter contraria gesterckt, sulx, dat de paus nyet en hadde connen comen tot sijne intentie, weshalven den paus geheel tegens hem gealtereert ende geschapen was, dat sijne macht met des conincx van Spaignien ende Savoyen hem eerstdaechs wel over den hals solde comen ende dat sijne Majesteyt volgents door het een oft ander middel solde comen te tracteren ende ons ten besten geven.

Oldenbarnevelt hadde hem geantwoort, dat men soe weynich trefves als paix conde maecken sonder te stipuleren seeckere conditien, maer dat die provincien haer bespreecken souden op die cessation

d'armes voor zes, acht oft XII maenden, om haer midlerwyl te bedencken ende met haer nabuer-coningen ende princen te bespreecken, daer op den monick repliceerde, dat wat men desaengaende begeerde, solde men hem bij geschrift medegeven, hij wolde binnen zeven dagen daer op goet bescheyt brengen.

[1] Dr. J. C. H. de Pater, Maurits en Oldenbarnevelt in den strijd om het twaalfjarig Bestand, A'dam 1944[2] pag. 34.
[2] De Memorie van Fr. Aerssen, staat als no. CLXXVIII op pagina 101-103 in het voor die tijd werkelijk schitterend historisch werk van M. L. van Deventer, Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt en zijn tijd, Deel III (1604-1609). Den Haag 1865. De 3 citaten staan op pag. 102.
[3] Uit het hierbij gepubliceerde dokument.
[4] Idem.
[5] Lettre CCCXL. Maurice, Prince d'Orange, au Comte Guillaume-Louis de Nassau. Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau. Recueil publié par Mr. G. Groen van Prinsterer, Deuxième Série. Tome II (1600-1625). Utrecht 1858, pag. 374-375.
[6] Van Deventer III, pag. 102.
[7] Dr. De Pater geeft de datum 23 januari; dit moet een vergissing zijn. „Maurits en Oldenbarnevelt" pag. 32.
[8] De Pater, a.w. pag. 34.
[9] Philibert Du Bois' Diplomatische Berichte an den Fürsten Ludwig zu Anhalt von 1605 bis 1620, uitg. Fr. W. Ebeling in de serie „Urkundlische Beitrage zur Geschichte und Politik des siebzehnten Jahrhunderts. I Abteilung: Geschichte der Niederlande", Leipzig 1856-1857, Zweiter Band (1607-1608), pag. 16.
[10] Van Deventer, pag. 108-109, Stuk CLXXXIII „Advisen, van den bekenden (Cruwel?) getrocken", dit citaat op pag. 108.
[11] Van Deventer, pag. 109.
[12] Lettre CCCXLIII Maurits aan Willem-Lodewijk op 21 Maart, Archives p. 380.
[13] Dominicus Baudius, De Induciis Belli Belgici, Liber I, 1613, pag. 8.
[14] Angelo Galuccius, De Bello Belgico, 1671, pag. 315.
[15] Dit motief geeft ook van Deventer in zijn inleiding pag. XXXI-XXXII. Hij zegt daar: „Frankrijk en Engeland, de beide mogendheden met wie de Republiek tot dusver in vriendschap verbonden was geweest, verkeerden op dit tijdstip in onmin met den Koning van Spanje en den Paus. ....Frankrijk door hare geschillen met den Paus wegens Venetië."
[16] Galuccius, pag. 319, aangehaald door Van Deventer pag. 110.
[17] Galuccius, pag. 320, aangehaald door Van Deventer pag. 111.
[18] Noor bij Van Deventer, pag. 111. „Eerst zijn aen enige gecommitteerden uit de Edelen en de principaelste steden geopent de offren en presentatien van de Eertshertogen".
[19] Deze heeft waarschijnlijk het verslag opgesteld, dat van Ledenberch kopiëerde. Wie er in die kommissie zaten, wist Oldenbarnevelt niet meer, toen hij 28 november 1618 hierover ondervraagd werd. Cfr. C. M. Van der Kemp, Maurits van Nassau, derde deel, R'dam 1843, pag. 108.

FRANCISCAANSE COLLEGES IN DE GERMANIA INFERIOR GEDURENDE HET LAATSTE KWARTAAL DER ACHTTIENDE EEUW

DOOR P. DR MATHIAS GOOSSENS O.F.M.

Er is een tijd geweest, waarin de Minderbroeders, in verband met het humaniora onderwijs, aangeduid werden met de naam „bruine Jezuieten".[1] In Duitsland en België vooral bestuurden de Minderbroeders gedurende het laatste kwartaal der achttiende eeuw zoveel colleges, dat deze benaming niet ongegrond lijkt. België was bijzonder rijk aan deze instellingen van onderwijs. De Provincia Flandriae bezat er twaalf, de Comitatus Flandriae vier, terwijl de Germania Inferior er zes telde. Zijn oudste college heeft de Germania Inferior dan in het stadje Megen, waar sedert 1645 een college gevestigd is. In 1661 volgde het college in Wavre, in 1688 te Hoogstraten, in 1725 te Reckheim, in 1770 te Maaseik, terwijl in 1793, onder druk der politieke omstandigheden, het college te Venray werd overgenomen.[2] In 1778 had „'t Magistraet der Stadt ende Heerlijckheydt Weert" zich tot de Minderbroeders ter plaatse gewend, om de Latijnse School in de stad over te nemen. Dit verzoek werd echter niet ingewilligd en ook het beroep, dat de stad deed op pater Provinciaal in Mechelen, bracht niet het gewenste resultaat.[3]

Eenzelfde verzoek had de stad Heinsberg gedaan. Aan de paters definitoren, die in 1767 te Antwerpen vergaderen, wordt het herhaalde verzoek van de Heinsbergse Magistratuur en de .daarbij voorgestelde condities ter beoordeling voorgelegd. Ofschoon op dit verzoek gunstig werd beslist, vindt men in de geschiedenis geen verder spoor van een franciscaans gymnasium in Heinsberg. De door Heinsberg gestelde voorwaarden mogen hier volgen, omdat zij enig idee geven van een franciscaans college in deze tijd.[4] De eerste les zal 's zomers beginnen 's morgens om zeven uur en 's winters om half acht; de lessen zullen beëindigd worden om half tien. Of de studenten, de condities spreken steeds van de studiosa iuven-

tus, vóór of na de les de H. Mis zullen bijwonen, wordt aan de paters overgelaten. Na de middag moeten de lessen worden gegeven van één tot vier uur.
Op Zon- en Feestdagen zal de studiosa iuventus, onder leiding van minstens één leermeester, de H. Mis en het Lof bijwonen. Op deze dagen zal minstens een leermeester na de middag catechismus geven.
De paters moeten één leraar aanstellen voor de infima en voor de grammatica van de tweede klas, één voor de Syntaxis en de Poesis en één voor de Rhetorica en de Dialectica. De lessen van de laagste klas moeten gegeven worden in het hoogduits.
De stad zal aan het convent voor elke leermeester 50 imperialen betalen, met dien verstande, dat niet meer dan 50 imperialen zullen worden uitbetaald, zolang de school slechts de twee laagste klassen en dus ook maar één leermeester heeft.
De stad zal zorg dragen voor een schoolgebouw in de nabijheid van het klooster.
Wanneer de paters het bezwaarlijk vinden, ten tijde van het silentium steeds te surveilleren, dan zullen ze toch af en toe, tijdens de uren dat het stilzwijgen bewaard moet worden, de kosthuizen bezoeken en nagaan of de studenten zich wijden aan de taak, die zij in de lessen hebben opgekregen of met de studie bezig zijn. De paters zelf zullen vast stellen, op welke tijd in de kosthuizen het silentium moet worden onderhouden.
Voor het bezoeken der kosthuizen en als vergoeding voor overige werkzaamheden zal door de studenten aan hun klaspater jaarlijks worden uitbetaald één hele imperiaal, wanneer zij van buiten Heinsberg komen en een halve imperiaal, wanneer zij komen uit de stad zelf, tenzij begaafde studenten uit de stad, vanwege hun armoede, vragen om de studies ter liefde Gods te mogen maken. Wat men aan de leermeester zal geven als nieuwjaars- of verjaardagsgeschenk, wordt aan de vrijheid van iedere leerling overgelaten. In zaken, die hier niet aan de orde zijn gesteld, zal men zich houden aan het gebruik van andere scholen. Jaarlijks zullen de lessen beginnen op het feest van Sint Hubertus en eindigen op het feest van Sint Michael.
Het voorschrift, dat pater Generaal de Molina in 1762 gaf aan

alle Provincies, om enige kloosters aan te wijzen, waar niet alleen de Grammatica maar ook de Rhetorica moest worden onderwezen, is dus stellig niet voor de Germania Inferior bestemd geweest.[5] Deze wens der hoogste overheid had hier al lang en volledig zijn vervulling gevonden.

Aanleiding tot het stichten van deze colleges was, buiten de enclave-gebieden, als regel een daartoe strekkend verzoek van het stadsbestuur. Wanneer Ferdinand-Gobert, Graaf van Reckheim, in 1707 het klooster der Minderbroeders sticht, stelt hij de oprichting van een college als voorwaarde in de stichtingsacte van het klooster. Voor de stad diende het college altijd een dubbel belang: het gaf een gemakkelijke studiemogelijkheid voor de jeugdige stadsbewoners en het was een bron van inkomsten, te meer omdat de altijd externe leerlingen in de stad een kosthuis moesten zoeken. Deze scholen waren geen seraphijnse colleges; zij waren toegankelijk voor een veel bredere kring van leerlingen. Hetgeen natuurlijk niet wegneemt, dat de seraphijnse jeugd voor een belangrijk deel juist in deze kweekplaatsen zijn humaniora scholing had ontvangen, vóór zij intraden in het noviciaat.

Het is opmerkenswaard, dat de geschiedenis dezer colleges nergens een conflict of moeilijkheid doet blijken, voortkomend uit de situatie, dat zowel priester-studenten als jongelui met geheel andere aspiraties er hun opleiding kregen. Misschien komt het, omdat al deze colleges naast de wetenschappelijke vorming ook de vorming tot bewust godsdienstige personen beoogden. De wetenschappelijke vorming was gericht op een werkelijk grondige kennis van het klassiek latijn. Een latijn waarin men tenslotte vlot moest kunnen spreken en schrijven, mitsgaders dichten, rhetoreren en disputeren. De geliefde en vernuftige chronica's, die men veelvuldig maakte, bewijzen zelfs, dat men in het latijn moest kunnen rekenen. Het latijn was ook de voertaal, die de studenten in het dagelijks gesprek, zowel met hun magisters als onderling, gebruikten. En deze verplichting gold soms al van na het eerste semester der laagste klas. Wel mochten deze kleine latinisten, volgens de schoolreglementen, nog het woordje „vulgo" inlassen, wanneer hun latijnse woorden-voorraad niet toereikend was. Men leerde in die tijd niet veel meer dan latijn, maar dat leerde men dan ook

beslist nog grondiger dan tegenwoordig. In het algemeen sloot men zich aan bij de bestaande rationes studiorum, die van Jezuietischen huize stamden. De uitbreiding van dit studieprogram heeft eigenlijk pas plaats in de Oostenrijkse tijd, wanneer Maria-Theresia en Joseph II hun onderwijs-hervormingen doorvoeren.

De godsdienstige scholing werd nagestreefd zowel door godsdienstlessen als door godsdienstoefeningen. Voor de catechismus-les, die meestal op de Zondagen werd gegeven gebruikte men veelal de catechismus van Canisius. Het schoolreglement van Reckheim vervangt deze echter door de Mechelse catechismus, omdat uit de latijnse Canisius „de mond dikwijls stamelend opzegt, wat het verstand niet begrijpt".[6] Dit catechismus-onderricht, waarmee de Minderbroeders overigens ook in hun kloosters zelf, in volksscholen en op de Staties zich veelvuldig bezig hielden, gold als zeer voornaam. Op de jaarlijkse prijsuitdeling werden de uitblinkers dan ook met aparte prijzen bedacht.

Dagelijks woonden de leerlingen de H. Mis bij. Meestal had dat plaats na de morgenlessen om tien uur. Op Zon- en feestdagen gingen zij naar de preek en naar het Lof. In de processies trokken zij mee, dikwijls achter een eigen vaandel, dat door de primus der hogere klassen om beurten werd gedragen. Eens in de maand biechtten en communiceerden zij.

Een weinig paedagogische straf-maatregel verplichtte tot het bijwonen van nog andere godsdienstoefeningen of tot kerkbezoek. In Reckheim gold als straf voor overtreders van het verbod van zwemmen, baden of het ijs betreden, wanneer ze ouder waren dan 14 jaar: acht dagen lang de nachtmetten en de vroegmis bijwonen.

De tucht was in het algemeen zeer streng. De schoolreglementen kennen lange reeksen van overtredingen met vastgestelde straffen: geldboete, de plak en extra bidden in velerlei variaties. De plak bijvoorbeeld schonk aan een deskundig en ervaren hanteerder diverse bij reglement vastgestelde mogelijkheden. Er is sprake van sachte placxkens en van harde placken; al naargelang de overtreding moeten de slagen worden toegediend op één hand, op twee handen, of, zoals dat officieel heette „a posteriore". Een typische straf bestond ook in het moeten dragen van verschillende zogenaamde signa, die dan openlijk aantoonden, dat de drager ervan

aan een bepaald vergrijp schuldig was bevonden. Zo kon men op de area's der colleges altijd wel een student aantreffen, die een plankje droeg, waarop een sierlijke ezel getekend stond. Men kon meestal van zijn signum worden bevrijd door een medeleerling te betrappen op eenzelfde vergrijp.

Niettegenstaande de strenge tucht, was er ook alle tijd en alle kans voor vreugde en plezier. Het jaar was vol feestdagen en vierdagen. Het schooltoneel, dat juist in de 18e eeuw zijn bloeitijd heeft, was ook op de franciscaanse scholen hoog in aanzien.[7] Men kan zeggen, dat de toneel-uitvoeringen in het studieplan waren ingebouwd en mede tot de hoogtepunten hoorden. Vooral was dat het geval op de grote feesten, bij de prijsuitdeling en als één der oud-studenten op de universiteit hoge lauweren geoogst had. Aan deze vermaarde uitvoeringen kwam in Zuid Nederland een einde, toen de onderwijs-hervormingen van 1777 de „Publyke Oefeningen" in plaats van het toneel stelden. Deze publieke oefening was een soort publiek examen, waar de leerlingen der diverse klassen inleidingen hielden, en waar de toehoorders konden ondervragen. Gelukkig duurde dit interregnum der dorre wetenschap maar 13 jaren; na de dood van Jozef II in 1790 kwam het toneelspel weer aan bod.[8] Maar ook nu was de vreugde van korte duur. De Franse Revolutie maakte een einde aan kloosters en colleges. Venray kon zich op Pruisisch gebied nog handhaven tot 1805. Alleen de illustere school van Megen wist in alle stormen staande te blijven.

Het aantal paters, dat als leraar verbonden was aan deze colleges was niet groot. Als regel had een college drie leraren. Misschien vormde Hoogstraten een uitzondering. Onder de voorwaarden, die de Vrijheidt van Hooghstraten stelt bij de stichting van het klooster, komt tenminste de bepaling voor, dat de Provincie 6 paters moet aanstellen en onderhouden „bequaem om te doceren de latijnsche scholen van de rudimenten tot de philosophie toe, sonder daer voor te mogen pretenderen eenigen loon of 't schoolgelt".[9] Op de meeste colleges waren de paters-leraren onbezoldigde wetenschappers, totdat de ordonnantie van Keizerin Maria-Theresia van 22 September 1777 „nopende de Retributien te betalen aen de Professoren van de Letterkonst" hierin verbetering bracht.[10] De reeds vermelde voorwaarden, door de Magistratuur van Heinsberg ge-

steld, waren in deze een beslist gunstige uitzondering.

1 Lambertus-Maria Korleven O.F.M., Het College van de Minderbroeders te Maaseik, Franciscana IV (1949) 8.

2 Met uitzondering van Hoogstraten, hebben al deze colleges hun geschiedschrijver gekregen: Beda Verbeek O.F.M. - Markoen Heyer O.F.M., Drie Eeuwen Klooster en Gymnasium van Megen, Amsterdam, 1946; Barnabé Brabant, Les Frères Mineurs a Wavre, Tamines, 1904; Th. Coenegracht, Geschiedenis van het Klooster en het College der Minderbroeders te Reckheim, Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg, XLIV (1908) 205-386, XLV (1909) 3-105; Cunibertus Sloots O.F.M., De Geschiedenis van het Gymnasium Immaculatae Conceptionis te Venray, Bijdr. M.N. Bundel VIII (1951) 169-258. Vgl. ook Donatus van Adrichem O.F.M., Inventaris van het oud-archief der Latijnsche Scholen in Megen (1645-1877), N.S. VII (1933) 27-46; Dr. J. L. M. de Lepper, De Latijnse Scholen van Noord-Brabant in de Negentiende eeuw, Brabantia III (1954) 241-288.

3 Cunibertus Sloots, Haga Mariana, Roosendaal, 1948, 57-58.

4 Registrum 1732-1785, 403-404.

5 Registrum 1732-1785, 366.

6 In het uitvoerig reglement van Reckheim, uitgegeven in het geciteerde artikel van Coenegracht, zegt art. 34: Cum autem ex corde requiramus ut studiosi imbuantur doctrina christiana ex qua scaturit timor Domini, qui est initium sapientiae, hinc volumus ut Professores singulis sabbathis post meridiem, post datum thema aut argumentum suis respective scholaribus explicent et doceant catechismum in lingua vulgari Mechliniensem, etenim ex Canisio plures balbutiunt labiis, haec quae funditus ignorant mente.

7 Vgl. Engelbert Büscher O.F.M., Die Franziskaner und das Theater in Deutschland mit besonderer Berücksichtigung der Sachsischen Ordensprovinz, Franziskanische Studien XVII (1930) 106-119; Antonellus Verschuere O.F.M., De Minderbroeders te Thielt, Tielt (1933) 132-135.

8 Vgl. Antonellus Verschuere O.F.M., De Minderbroeders te Eekloo, Mechelen, 1949, 75-77.

9 Vgl. Neerlandia Franciscana I (1914) 120-121.

10 Vgl. Antonellus Verschuere O.F.M., De Minderbroeders te Thielt, Tielt (1933) 135-136.

FRANCISCAANSE HANDSCHRIFTEN IN NEDERLAND II

DOOR P. DR. WILLIBRORD LAMPEN O.F.M.

7. Op de tentoonstelling van „Verluchte handschriften uit de Nederlanden tot 1550" uit Nederlands bezit, die van 20 December 1954 tot 27 Februari 1955 te bewonderen waren in het Museum Willet Holthuysen te Amsterdam, bevonden zich de volgende Franciscaanse hss.

Catalogus n. 59: Nederlands Getijdenboek, geschreven in het Sticht tussen 1450 en 1475. Perkament, 164 folia (150 x 102 mm). Houten band met leer overtrokken en bestempeld. Beginletters in rood en blauw, opgehoogd met goud evenals de randversiering bij twee grote versierde initialen. Berust in Prov. Archief O.F.M. Weert.

Cat. n. 60. Nederl. Getijden e.a. gebeden. Stichts, na 1463. Perk. 228 folia (173 x 115). Nieuwe band. 40 gekleurde initialen, randversiering met mens en dierfiguren.
Herkomst: Minderbroedersklooster te Alkmaar.
Thans: Nijmegen, Centrale Bibliotheek, Albertinum.

Cat. n. 79. Getijdenboek, Stichts ca. 1477. Perk. 174 folia (116 x 113). Houten band met leer overtrokken. Beginletters in rood en blauw, gehoogd met goud. Enkele randversieringen.
Herkomst: St. Jan Evang. Convent bij Weesp.
Prov. Archief O.F.M. Weert.

Cat. n. 86. Getijdenboek, Stichts, 1475-1500. Perk. 223 folia (147 x 110). Houten band met linnen overtrokken, leren rug, 19e eeuw. Beginletters in rood en blauw, enkele geornamenteerde initialen; één vol blad miniatuur (f. 50 v), Vlaams werk, in. saec. 16 aangebracht. Randversieringen met goud opgehoogd.
Prov. Archief O.F.M. Weert.

Cat. n. 96. Zuid-Ned., eind 15e eeuw. Koorboek O.F.M. Perk. 165 f. (528 x 360). Oude houten band, met leer overtrokken, be-

stempeld, zwaar koperbeslag. 7 versierde initialen; beginletters in rood en blauw.
Prov. Archief O.F.M., Weert.
Cat. n. 97. Graduale. Perk. 197 ff. (346 x 265). 10 notenbalken met tekst, oorspronkelijke band. Een geornamenteerde initiaal A met randversiering.
Herkomst: Clarissen, Amsterdam, 1496.
Eigenaar: Dr. J. H. van Heek, 's Heerenberg.

8. In het bezit van Mgr. J. P. van Gils te Roermond is (was) een hs. van ca. 1500, waarvan hij ons de beschrijving door Prof. Dr. W. de Vreese mededeelde.
Het hs. (perk. of papier?) telt 279 folia, (144 x 102.5 mm), niet gelijmd, 25 regels per blz. Geen sporen van signaturen noch reclamen. Oorspr. band. Zeer gehavend, eerste en laatste blad ontbreken. Bevat lessen voor de collaties in een vrouwenklooster, vermoedelijk in het bisdom Utrecht. Onder deze lessen bevinden zich verschillende uittreksels uit *Jan Brugman* en *Hubertinus van Casale.* Blijkens verschillende taalvormen is het hs. geschreven in het Saskische gedeelte van Nederland.

Een ander hs. van ca. 1510 van Mgr. van Gils bevat een Leven van Jesus in gebeden: 158 fol. (133 x 97.5 mm). Herkomst onbekend. Het komt overeen met een hs., dat in het bezit was van het Tertiarissenklooster „St. Elisabeth ten Bloemenkamp" te 's Hertogenbosch. Volgens W. Moll (*Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw*. II, A'dam 1854, 256) dateert dit hs. van 1469, groot 291 fol. in 8°. Het bevat behalve een groot deel van het leven van Jesus van Ps.-Bonav. (Ludolf van Saksen) een uitvoerige verzameling van gebeden, waarin het leven van Jesus verwerkt is.
Het hs., eens in het bezit van Prof. Moll, is thans te Amsterdam, U.B. I, E - 27.

9. BERLIJN, Staatsbibl. Cod. 536, theol. qu. 12, saec. 15 uit Wesel afkomstig. Bevat Joh. de Gerson, Varia. Behoorde volgens een aantekening op het schutblad 1v aan Fr. Gerhard O.P. te Venlo.
Op fol. 1a staat een *Memoriale fratris Gerhard Dumen*(?) *Testa-*

menta perpetua quatuor ordinibus mendicantium legata in conventibus videl. predicatorum in wesalia, minorum in ruri munda, etc. (levering van koren).
In primis in Tijgelen (Tegelen?) etc.

10. UTRECHT, ad usum P. Will. Lampen Ned. Getijdenboek in bruin leren band, gestempeld, 2 koperen sloten, perk., niet genummerd, in 1 kolom (145 x 110 mm) saec. 15. Voorin vier beschreven schutbladen; papier, achterin een groot aantal papieren schutbladen, onbeschreven. Alleen op het voorlaatste blad verso een aantekening: Ick Anneken Willems heb weggelijt mijn werelds habijt int Jaer ons Heeren 1630 en heb ont. . . . (ceteri desunt). Vorige gebruiksters Zr. Anneken Willems en Heijntje Verhoeck.
Herkomst: Bibliotheca Megensis, (waarsch. O.S. Clarae).
Daarna o.a. van Kapelaan H. Kitselaar, destijds te Naarden, die het 20 Aug. 1946 aan mij afstond.
Op de schutbladen enkele gebeden en op blz. 5 een verbleekte tekst (saec. 16-17) betrekking hebbend op S. Antonius van Padua.

Een schoon exempel.

Het was eenen man denwelcken geen geloof en hadde in het H. Sacrament des autaers. Dus sprack hy en zoudet nit geloven ten waren dat zynen esel nadat hij drie dagen gevast hade verliet dan zijn voeijer en aanbadt ende dede vor sijnen schepper. dan ghonck den H. Antonius drie dagen in gebet. nadat de 3 dagen om waren soo bragt den Heilige het h. Sacrament op de straet voor menige mense ende den ongeloovige bragt de esel en set hem voeijer voor, maer het beest verlyt zijn voeijer, het liep na het h. sacrament ende boog neder ende zijn bestelyck kruid en. . . . (aanbad?) . . . . schepper en Heer ende den man geloofde.
Doet nit ofte siet watter afkomen sal.

Op blz. 8:
Dit boek hoort tot Anneken Willems ende dat heeft haer vereert een geestelijcken dochter van Uytert Die dit vynt die gevet haer wederom.
Hebt altijd moet ende soekt (?) het hemels goet want seynen graesy gaet boeven swerelts staesy. 1630 niet . . . .(?)
De tekst van het hs. begint met een kalender in het Nederlands.

Het eerste blad ontbreekt, van de eerste vijf bladen is het onderste deel afgeknipt.

Fol. 2r begint met „Vedastus ende Amandus bisscop" (6 Febr.) Te vermelden zijn:

12 Febr. Dorothea maget (rood onderstreept).
17 Maart Geertruit maget (in rood).
25 „ Onser vrouwen ontfinc den Here (rood).
12 Mei Pancraes mr (rood).
13 „ Servaes biss. (rood).
17 „ Augustinus bekeringe (rood onderstreept).
25 „ Urbanus paeus (rood onderstreept).
5 Juni Bonifacius mr mit s.g. (rood).
12 „ Odulph conf. Kunera (rood).
2 Juli Onse vrou elyzabet vandede (rood).
4 „ S. Martijns verheffinge (rood).
9 „ Oct. onser vrouwen (rood onderstreept).
11 „ Benedictus verheffinge (rood onderstreept).
17 „ *Alexius conf. onse patroen* (rood onderstreept).
22 „ Maria Magdalena (rood).
14 Aug. Werenfridus conf. Vigilia (rood onderstreept).
17 Sept. Franciscus wonden ontfinc (zwart)!
18 „ Lambrecht bisc. mr (rood).
22 „ Mauricius mit s. gesellen (rood).
1 Oct. Remigius biss. en bavo mit Gesellen (rood)!
4 „ Franciscus onse heilige vader (rood onderstreept).
10 „ Victor ende gereoen m.h.g. (rood) Keulen!
11 „ Agustijns verheffinge (rood onderstreept).
é1 „ XIm maechden mr.
28 „ Symon ende iuda kuneren sterfdach (rood).
7 Nov. Wilbort conf. biss. Tutrecht (rood).
11 „ S. Martijn biss. (rood).
12 „ S. Lebuijn conf. (rood).
22 „ *Cecilia mag. onse patroenster* (rood).
25 „ Katherina mag. mr (rood).
6 Dec. Nyclaes biss. conf. (rood).
8 „ Onser vrouwen ontfangenisse (rood).

Verder in rood de algemeen gebruikelijke feesten van O.H., O.L.Vr. en Apostelen. Daar Franciscus wel „onse h. vader" genoemd wordt en rood onderstreept is, doch niet geheel gerubriceerd is, menen wij, dat deze kalender niet teruggaat op Minderbroeders. Evenmin op Clarissen, daar 12 Aug. gewoon in zwart heeft: „Clara maghet". Blijft dus over, dat het hs. uit een klooster van Tertiarissen stamt, waar S. Alexius (resp. S. Cecilia) Patroon was.

Na de kalender volgen enige regels voor de berekening van het Paasfeest, waarna een gebedje:

„O Here helpt ons daer te comen daer dat ewige staen der sonnen is ende die dach niet meer neder ghebuget en sal werden." (Mooi).

Volgt: Item die yerste saterdac na tgulden getal dat iaer LIX yerst na sunte achten dach coemt is altoes die yer.... (rest afgesneden)....

Hier beghynt onser vrouwen getiden.[1] Ghegruet systy Maria vol etc. Heer du solste opdoen myn lippen.... Invitatorium. In der eerlicheit der alre salichster ioncfrouwen Marie....

Daarna: Dit zijn vijf grueten onser vrouwen Ave Maria.

Weest ghegruet goedertieren Maria een blinckende dageraet....

Hier beghynne die ghetiden van den heiligen geeste, die mitten Here du salte opdoen mijne lippen.... Ympmen (sic) Coem scepper geest vaen de dijnre dienre inwendicheit vervulle mit hemelscher gracien....

Daarna:

Hier beghijnt die ewighe wijsheit getide. Myne ziele hevet di begeert inder nacht ende in mijnen geeste....

Daarna:

Dit sijn die seven Psalm. Here in dynre verbolgentheid en straffe mi niet.... (p. 139).

Die litanien (Allerheiligen): i.w. sinte lambert, ponciaen, pancras, policarpus .... gelis, ewout, lievijn; nog eens sinte lambrecht, hubrecht, odulph, servaes, sinte bonifacius mit sinen ghelscap Biddet voor ons.

(niet S. Willibrord), sancta brigida, s. kunera, affra, clara, elyzabet.

1 Vertaling van Geert Groote. Zie N. van Wijk, *Het Getijdenboek van Geert Groote,* Leiden 1940, 36, 71, 92 en 139.

Dit sijn die langhe preces. Ick heb geseit heer ontferm myns Make gesont mijn ziel. . . .
Een coll(ecte) die men in die vasten hout biddende voor alle dinc. Wi bidden di here. . . .
Daarna:
Hier beghynnen die hondert artikelen vander passien ons heren ihu. Die yerste artikel O Heren ihu xre wysheit gods. . . .
Item dit selmen lesen als een mensche op zijn versceiden leit. In der vereninge der hecter mynnen die di die een leven biste alles dat daer leeft. . . .
Volgt:
(rood) Het was een heilich paeus die dese navolgende drie pr nr sinen cappellaen beval voor hem te lesen inder tijt als sijn ziel van sinen lichaem soude sceiden Ende hi openbaerde hem den selven cappellaen daer ende seide datse hem grote stade gedaen hadden. Pater noster. Dit pater noster lees ick inder eeren des utersten strijts ons heren ihu xre biddende dat hij. . . .
Volgt:
Dit respons singt men op alre zielendach ende als daer een tegenwoerdich dode is. Resp. Verlosse mij here vander ewighen doot. In dien ontsichliken dage Als die hemelen beruert sullen werden . . . Item als een sonderlinge persoen begraven is so singet men dit respons Hebben wi dat goede vander hand des heren ontfangen . . . *Hier beghynt die vigeli van IX lesse* in duutssce Pr nr. etc. Laet ons bidden voer alle gelovige zielen Here gheeft hem die die ewige ruste. . . .
Volgt:
Hier beghinnen die IX corte lessen diemen in die vigilie hout tusschen paesschen ende pinxteren. Er ghif dyn ore niet den vreemde ende dyn iaren den wreden. . . .
Volgt:
Item die paeus Innocentius ghebet dat sprack doe hi over dat kerchof ghynck. Weest ghegruet alle ghelovige zielen. . . .
Volgen lege bladen papier ook ongenummerd.

11. Nu volgt een korte beschrijving volgens de aantekeningen gemaakt door Dr. W. de Vreese, waarvan de fotokopie ons wel-

willend werd geleend door de archivaris der Provincie.
Arch. Prov. O.F.M., Weert, Codex 2.
Hs. perk. fol. 68 (222 x 165) (ca. 1460), perk. band, 2 kol. Fol. 2a. Dit boec echt den susteren regulierissen tot sinte dyonijs in Amsterdam; uit H. Suso *Horologium aeternae sapiencie.* Inc. Dit sijn die capittelen. Dat eerste capittel des ij boekes van der wonderliker menichfoudicheit der leren ende der discipelen. Expl. 68b mitten heilighen gheest leeft ende regniert ewelike sonder einde amen.

Cod. 3. Hs. papier, fol 100(?) (202 x 140) a° 1487 - 88, 25 quaternen, 2 kol. Fol. 1a O.L.V. met kind. Rode en blauwe hoofdletters, oorspr. band, 2 sloten verdwenen.
Zie Pater Lucidius Verschueren O.F.M. Hendrik Herp O.F.M. Spieghel der volcomenheit, I, p. 40 n. XIX inc. Hier beghint dat prologus opten spieghel der volcomenheit Expl. Dit boeck hoert tot sinte annen cloester te Delft der regularissen ende het is gheschreven overmits der hant lijsbet meyster Jans dochter der nonnen ende het wart begonnen int jaer ons heren MCCCC ende LXXXVij ende het wert gheeyndet op den manendach na den vierden sondach inden advent int Jaer ons heren MCCCC ende LXXXViij ende men en selt niet vercopen want het veel op heilighe daghen ghescreven is bidt voer haer om gods willen.

Cod. 4 Hs. pap. fol. 287 (214 x 140) (a° 1420?) 2 kol. Fol. 3a. Dit boec hoert den susteren in kerstkenshusen van loen te deventer.
33c. Dit sijn die capittel van Sunte franciscus leven. Hoe dat hi levede doe hi nochtan in sinen weerliken staet was.
4b. Hier beghint S. franciscus leven also als die eersamighe vader bonaventura vergadert hevet ho dat hi levede....
fol. 115 b. Hier endet S. franciscus leven dat die eersamige vader Bonaventura vergadert heeft.
fol. 118 c. Vander insettinghe der ordene ende van sijnre crachtigher leringhe die eerste leysese.
Do hi die kerken op ghemaect hadde ende inder eenre Die onser vrouwen behoerde meest plach te wonen.
fol. 121 b. Dit is Sunte franciscus testament. Die here hevet mi Broder franciscus ghegeven....

124a: Hier endet Sunte franciscus testament God si ghelooft Amen Jhesus Maria O Maria.
126 a: Dit sijn die namen van sunte franciscus ghesellen die ierst van hem gheroepen waren totter oerden.
204 a: Hier beghint een spieghel der volcomenheit daer der mynre broder staet in begonnen is.
Dit werc is vergadert uit sommighe olden legenden die sunte franciscus ghesellen in alrehande steden screven ende bescriven deden.
fol. 242 a: Hier beghinnen sommighe wonderlike werken die S. franciscus ende sijn eerste gesellen deden. In der eersten is toe weten dat sunte franciscus in allen sinen werken onsen here Jhu Chro seer ghelijc ende mede formich was. . . .
fol. 262 d: Hier beghinnen sommige gulden woerden ende seer stichtelijc die desese (?) broder egidius ghesproken hevet.
f. 287 c: Hier einden sommighe nutte woerdickens die brod(er)e egidius plach te segghen.
285 d: Finita sunt hec feria quarta Jhoannis baptistae a nativitate Xri anno M°CCCC°XX° orate pro me.

Cod. 5 Weert, hs. perk., fol. 242 (148 x 110) rode en blauwe initialen, gebloemde randversieringen.
f. 1 b: Robert Blakater vray Catholique.
In my defence god me defend and bring my fault to a gude end.
Ca. 1660 f. 4 b: Petri tholen Ex dono nob. Rev. Dni D. Anthonij de werp Gubernatoris nunc autem ex dono meo sororis meae Adelheijdis Thoelen attestor P. Thoelen.
f. 5a: Hier begint den geesteliken bomgert. Eris quasi ortus irriguus. Et quasi fons cujus non deficiunt aque.
fol. 108 a: In dien gaerden moet ons brenghen Jhesus Chrus Amen.
fol. 108 b: Hier begint een suverlic sermoen vander advent Bernardus. 109 a: Broeder huden vieren wi dat beghin der adventen . . .
f. 114 b: Dat wi doer hoer comen in sijn genade. Die doer hoer in onse salicheit gecomen is.
Een schoen sermoen vander honichvloeyender geboerten ons lieven heren Jhesu Chri. Inder midder nacht is een geroep gedaen Siet die brudegom coemt. . . .

f 129 b: Die levet ende regniert mitten vader ende mitten heiligen geest in ewicheiden Amen.
f 129 b: Opten dertiendach. Sermoen. Alsoe voel als hem onse here mynre gemaect hevet....
f 135 a: Expl. dat niet en vervliete in ondoechden ende vermille.
f 135 b: Van onser vrouwen lichtmisse. Bernudus wi vieren huden die reyninghe onser vrouwen.
f 138 b: Expl. Mer dat is een versuenende offerande.
Wt sunte Augustinus Sermoen van Groetheit der hoechtijt van paesschen. Alre liefste brueders niet en mach ic wt spreken dat ic mitten herten begrepen heb....
f. 139 b: Expl. Ende hope des ewigen levens is ons gheopent. Inc. Wt sunte bernaerdus sermoen. Bernaerdus in enen sermoen vanden paeschliken daghe. Het is behoerlike geliker wijs als chrus onse hooft heeft voergegaen.
f. 143 b: Expl.... tot heiliger ynnicheit ende gheesteliker blijscap. Inc. Een schoen sermoen van der hemelvaert ons heren. Dese Jhesus die genomen is van U sal aldus wedercomen....
f. 160 Expl.... Des helpe hi ons selve ende sijn heilige mynne, Amen.
Een sermoen vander hoechtijt van pinxteren, want wi een ghebot ontfangen hebben dat wi afneygen sullen vanden quade....
f. 162 b Expl.... want in desen drien als geseit is, is gelegen die ganse siel.
Noch vanden selven een sermoen. Waerliken menichvuldich is die geest gods....
f. 168 a Expl. ende suvert die herten ende verdrivet traecheit ende verlicht die twivelinghe.
Inc. Een seer suverlic sermoen vander heiliger weerdiger drievoldicheit. Eya brueders laet ons overdencken boven ons ende in ons die werken der drievoldicheit.
Expl. Mer te hants mit alre subtijlster merkinghe is hi dat verbernende.
f. 175 a: Hier beghint een schoen sermoen vanden eerweerdigen heiligen sacramente. Parasti in conspectu meo mensam adversus eos qui tribulant me.
f. 184 b: Expl. ende gemynt in ewicheit sonder beghinne.

Inc. Een schoen sermoen van onser liever sueter vrouwen hemelvaert. Dit is die dach die die here gemaect hevet.... Expl. Ende in hoerre noet hem bi te staen.
f. 192 b: Vander kercwijnghe Bernardus. Dese hoechtyt van hueden broeders sal ons soe veel te ynniger wesen....
f. 196 b: Expl. ende wijnghe te samen volbracht sal werden.
Inc. Van alre heiligen hoechtijt Bernaerdus. Sunte bernart seit in enen sermoen van desen daghe: waer toe broeders is den heiligen onse lof....
198 b: Expl. Laet ons voer comen met begeerten ons gemoedes.
199 a: Hier nae begint een devote oeffeninge vanden leven onser lieven vrouwen. Ende van den leven ende liden ons lieven heren Jhesu Chri. Des manendaghes....
199 b wit. 200 a: Maria dat alre suverlicste meechdeken openbaerde in hoere ontfangenisse....
220 a: Des vridages....
229 a: Totten heiligen vijf wonden .... etc.
239 b: Expl. costelike Juweel stadelic inder memorien te holden Amen.
240 wit 241 b. Dit boec is gecomen van onse gheminde suster hennaesken (?) van d gehuus Ende hoert in die gemene kiste den gemenen susteren ter elborch van sunte angneten huus.
242 wit

Weert O.F.M. Cod. 6. Papier. fol. 42 (220 x 151) ca. 1480. Perk. omslag en vooraan daarin: In usum monasterij dive agnete virginis in Gorinchem (Zusters Tertiarissen).
Eerste blz. ontbreekt. Bevat de kroniek van het klooster en een Necrologium der Zusters van 1401-1558. Het hs. is uitgegeven in *De Kath.*, Dl. 34 (1858) 95 door (V. Becker).

Weert Cod. 7. Perk. 134 fol. (208 x 158) saec 14/15? 2 kol. 7a. Hoe god ghesocht werd in rusten, dat eerste capittel. In minen beddekijn heb ic ghesocht....
126 a: Explicit cantica Deo gratias.
126 b: Dit scrivet sunte basilius vanden leven ende der eensamheit eens eenliken levens. My lust vanden verdiensten eens eenliken levens.

131 a: Expl. Daer om zoudic gode genoech wesen ende laten die menschen.
132 v.: Dit boec is den susteren te gorikem op dat beghijnhoef (15e eeuw).

Weert, Cod. 8. Perk. f. 183 (228 x 140) geschreven door Godefridus Poegerle in 1455.
4a: Dit sijn die epistelen van des goeden sinte franciscus leven. Hoe dat hi leefde doen hi noch in sinen weerliken staet was.
4b: Hier beghint sinte franciscus leven. Alsoe als die eersamighe vader bonaventura vergadert heeft. . . .
134 a: Hier eyndet sinte franciscus leven alsoe als die eersamighe leerare bonaventura vergadert heeft. Hier beghinnen die lessen van sinte franciscus leven alsmense pleecht te houden. Dierste lesse vander insettinghen der ordenen.
141 b: Dit es sinte franciscus testament.
144 b: Explicit liber teutonicalis tractans de vita gloriosissimi francisci scriptus per manus godefridus (sic) poegerle anno domini millesimo quadragintesimo quinquagesimo quinto decimo quarto die mensis februarij.
145 wit.
146 a: Hier beghint een spiegel der volcomenheit daer der minderbroederen staet in begonnen is. Dit werc is vergadert uut sommighen ouden legenden. Expl. Des moet hi sijn ghebenedijt die sijn creaturen aldus versien can in tijt ende in eewicheit Amen.
Dit boec was volscreven als men screef dusent vierhondert ende vivenvijftich opten XIijsten dach van April.
Dit boec hoert toe den susteren vander derden ordenen bynnen der stat van hasselt sinte katherinendaele.
f ?: Hoe sinte franciscus den ministers antworde die niet verbonden en wouden wesen die reghel te houden die hi maecte.
f. 183 b: Hier beghinnen sommeghe wonderlike werken die sinte franciscus ende sijn ierste ghesellen deden.
In den iersten es te weten dat sinte franciscus in allen sinen werken. . . .
Expl. . . . mer verbliden in den cruce ons heeren Jhesu Xri.

Weert, Cod. 9. Papier en perk., fol. 230 (150 x 94) a 1459-1466.
1a: Dit is dat leven ons heren Jhesu Xri (ende dij Xij raden, andere hand) Ende eyn boexten (sic) van verduldicheit toehoerende den broederen vander derder orden sancti francisci der stat van maestricht wonende in die witmekersstraet (S. Bartholomaeus).
186 b: Dit is vanden palmboeme ende dese palmboem is sculdich te hebben vij telghere ende op elken enen vogel. Die eerste telch es bescouwenisse.
194 a: Dat boecxken vander edelre doghet der verduldicheit. Al onse gheestelike voertganc ende onse fundament . . . .
Expl. 229 b: Hier gaet wt dat boexken vander edelre doget der verduldicheit.

Weert, Cod. 10. Zie Verschueren, *H. Herp* I, p. 2 b, n. X.
Afkomst: PP. Beggarden III Ord. S. Fr. Maastricht.

Weert, Cod. 11. Papier, fol. 169? (212 x 150).
f. 1a: Bibl. R. PP. Beggard. Traiect.
24 Collationes Cassiani.
Inc. Hi hiet iohannes Cassianus die dese vierende twintich naevolghende vadere Collacie ghemaect hevet. . . .
f. 169 a: Hier beghint sinte Augustinus regel metter glosen in dutsche . . . .
Expl. en dat hij U in gene becoringe geleijt en werde Amen.
169 b wit.

Weert, Cod. 12. Papier f. 124? (216 x 162) 2 kol. a 1473.
f. 1-3 wit; 4 b: Item dit boec vanden LXV articulen dr passien ons heren mit der vader Collacien toebehoerende den broederen van der derder ordenen sinte francisci binnen der stadt maestricht woenende in die wytmakers straet.
f. 5 a: Hier beghinn endie LXV articulen vander passien ons heren. Inspice et fac secundum exemplar. . . .
f. 111 d: Explicit, deo gracias Benedictus sit deus. II deel 13 sexternen (Collacien der vader):
f. 124 a: „Dit boec waert gheeint inden jaer ons heren MCCCC ende LXXiij in den maent augusti op sinte sixtus dach.

Weert, Cod. 14. Papier, 17 sexternen + 1 quintern (12 bladen + 8 bl.) waarin enkele bl. ontbreken. fol. 205 (201 x 140).
Oorspr. band, bruin kalfsleer op eiken borden, 2 sloten (verloren).
f. 2a-6 Geert Groote. Hier beghint een epistel die meester gherit de groot in Latijn set ende wast ghesent van hem tot eenen broeder die cranc was....
f. 6a-16a het bekende sermo van Henr. Suso: „Dit is eene maniere van temptacie ende es Lectulus noster floridus".
Inc. Lectulus noster floridus. Dese woorden sijn gescreven inder minnen bouc....
f. 16 a-56 b: Dit es noch een ander maniere van temptacie. Inc. Saet viel in goede aerde. Dit woort spreect onse lieve heere....
Expl. Hier gaet huute dat bouc vanden viere insprekene of van onderscheedicheden der gheeste.
f. 57 a-74 b: Inc. Hier beghint heer Jan Ruusbroecs boucxkin vanden gheloove.
f. 74 b-75 b, zonder opschrift; Inc. Als ghij ghepassijt sijt van temptacie in huwe oufeninghe....
f. 7a-91a tractaatje: Caritate ende leeringhe van discrecie. Inc. Minlike compassie up eenighe devoote personen....
Tussen bl. 90-91 zijn 2 fol. uitgescheurd.
f. 91 a Expl. Toten welken ons moeten bringhen die almachtige god die heleghe gheest Amen.
f. 91a-94 tractaatje zonder opschrift; Inc. Hier naer volcht een becoringhe ende huut haer comt eene zware dolinghe....
Expl. met haeren eyghene lichte clemmen willen sonder die ghenade gods.
f. 95 a: Michi autem absit gloriari nisi in cruce domini nostri Jhesu Christi. Dat moete verre van mij zijn....
Expl. in dijn herte dan du souts duren begheeren.
Volgt: Dit es vander minnen van sinte bernaerdi ende van dier grooter minnaresse magdaleene.
f. 152 a: Expl.... in drie persoonen vader sone ende helich gheest Amen.
f. 152 a-156 a: Dit es eene minlike lamentacie ende meditacie die onse lieve heere hadde tusschen den gheest ende sijnre menscheliker natueren. Inc. O Heere du hebs ghenouch ghedaen.... etc.

leeraer Sinte bernaerdt vraghede: . . Die eerste sprac: Ic hebbe die werelt versmaet. . . .
f. 157 b-158 a: Dit es Sinte bernaerts testament. Inc. Sinte bernaert liet sinen broeders in testamente drie pointen. . . .
f. 158 a - 159 a: Dit sijn viij pointe vander messen. Inc. Inden eersten als die priester *Confiteor* spreect.
f. 159 a-170 b: Een beghinsel van eenen goeden levene. Inc. Want alle creatueren haren scepper dienen. Expl. Dat gonne ons die vader die sone ende die heilighe gheest Amen.
f. 170 b-173 a: Sermoen v. d. leesmeester van Straatsburg (Hugo Ripelin O.P.): *van den gulden berghe.* Inc. Dit sermoen predicte die leesmeester van straesborch te luevene upt baghijnhof in een ghemeene capitel ende sprac aldus:
Expl. Des gonne ons die vader die sone ende die helighe gheest Amen.
Volgen enige exempels en gebeden, fol. 185 a-187 a.
Twee uittreksels uit Ruusbroek.
Daarna f. 187 a: 1482 Bidt voor haer diet heeft ghescreven. Dat soe ghewinne dat eeuwich leven. Amen.
f. 187 b onbeschreven.
f. 188 a-202b reeks gebeden tot het H. Sacrament.
f. 202 b-204a: S. Anselmus (Ps?) Inc. Moeder welc was dat eerste wee dat ghij hadt up eerderijke. . . .
f. 204 b-205a exempel.
Vorige bezitters: op het blad geplakt tegen het achterdeksel van het hs. o.a.: Item ic zuster katheline govaerst cam int cloester van bethanien den hersten dach van april int jaer ons heeren als men screef MCCCC ende LXXXIij hout zinde in dier tijt XVij Jaer bit voer haer ziele om gods wille.
Op het voorste schutblad:
Sr Sibilla Mattheij hoert dit boeck toe 1648.
2 a bovenaan (saec. 17) Thome Matthiji.

Weert, Cod. 15. Papier (132 x 95), rode en blauwe initialen en grote met goud en groen, rand in kleuren. Perk. omslag. Evangeliën-harmonie, Passieverhaal: 1-2 wit.
f. 3a: Inc. Dit is dat avontmael ende die passie van ons heren nader

concordancie der vier evangelisten. Het was een man hiete lazarus van betanien.
Zie *De Kath.* 1883, bl. 373, waar dit hs. beschreven is en het stuk Pater de Windecim gedrukt is; Inc. Susteren onse leve sceelt huden te dage al te veel vanden leven der heiliger vaderen....

Weert, Cod. 16. F. 240 (226 x 141) 2 kol., saec. 16 in. Randversieringen rood, blauw, geel en groen; initialen blauw en rood. Ordinarium Missae, zonder kalender. Inc. 1a: ....en laet mij mijn vrienden niet bespotten (abrupt).
Versch. Missen in Ned. (o.a. fol. 16 a) op S. Franciscus ons heiligen vaders ende patroen dach....
Versch. gebeden o.a. Vijf grueten van onse heilige vader S. Franciscus.
Van S. Ontcommer die heilige Joncfrou.
Hoe men onsen heer volgen sal inder woestijn. Opten dertien dach so selste samen te vespertijt....

Weert, Cod. 17. Perk. f. 149 (173 x 119) ca. 1485, randversiehingen, rood zijden band. Op de rug leertje met: „Getijden".
f. 1: Kalender, Utrechts: Ponciaan, Bonifaes, Willebrord, Maertijn, Lebuijn confessor.
f. 11 a Hier begint die getide onser vrouwen. Here du solst op doen mine lippen....
f. 42 a: Die getide vander ewiger wijsheit.
f. 60 a: Dit is die heilige cruus ghetide.
f. 80 a: Dit is die heilige geest geti die metten....
f. 101a: Hier begint die seven psalmen Dne....
f. 115a: Dit is die lange vigilie van die sielen.
Invitatorium.
f. 142a: Collect: Neige here dine oren.
f. 143a: Allerlei gebeden voor en na de H. Communie e.a.
f. 146b: Expl. Overmits Xrus onsen heer Amen.
f. 147-49: wit.

Weert, O.F.M. Hier sijn die epistelen des goeden Francisci leven. 1455 gescreven door Godefridus van Toyerle (Tongelre?) cf. Dirks, *Hist. litt.*, p. 33.

12. Woerden. Minderbroedersklooster, Getijdenboekje, f. 221 (110 x 145), latere band, perk. zwart, bevat 1-12 fol. Kalender.
f. 13-20: die getiden van d'ewighe wijsheit.
f. 21-30: dat corte cruys ghetide.
f. 31-51: die ghetiden van den heilighen gheest.
f. 51-83: die ghetiden van onser lieven vrouwen.
f. 83-90: die seven psalmen van penitencien.
f. 91-100: dit sijn die letanien (Allerheiligen).
Verder versch. gebeden, 10 geboden, 12 evang. raden, 9 vreemde zonden, enz.
f. 218-221 wit papier.

Woerden, Minderbroedersklooster, Cod. 1. Perk. 223 (148 x 113) — 1450. Getijdenboek Ned., ongeveer als het vorige.
f. 7a: Bibliothecae Missionis F.F. Minderbr. Woerden 1719.
f. 7a: Kalender: In Sept. Botvast, ook in Dec.
f. 216a: Een suverlic gebet van (?) sinte herasmus.
f. 39b: Item die paeus heeft gegeven vij jaer aflaets ende vii karenen die dit gebedekijn lesen. Dit heeft vercregen broeder Jan brugman....

Woerden, Bibl. Minderbr., Cod. 2. Papier, 150 (124 x 92) 2 kol., in saec. 16. Door een der paters begin Oct. 1910 ten geschenke ontvangen van een boer te Overschie. Gebeden tot allerlei heiligen, beginnende met S. Andries, verder o.a. S. Lidwina, H. Jeroen, Ursula. Expl.: ....van allen heilighen gebet.

Woerden, Minderbroedersklooster, Cod. 4. Papier, Ca. 175 (250 x 273) 2 kol., saec. 15. Vroeger van Franciscanessen te Oirschot. Sermonen op de Evangeliën der Zondagen. Inc. Prologus: Sanctus Paulus ait: Hora est iam nos de sompno surgere.... Sinte Pauwels zeyt: Die ure is ons te hant op te staen....
Inc. Sermo 1: Ecce rex tuus venit tibi. Deze woerde staen gheschreven in Zacharias....

13. Megen, Minderbroedersklooster, Cod. papier 172 (139 x 95), a 1695, cijfers blz. veelal weggesneden, oorspr. band, glad kalfsleer op houten borden, 2 koperen sloten.

f. 6a: Jesus - Maria - Birgitta. Ad Maiorem Dei gloriam. Die insettinge ofte oprichtinge van den oorden des Salichmakers ende die Constitutien of te settinge....
f. 172 b: Hier eindicht die H. Regel ons Alder heilichsten Vader Augustini....
Bijgebonden: Der Wech der Volmaectheit.

14. Maastricht, O.F.M., Cod. 1 (olim 3). Getijdenboek, perk. 170(?) (125 x 100).
f. 3a kalender - f. 15 a Getijden O.L.V. f. 49a Dito van de eeuwige wijsheid, f. 69b: Dito v. h. H. Kruis e.a. gebeden. f. 93a: Getijden v. d. H. Geest.

Maastricht, Minderbroedersklooster, Cod. 2 (olim 9) Gebedenboek 199 (? x ?).
f. 3a Kalender. De computo. f. 17a Innige gebeden met 7 psalmen en litanie voor de zielen. f. 37a Op Kerstdag in de eerste Mis.
f. 37a Sequenties, f. 74b: van het H. Sacrament.

STUDIE EN OPLEIDING IN DE GERMANIA INFERIOR

VOORAL GEDURENDE HET LAATSTE KWARTAAL DER XVIIIe EEUW

DOOR P. Dr MATHIAS GOOSSENS O.F.M.

In 1771 zetelden de paters lectoren in de negen studiehuizen der provincie. De Theologie werd gedoceerd in vijf kloosters: Mechelen, Leuven, Brussel, Roermond en Antwerpen. De Philosophie werd in vier huizen gegeven: Diest, Tienen, Venlo en Turnhout.[1] In elk studiehuis der Theologie waren drie lectoren; één van hen, als regel de Schriftuur-lector, was tevens magister of, zoals toen zijn titel luidde: Instructor Fratrum Studiosorum et Laicorum. In een studiehuis voor Philosophie waren altijd twee lectoren; één van hen vervulde ook hier de functie van magister. In de provincie waren dus 23 paters belast met de philosophische en theologische scholing van de fraters. Tot lector in de Philosophie werden steeds jongere paters benoemd, die een jaar of vijf priester waren. Zij bleven nooit lang als lector op het Philosophicum, omdat zij als regel vrij spoedig promotie maakten en lector in de Theologie werden.[2] De beste Theologie-lectoren werden dan, na wat langere tijd, weer Lector S. Scripturae. Practisch elk kapittel werden er nieuwe Philosophie-lectoren benoemd. De in 1771 op de kapittellijst genoemde Philosophie-lectoren van Diest, Tienen en Venlo - Turnhout is intussen geen studiehuis meer - zijn in 1774 reeds allemaal tot lector in de Theologie gepromoveerd en de Philosophie-lector van het klooster in Tienen, pater Leonard Weckauff heeft het dan zelfs al tot Schriftuur-lector in Antwerpen gebracht. De zes Philosophie-lectoren, die het kapitel van 1774 benoemt, doceren drie jaar later Theologie. Alleen pater Josephus Bernaerts, Philosophie-lector in Tienen verwisselde de leerstoel voor de preekstoel.

De Philosophie-cursus duurde twee jaar, de Theologie-cursus drie jaar. Elk studiehuis gaf een volledige cursus. Wanneer men de in druk uitgegeven theses nader bestudeert, blijkt dit duidelijk.[3] In

elk studiehuis der Theologie vindt men fraters, die er drie achtereenvolgende jaren hun theses verdedigen. In de diverse huizen werden dan ook theses verdedigd over dezelfde stof. De fraters Jacobus Petre, Servatius Bernaerts en Joannes Ploum, die in 1768 hun Philosophie-cursus te Venlo beëindigden met het verdedigen van theses, treft men één jaar later als Theologie-studenten, respectievelijk in Mechelen, Brussel en Leuven. Het moet weinig economisch geweest zijn om in vijf verschillende huizen vijf complete cursussen in de Theologie te geven. Dit gebeurde toch om practische redenen. De kloosters dier dagen waren niet groot genoeg, om veel clerici te kunnen herbergen. Aan een groot kloostercomplex als centraal clericaat werd toentertijd nog niet gedacht: dat lag buiten het gebied der denkbare mogelijkheden. Zowel de generale als de provinciale Statuten schreven trouwens voor, dat het aantal bewoners van een klooster „ad exactam paupertatis observantiam" slechts zó groot mocht zijn, dat de bij traditie binnenkomende aalmoezen in het onderhoud konden voorzien. Op deze grond werd in 1765 het Philosophicum van Sint Truiden verplaatst naar Diest.[4] De stand en het aanzien van een Provincie werd mede bepaald door het aantal studiehuizen. Een werkelijk groot klooster hoorde in deze tijd studiehuis te zijn, al was het alleen maar, omdat dan het Goddelijk Officie grootser en plechtiger kon worden gevierd. De Statuta Barchinonensia kenden bovendien de eis, dat een Provincie minstens twee studiehuizen moest hebben voor Theologie en Philosophie.[5]
Een voordeel was wel, dat de klassen der fraters nooit groot waren. Concrete cijfers voor de diverse studiehuizen zijn niet bekend. Wel valt uit het aantal der jaarlijks geprofeste fraters af te leiden, dat de gemiddelde bezetting van elk studiehuis uit ongeveer 10 tot 12 fraters bestond.
Wanneer uit de nog bewaarde Philosophische theses blijkt, dat in 1768 te Venlo door elf fraters en in 1774 te Turnhout eveneens door elf fraters theses werden verdedigd, lijkt de conclusie gerechtvaardigd, dat bij het beëindigen van de Philosophie-cursus, als regel alle studenten zich met deze wetenschappelijke defensie hadden bezig te houden.[6] In de studiehuizen der Theologie was dat anders. Daar schijnt als regel te hebben gegolden, dat elk jaar zes

theologen hun theses verdedigden. De drie lectoren van elk Theologicum traden dan op drie verschillende dagen om beurten als praeses op. Op elk der drie zittingen wijdden zich twee fraters aan de defensie. Alleen de beste leerlingen kwamen hiervoor in aanmerking. Dikwijls treft men dan ook de namen van defendentes enkele jaren later op de kapittellijst aan, als pas benoemde lectoren. De studiehuizen staan op de kapittellijsten officieel vermeld. De kloosters, waar Philosophie gedoceerd wordt, hebben als bijschrift: in quo Studium Philosophiae. De studiekloosters voor Theologie hebben als aanduiding: in quo Studium Theologiae Scholasticae; het klooster van Antwerpen heeft bovendien nog de toevoeging: et Philologico-Sacrum. Deze toevoeging dateert van de definitoriale vergadering van 12 September 1771 en werd gekozen, om de door pater Wilhelm Smits begonnen Bijbelschool, het z.g. Musaeum, aan te duiden.[7] Op hetzelfde definitorium wordt bepaald, de aanduiding: in quo Studium Theologiae Scholasticae te vervangen door: in quo Studium Theologiae Dogmatico-Scholasticae. De formulering dezer bepaling, die zegt, dat in het vervolg, met achterwegelating of tenminste met sterke beperking van onnutte speculaties vooral wat betreft „de possibili vel impossibili" Theologia *Dogmatico*-Scholastica moet worden gedoceerd, doet veronderstellen, dat deze naamverandering een stellingname inhoudt tegen een te veel aan speculatie op moraal-theologisch gebied.[8] Juist op het stuk van deze materie moet er een wrijfpunt geweest zijn. Op het definitorium van 22 Augustus 1777 komt de kwestie tenminste weer opnieuw aan de orde. Dan wordt er voorgesteld, om in de conventen van Brussel en Mechelen in plaats van het Studium S. Theologiae Dogmatico-Scholasticae in te stellen een Studium Theologiae Dogmatico-*Moralis*.[9] Het is jammer, dat de definitoriale verslagen zo beknopt zijn. Er wordt alleen melding gemaakt van het voorstel en uit de kapittellijst, die twee dagen later wordt opgemaakt, blijkt, dat het voorstel ook is aangenomen. Over de motieven tot dit voorstel en over de gedetailleerde inhoud ervan wordt niets vermeld. Het is daarom moeilijk uit te maken, wat deze verandering precies heeft ingehouden. In elk geval bleef in Mechelen en Brussel, zo goed als in de andere studiehuizen der Theologie een complete, driejarige cursus gevestigd. Dit blijkt uit

de rondzendbrief van Provinciaal Jacobus Neynens van 7 September 1777.[10] Het moet meer hebben betekend dan enkel een nieuwe stofverdeling tussen de lector in de Schriftuur, die nu Dogmatiek er bij krijgt en de twee Theologie-lectoren, die nu hun tijd vrijwel aan de Moraaltheologie kunnen besteden. De benoeming van een nieuwe Schriftuur-lector zowel in Brussel als in Mechelen schijnt wel een gevolg te zijn van de nieuwe stofverdeling. Een volledige heroriëntering der Theologische Studie kan het echter niet geweest zijn, want in Leuven, Antwerpen en Roermond blijft alles, zoals het was. Gezien in samenhang met de ontwikkeling der Theologiestudie in andere Provincies van de Orde,[11] is het voor de hand liggend, dat men in twee Studiekloosters een meer praktische Theologie is gaan doceren, om minder begaafde leerlingen terwille te kunnen zijn. Deze praktijk had men ook vroeger reeds toegepast, zoals blijkt uit een aantekening van latere hand in een te Weert bewaard handschrift. Daar staat nl. een besluit vermeld van het te Mechelen gehouden Provinciaal Kapittel op 28 Augustus 1735, om in St. Truiden een studium Theologiae *Moralis* te vestigen en daarheen die fraters te sturen, waarvan tijdens de Philosophie-studie gebleken is, dat zij minder begaafd waren en dus ook minder geschikt voor de Studie der Scholastieke Theologie.[12] In deze verklaring past ook een bepaling, die het definitorium van 22 Aug. 1777 geeft in direkte aansluiting op het plan, om in Brussel en Mechelen de Theologia Dogmatico-Moralis te doen doceren. In Mechelen en Brussel zullen, in aanwezigheid van lectoren van andere studiehuizen, slechts om de drie jaar *op schrift gestelde,* en dus niet in druk uitgegeven, theses worden verdedigd. In de twee eerste jaren van de theologische cursus krijgen daar de theologie-studenten een schriftelijk examen te maken. Degenen, die dit examen het best volbrengen komen dan in aanmerking, om op het einde van het derde jaar, als afsluiting van de cursus, theses te verdedigen.[13] De met zoveel ijver door pater Dalmatius van Heel bijeengebrachte collectie van gedrukte theses, kent er dan ook niet één na 1777 van de studiehuizen in Brussel en Mechelen, terwijl uit zijn verzameling blijkt, dat in de andere studiehuizen der Theologie het gebruik, om jaarlijkt in druk uitgegeven theses te verdedigen, voortgang blijft vinden.

Toch heeft in de Germania Inferior de scholastieke of speculatieve Theologie lang het overwicht behouden. Hetgeen natuurlijk niet zeggen wil, dat tot het jaar 1777 uitsluitend Dogmatiek werd gegeven. In deze scholastieke Theologie kwamen evenzeer de grondslagen van de Moraal en van het Kerkelijk Recht aan de orde. De scholastieke Theologie omvatte praktisch de volledige Theologie. Moraal en Kerkelijk Recht werden dan wel niet zo uitvoerig behandeld als dat in de bekende handboeken van Patritius Sporer O.F.M. en Anaklet Reiffenstuel O.F.M. het geval is. De invloedrijke Theologia Moralis, die elk dezer auteurs publiceerde,[14] schijnt echter in de duitse Provincies de kwestie van praktische en speculatieve Theologie eerder aan de orde te hebben gesteld, dan hier het geval is geweest.

Wat in de studiehuizen, bestemd voor het onderricht in de Theologia Dogmatico-Scholastica in deze tijd precies werd gedoceerd, wordt uit de overgeleverde dokumenten niet volledig duidelijk. Het zal nog wel weinig hebben afgeweken van het leerprogram, dat door het provinciaal kapittel in 1675 te Brussel gehouden, was voorgeschreven.[15] Wel bevinden zich in het Registrum de rebus notabilibus brieven van de Generaals Petrus Joannetius de Molina (4 October 1762) en Paschalis a Varisio (19 Augustus 1768), die voorschrijven, om in nauwe aansluiting bij de grote leermeesters der Orde een zeer positief georiënteerde Theologie te doceren.[16] In de bewaarde dokumenten der Provincie vindt men van deze brieven echter alleen sporen terug met betrekking tot de kwesties rond Probabilisme en Probabiliorisme. De boeken die in de Provincie bewaard gebleven zijn, doen veronderstellen, dat de scotistische traditie, op de Leuvense Ordensacademie in de 17e eeuw gevestigd, door de voortreffelijke lectoren der Provincie, Theodorus Smising, Gulielmus Herinx en Joannes Bosco zich lang heeft gehandhaafd en een eeuw later nog duidelijk merkbaar is geweest.[17] De Theologia Dogmatica ac Scholastica van Franciscus Henno, lid van de aangrenzende Waalse Provincie van Sint Andreas, zal de prolongatie van deze richting nog hebben ondersteund.[18]

Voor de studie der Theologia Dogmatico-Moralis, zoals die in Brussel en Mechelen werd onderwezen, zijn de gegevens duidelijk

Het definitoriale verslag van 23 Augustus 1777 geeft het studieprogram.[19] De Schriftuurlector moest in het eerste jaar doceren de inleiding op de H. Schrift en de geschiedenis van het Oude Testament; van Dogmatiek de Deo Uno et Trino. In het tweede jaar de vier Evangelisten en de Handelingen; van Dogmatiek de Incarnatione. In het derde jaar moest hij de Brieven en de Apocalips behandelen; in zijn Dogmatieklessen gaf hij dan voorlezingen de Gratia, Justificatione et Merito. De lectoren in de Theologia Dogmatico-Moralis hadden eveneens ieder een nauwkeurig omschreven taak. Voor het eerste jaar stond op het program van de 1e lector: de locis Theologicis,[20] de Sacramentis in genere et de quatuor prioribus in specie. De 2e lector had in dit eerste jaar tot zijn program, de tribus ultimis Sacramentis, de Sponsalibus et impedimentis Matrimonii en de Censuris et Irregularitatibus. In het tweede jaar moest de 1e lector handelen over de Actibus Humanis, de Legibus et de Peccatis in genere et specie; de 2e lector over de quatuor Virtutibus Cardinalibus et de Contractibus in genere en specie. In het laatste jaar van de cursus sprak de 1e lector de Virtutibus Theologicis et de Vitiis iisdem oppositis; de 2e lector de Virtute Religionis et Vitiis eidem oppositis.
Dit leerprogram gaat vergezeld van de herhaalde vermaning aan alle Theologie-lectoren, om nutteloze kwesties zonder meer over te slaan, strijdvragen (quaestiones polemicas) uitvoeriger te behandelen en controversen tussen de Scholen onderling beknopt weer te geven, zodat de fraters in een tijdsverloop van drie jaar kennis kunnen verwerven van de gehele Theologie.[21]

Men zou een onvolledig en ook mistekend beeld krijgen van de Theologiestudie in de oude Provincie, wanneer men geen aandacht wijdde aan het in elk klooster bestaande instituut van de Moraalconferenties. Het was een vorm van Moraalstudie, die de betekenis der tegenwoordige Quaestiones Conferentiarum, een zeer verzwakte en onderkomen nazaat, verre overtrof. De Statuta Barchinonensia hadden al, overeenkomstig het voorschrift van Trente, om in de kloosters de Sacrae Scripturae lectio te houden, voor de Orde bepaald, dat alle kloosters, waar een voldoende aantal personen woont, de lectio Theologiae Moralis moest worden gegeven. In deze

les zullen casus conscientiae worden behandeld en alle priesters van het huis moeten aanwezig zijn. De gardiaans zullen zorgen, dat minstens drie keer per week deze lessen worden gehouden. Wie bij de visitatie zal blijken in deze nalatig geweest te zijn, moet door de Provinciaal worden gestraft. Wanneer een gardiaan schuldig is aan dit verzuim, zal hij voor de eerste keer voor vier maanden van zijn functie worden ontheven; bij herhaling van dit verzuim, moet hij worden afgezet.[22] De provinciale Statuten stelden minder ver gaande eisen. Zij schreven voor, dat in de kloosters, waar geen Theologia Scholastica werd gedoceerd, twee maal per week, en waar dat niet goed kon toch minstens één maal per week, Moraalconferenties moesten worden gehouden. Op straffe van kruisgebed moesten alle clerici en priesters deze conferenties bijwonen. In de studiehuizen der Theologie kende men deze Moraal-conferenties niet; daar hadden alle inwonende paters echter de verplichting, bij de Theologische disputen der fraters aanwezig te zijn. De Moraallector, of zoals de Statuten zeggen de Lector Casuum genoot dezelfde privileges als de predikant op de dag van zijn predikatie.[23] Deze Moraallessen, die van de zielzorger eisten, dat hij ook na zijn wijding bleef studeren, werden in andere Provincies van de Orde nog sterker geürgeerd dan hier. In de kloosters der Saxonia werd van 1671-1694 iedere dag één uur casuistiek gegeven.[24] In de Beierse Provincie, waar ook in de studiehuizen deze Moraalles verplichtend was, werkte men in vier jaar tijd systematisch de Theologia Moralis van Reiffenstuel door.[25]

In de rondzendbrief van pater Provinciaal Cornelius Peeters, geschreven te Leuven op 6 October 1762 wordt het voorschrift der Moraallessen nog eens ingescherpt. De Moraal-lectoren moeten weten, zo schrijft hij, dat zij, wanneer zij niet wettig verhinderd zijn, *minstens* twee maal per week hun lessen moeten geven.[26]

Er zijn geen gegevens voorhanden, die duidelijk maken, hoe zo'n Moraalles in feite verliep. Zoals in de Saxonia de Medulla Theologiae Moralis van H. Busenbaum S.J. als handleiding werd gebruikt en in de Bavaria de Theologia Moralis van Reiffenstuel O.F.M., zo heeft ook hier wellicht een of ander handboek tot basis der conferenties gediend. Misschien het uit drie tomen bestaande Tribunal Sacramentale van Petrus Marchant O.F.M. of later één

der tractaten van Josephus Pauwels O.F.M.[27] Het feit, dat op de kapittellijsten tussen 1771 en 1780 steeds de benoemde Lectores Theologiae Moralis et Controversarium worden vermeld, wijst er duidelijk op, dat deze conferenties in ere stonden. In de studie huizen der Theologie wordt geen Moraallector benoemd. In alle andere huizen, zelfs in de kleinere residentie van Hoogstraten, wel. In de studiehuizen der Philosophie wordt steeds een Moraallector benoemd naast de Philosophie-lectoren; in de noviciaatshuizen gaat de functie van Moraallector niet samen met die van Novicenmeester. Veelal werden jonge paters in deze functie benoemd. Na enige tijd werden zij dan dikwijls lector in de Philosophie.
In de tijd, dat de speculatieve Theologie hoogtij vierde, schijnt er wel eens geklaagd te zijn, dat deze verplichte conferenties de Moraaltheologie en niet de speculatieve Theologie betroffen. De 17e eeuwse Statuten-commentator Sanctorus de Melfi zegt tenminste: Men moet niet uitsluitend zijn kracht zoeken in scholastieke subtiliteiten. Die doorklieven wel de lucht, maar zij vangen de vogels niet, die wegvliegen van Gods wet.[28] De functie van Moraallector is in de zeventiger jaren der 18e eeuw in de Germania Inferior steeds verbonden met die van Explicator Regulae. Het merkwaardige is, dat in de noviciaatshuizen, zowel als in de studiehuizen der Philosophie, dit ambt nooit door de magister wordt vervuld. Ook in de studiekloosters der Theologie vervult steeds één der Theologie-lectoren de functie van Explicator Regulae, nooit echter de magister. Deze Explicator Regulae wordt door het provinciaal Kapittel benoemd en zijn naam staat op de Kapittellijst vermeld. Uit deze gegevens is duidelijk enerzijds, dat de Explicator Regulae een eigen, traditionele functie had en anderzijds, dat de functie van de magister, die toch Instructor van fraters en van broeders was, minder inhoud moet gehad hebben dan tegenwoordig.
Het provinciaal Kapittel van Brussel had in 1688 voorgeschreven, dat in de studiehuizen der Theologie eenmaal per week gedurende een half uur voor heel de communiteit uitleg van de Regel moest worden gegeven. In de andere huizen moest dit evenzo gebeuren en wel door de Moraallector. Deze uitleg moest, ten dienste van de lekebroeders in de landstaal worden gegeven. Een rondzendbrief, die een jaar later, na het tussentijds kapittel van Boetendaal,

werd verzonden, herinnert nogmaals aan het voorschrift van de wekelijkse Regeluitleg in de landstaal.[29] Waarschijnlijk zal deze les in de landstaal, evenals in andere provincies, dikwijls een les geweest zijn in het geestelijk leven, vrij ver verwijderd van een directe Regelverklaring. Het was immers een blijvend instituut en enkel Regel uitleggend moet de beste Explicator, zelfs in de landstaal, aan het einde van zijn latijn gekomen zijn. Holzapfel noemt in zijn Handboek der Ordensgeschiedenis een algemene bepaling van 1663, die voorschrijft om wekelijks in alle kloosters les te geven over de Mystiek, aan de hand van de geschriften van Hendrik Herp.[30] Hij verwijst daarbij naar de kroniekschrijver der Orde pater Dominicus de Gubernatis. De tekst, waarop Holzapfel hier doelt, doet nog meer vermoeden, dat de Explicator en de Lector in de Mystiek, één en dezelfde zullen geweest zijn.[31]
Dat de Regeluitleg vooral ten gerieve van de lekebroeders werd gegeven, blijkt uit een rondzendbrief van Provinciaal Cornelius Peeters (6 October 1762), waarin staat dat de lekebroeders op geen enkele titel deze les mogen verzuimen.[32]
Pater Honorius Cordier en pater Gregorius Seiz, beiden Commissaris Generaal der Natio Germano-Belgica, hebben in 1767 en in 1774 de Regeluitleggers op het hart gebonden, om toch vooral geen opiniones laxas, stammend uit het Probabilisme, voor te dragen.[33] Uit deze verordeningen is af te leiden, dat de voorschriften omtrent de wekelijkse les over de Regel geen dode letter zijn geweest.

De strijd om de Moraalsystemen, tussen Probabilisten en Probabilioristen, heeft in heel de Orde de gemoederen hevig bewogen. Ook in de historie van de Germania Inferior is dat merkbaar. Aanvankelijk was elke Lector in deze materie volkomen vrij. Een handboek van de Probabilist Gulielmus Herincx kon rustig bestaan naast dat van de Probabiliorist Franciscus Henno. Wel kan men zeggen, dat tot 1760 in het algemeen het Probabilisme gevolgd werd door Lectoren en studenten. Het Generaal Kapittel van Mantua wijzigt radicaal de koers. Al wat leiding geeft in de Orde trekt van dan af ten strijde tegen het Probabilisme, het slagzwaard der heilige gehoorzaamheid geheven in de rechter vuist. De groot-

meesters der Theologie, welke in de voorbije eeuw zo bloeide in de Orde, zijn nu door hun probabele smetten gedevalueerd. Sporer en Herincx moest men schuwen; Reiffenstuel werd op hoog bevel der Orde gecastigeerd, en zijn tekst werd bekeerd tot wat men in deze tijd noemde de „sanior doctrina".[34] Het moet een uiterst vreemde gewaarwording geweest zijn voor de paters van die dagen, toen ineens verdoemenis en sancties afkwamen van alle kanten: van de Generaal, de Commissaris Generaal der Natio, de Provinciaal, het Ordenskapittel en het eigen Definitorium. Had men contact met de nabuurprovincies, dan kon men constateren, dat ook daar de oude Theologie op geschokte grondvesten stond te beven. Ervaren en vergrijsde zielzorgers werd met geweld van maatregelen duidelijk gemaakt, dat de Moraal diende te worden gesaneerd. Velen, die in dit strijdgewoel hun rust wisten te bewaren, zullen het hoofd hebben geschud, omdat zij begrepen, dat de Ordensoverheden het duidelijke verschil tussen de opinio probabilis en de opinio laxa uit het boze oog dreigden te verliezen. Het Generaal Kapittel van Mantua in 1762 geeft het zakelijk klinkend voorschrift, dat de Lectoren der Theologie en alle andere paters de doctrinam tutiorem en probabiliorem ten allen tijde moeten leren en aanhangen.[35]
Petrus Joannetius de Molina, Generaal van de Orde en tevens Generaal van deze strijd, schrijft in zijn rondzendbrief van 4 October 1762, dat allen, die de Zedenleer onderwijzen uit kracht der heilige Gehoorzaamheid en volgens allerstrengst dekreet van het volledig Generaal Kapittel, verplicht worden, om de doctrinas tutiores en probabiliores te leren. De Lector en de biechtvader, die het waagt minder probabile, lakse en gevaarlijke meningen te volgen, moet bij een eerste overtreding ernstig worden vermaand door zijn Provinciaal en bij volharding in de boosheid moet hij voor goed worden ontheven van zijn ambt. Tenslotte herinnert de Generaal aan de voorschriften der Orde, om de leer van Bonaventura en Scotus te volgen, die bij deze gelegenheid als volmaakte Probabilioristen worden opgevoerd.[36]
In 1767 richt de Generaal Commissaris der Natio Germano-Belgica zich, naar aanleiding van een brief van de Generaal tot allen, die onder zijn jurisdictie staan. De ijver van de Commissaris heeft

een spoorslag gekregen in een brief van de Generaal der Orde, waarin het Probabilisme gebrandmerkt wordt als de bron van alle laksheid, het bederf van heel de Christelijke en evangelische leer en de pest van alle goede zeden. In een nationaal dekreet worden de voorschriften nog eens bekrachtigd en verstevigd. Aan de Lectoren wordt voor alle komende tijden gedekreteerd, opgelegd, bevolen en voorgeschreven om de meer gezonde, meer gefundeerde en meer probabile opinies te leren en wel op straffe van eeuwigdurend ontslag uit de functie van Lector.[37] In 1768 werd Petrus Joannetius de Molina als Generaal der Orde opgevolgd door Paschalis Frosconi a Varisio. Deze opvolger, die als Commissaris Generaal der Cismontana al op het probabile front had gestreden, volgde zijn voorganger tevens op als Generaal in het hier beschreven strijdperk. Zijn inaugurale rondzendbrief, acht klein bedrukte bladzijden van groot folio-formaat, die door de tijdgenoten overigens terecht als „encyclicae auro et cedro dignae" werd geroemd, handelt onder vele andere zaken ook over het Probabilisme. Hij schrijft, dat zijn pastorale zorgzaamheid vooral wordt opgeeist door de Moraal-theologie, omdat deze nu meer dan ooit door al te lakse opvattingen, als door een woeste zee gebeukt en belaagd, in de storm dreigt te bezwijken. Na zich beroepen te hebben op Paus Alexander VII, verwijt hij het Probabilisme vrijwel alle bestaande ellende. Het is de schuld van de schending van de natuurwet en van de goddelijke en menselijke wetten. Het bewerkt de minachting voor kerkelijke en wereldlijke voorschriften. De ongelukkige verachting voor de christelijke deugden verleent het een basis. Het is oorzaak van overtredingen jegens God en de mensen. En na het Probabilisme nog veel meer boze oorzakelijkheden te hebben toegeschreven, noemt hij als allerslechtste vruchten van deze boom, de vorsten- en tyrannenmoord. Hoe ver staan van deze boze laksheid niet verwijderd onze eigen grootmeesters, beroemd door wetenschap en heiligheid, Antonius, Bonaventura, Bernardinus, Alexander van Hales, Scotus en vele anderen en tenslotte ook - in zulk gezelschap! - Franciscus Henno. De reeds twee eeuwen vroeger gestorven Antonius van Cordova wordt aan de vergetelheid ontrukt en tot een lichtend voorbeeld gemaakt, omdat hij al aan de wieg van het Probabilisme had staan blaken van

moordlust.[38] Alle franciscaanse Probabilisten van twee eeuwen ten spijt! In aansluiting bij het Kapittel van Mantua, citeert hij dan de veroordeling, die op het juist gehouden Kapittel van Valencia was geformuleerd: Alle oversten moeten waken, dat de Dekreten, die het Probabilisme betreffen worden onderhouden; onverschrokken moeten zij iedere overtredende Lector, predikant of biechtvader van zijn ambt ontheffen en wanneer deze volharden in de boosheid zullen zij met nog zwaardere maatregelen straffen.[39]
Toen eenmaal deze zware stormklok van Valencia had geluid, kon de Germania Inferior moeilijk achterblijven. Het Definitorium van 12 September 1771 vaardigt dan ook de bepaling uit, dat het verboden is, niet alleen om het Probabilisme te doceren, maar ook de daaruit voortspruitende opvattingen. Er worden geen sancties genoemd en de wijdlopige verbolgenheid der Generale Kapittels vermijdend, kent hier de maatregel slechts als motief: omdat dit op de twee laatste Generale Kapittels van Mantua en Valencia verboden is.[40] En men vraagt zich af, of het Definitorium van de Provincie al de slechte opvattingen, voortspruitend uit het Probabilisme, samenvattend in de woorden „et similes hujus farinae sententiae", niet tot uitdrukking heeft willen brengen, dat dit de zeer nette latijnse vertaling was van wat in hun Nederlandse beraadslagingen minder eerbiedig geluid had „en dat soort kulkoek". Zij konden waarschijnlijk niet serieus geloven in de laksheid van hun bloedeigen Willem Herincx, uit wiens handboek zij de Theologie hadden gestudeerd en toch ook de nu veroordeelde principen hadden meegekregen. De grote Theologielector der Provincie was toch niet, om zijn laksheid, twee keer Provinciaal, Definitor Generaal en tenslotte bisschop van Ieperen geweest.[41] - De bepaling van het Definitorium wordt in eendere bewoordingen herhaald door Provinciaal Joannes Babtista Sneyers in zijn rondzendbrief van 5 October 1771.[42]
De Commissaris Generaal Seiz, bevreesd, dat uit een lakse leer een lakse levenswijze volgt, herhaalt in zijn brief van 9 September 1773 in het kort de bestaande verordening.[43] De overdrijving valt gemakkelijk te constateren nu alles reeds lang geschiedenis geworden is en nu het Probabiliorisme reeds lang zijn tijd gehad heeft. Het blijft echter uiterst merkwaardig, dat juist ook onze Orde, die

de vrijheid altijd zo trouw heeft lief gehad en die ook in de leer steeds vrij en eclectisch was, deze plichtmatige starheid heeft gekend. Men vraagt zich af, hoe een reeds lang theoretisch bestaand twistpunt zo ineens tot een praktische levensvraag kon worden. Zo zeer, dat men de gevestigde reputaties van eigen gewaardeerde theologen voorbij kon gaan. Wellicht heeft de verstandelijkheid, die de Probabilist ten eigen bate aanwendde, te zeer herinnerd aan de op religieus terrein zo destrueuze kracht der autonome Rede. Had de al te grote menselijke zelfstandigheid, al niet zijn volledige uitdrukking gevonden in Kants' autonome Moraal? Dreef het Jansenisme ook de Kerk niet naar rigorisme? De Moraaltheologie moest in de stromingen van deze tijd wel een kwetsbare stelling worden geacht, omdat het moraliseren, zoveel eer en zoveel meer dan het speculeren, het persoonlijk element en het persoonlijk handelen raakte. Ook het persoonlijk handelen van Minderbroeders, die leefden in een periode, waarin de kloosterlijke disciplien aan beveiligende kracht was gaan inboeten.[44] Voor overigens grote en belangrijke Ordensgeneraals als Petrus de Molina en Paschalis Frosconi klinkt het wellicht tragisch, dat men zeggen kan, dat zij mede de aanloop hebben gedirigeerd, die de geschiedenis nemen zou naar de valse vrijheid, die de naam van Liberalisme draagt. Men vindt in de officiële stukken der Provincie nog andere nadelige stromingen geregistreerd. Gallikanisme en Febronianisme weerstreefden het oppergezag der Pausen. De invloed der theorieen van Nicolaas van Hontheim, de Trierse wijbisschop, die zich verschool achter de naam van Justinus Febronius moet ver hebben gereikt. Het te Leuven gehouden Definitorium van 22 October 1781 verbiedt tenminste, in aansluiting bij gelijkluidende, vroegere bepalingen, alle Lectoren ook maar iets te leren, dat de authoriteit van de Paus kan schaden. Toch zijn in het laatste kwart der 18e eeuw de sporen zeldzaam geworden, die wijzen op stellingname tegen Gallikanisme. De strijd van man tegen man, die kenmerkend was voor de franciskaanse oppositie van het einde der 17e eeuw, zowel tegenover het Gallikanisme als het Jansenisme, is geluwd en er valt nog slechts een zwakke echo van te beluisteren.[45]

Eerder nog als de Dogmatiek had de Schriftuurstudie zich in de Germania Inferior ontwikkeld tot een zelfstandig vak. Van meet af had er in de Orde een grote belangstelling bestaan voor de studie van de Heilige Schrift. Voor de Germania Inferior was het een voorrecht bij haar ontstaan reeds een Studium Primarium te hebben in Leuven, waar de Schriftuurstudie heel bijzonder bloeide. In 1506, dus nog een kwart eeuw vóór de splitsing der oude Keulse Provincie, was te Leuven een school voor Theologie en Schriftuur opgericht. De leraren dezer school - het is opmerkelijk hoe hier leraar en leerling elkaar steeds opvolgen - brachten in de 16e eeuw de Bijbelstudie tot hoge bloei. De roemvolle traditie werd al gevestigd door de eerste Schriftuur-lectoren, Amandus van Zierikzee en Martinus van Turnhout.[46] Hun grote leerling was Frans Tittelmans, die tegen Erasmus in het strijdperk trad, om wille van diens Schriftuur-critiek en vertaling. Zijn lessen op de Leuvense Ordensschool werden door de stadsuniversiteit als academisch erkend.[47] Zijn talrijke Schriftuurpublicaties genoten europese vermaardheid. Kardinaal Bellarminus roemt terecht: Franciscus Tittelmannus, vir sanctus et doctus.[48] De waardige opvolger van Tittelmans was Nicolaas Tacitus Zegers. Zijn gezag was zo groot, dat zijn commentaren werden opgenomen, naast die van Hugo de Groot, Revius en Erasmus in de „Critici sacri sive doctissimorum virorum annotationes".[49] Na Zegers werd te Leuven de Schriftuur gedoceerd door Adam Sasbout. Zijn lessen genoten in Leuven zo'n hoog aanzien, dat de universiteit haar colleges sloot, op de uren, dat Sasbout doceerde. De uitgave van zijn Schriftuur-werken is te danken aan Cornelius Terborcht, een der universiteitsstudenten, die dagelijks Adam's lessen gevolgd had. De navolgende eeuwen bleven Sasbout's gezag van „Gulden Uytlegger" erkennen.[50] Cornelius a Lapide prijst de uitmuntendheid van Sasbout's werk en nog in 1887 zegt Knabenbauer, dat deze lof door a Lapide met recht wordt toegekend.[51] Een andere leerling van Tittelmans, Mahusius, die Schriftuurlector was in Leuven, vóór hij benoemd werd tot bisschop van Deventer, ontdekte en publiceerde voor het eerst het grote commentaar, dat Bonaventura geschreven had op het Lucas-evangelie.[52]

Met Trente begint de gouden eeuw der exegese. De Germania In-

ferior schijnt dan zijn schriftuurlijk kruit verschoten te hebben en draagt weinig bij tot deze bloei. Dit is, gezien de bestaande traditie, nog te meer opvallend, als men bedenkt, hoe zeer de Nederlanden overigens hierin aandeel hadden. Voldoende bewijs daartoe zijn de namen van a Lapide en Estius. Wanneer deze gouden eeuw verlopen is, valt er echter juist in de Bijbelstudie der Provincie een opleving te constateren, die haar hoogtepunt bereiken zal in de Antwerpse Bijbelschool. Aan het begin dezer opleving staan Fulgentius Bottens en vooral Henricus de Bukentop. De Bukentop is in deze tijd de eerste, die zich sterk gaat interesseren voor een goede Bijbelvertaling, waaraan bijzondere behoefte bestond. De bekende en geregeld herdrukte Moerentorf' editie van 1599, de z.g. Leuvense vertaling, hield onvoldoende rekening met de grondtekst.[53] Dit zal Schriftuurlector de Bukentop nog te meer aan het hart zijn gegaan, omdat juist deze vertaling in de Provincie zo veelvuldig werd benut. De nieuwere vertalingen toonden jansenistische smetten. In deze tijd, waarin het conflict tussen Jansenisten en anti-Jansenisten, of zo gij wilt tussen seculieren en regulieren, zo scherp stond, werkten de genoemde smetten op een welgeaarde minderbroeder als de spreekwoordelijke rode lap. Toen de Mechelse pastoor, Egidius de Witte, een schimmel, die al enige malen in de arena was geweest en nog talloze malen zou terugkeren, in 1696 een vertaling publiceerde van het Nieuwe Testament, was dit aanleiding voor de Bukentop, om in zijn Examen Translationis Flandricae Novi Testamenti nuper Impressae (Leuven 1698) uiteen te zetten, hoe bont de Witte het in zijn vertaling had gemaakt en hoe verregaand de overeenkomst was met de veroordeelde, franse vertaling van Bergen, die uit de kring van Port-Royal stamde. Dit boek is niet alleen de inleiding op een langdurige en hevige polemiek tussen de Bukentop en de Witte, een polemiek, waarin het latijn zo agressief-levendig wordt, dat men nog nauwelijks aannemen kan, dat het een dode taal is; het is tevens het begin van een reeks publicaties van Minderbroeders, die hun bekroning zullen vinden in de vertalingen en commentaren van Wilhelmus Smits en Petrus van Hove.[54] Het belangrijkste werk van de Bukentop is Lux de Luce, een tekst-critische studie, waarin varianten

en duistere plaatsen van de vulgaat getoetst worden aan de grondtekst.[55]

Uit deze tijd dateren ook twee in de Provincie veel gebruikte handboeken. In 1698 publiceerden de gezamenlijke Schriftuurlectoren der Provincie een Synopsis Veteris Testamenti.[56] In de Praefatio zeggen de schrijvers, dat zij deze Synopsis uitgeven ter vervanging van het gebruikelijk dictaat, waarmee zij dagelijks hun lessen beginnen. Zij verwachten als resultaat van hun Manuale, gelijkvormigheid in hun lessen en meer beschikbare tijd voor de uitleg van het Nieuwe Testament. Niettegenstaande de titel, bevat dit handboek ook een Syntaxis Evangelica, die overgenomen is uit de Chronologiae Reformatae van Joannes Babtista Riccioli S.J.[57] Wanneer men dit boek nader beziet, blijkt er een nauwe aansluiting te bestaan tussen de Schriftuurstudie en de Scientia Salutis. Daardoor kan deze Synopsis beginnen met een uiteenzetting over de Psalmen van David èn het Romeins Brevier, terwijl in vele exemplaren bijgebonden is de Constitutie van Paus Innocentius XII, die de Maximes des Saints van Fenelon veroordeelt. Het handboek wijst in zijn Voorwoord uitvoerig op de rijke Bijbel-Traditie van Orde en eigen Provincie. De eerste zin van het boek stelt al vast, dat de studie van de Heilige Schrift van de aanvang af in de Orde het soliede fundament is geweest, zowel voor het actieve als voor het contemplatieve leven. Een ander handboek schreef de Schriftuurlector Jacobus van Kempen.[58] Ook hij wijst uitvoerig op de Ordenstraditie en sluit bewust daarbij aan. Aan de eigenlijke tekst van zijn handboek laat hij het Memoriale Bibliorum van de beroemde franciskaanse rijmelaar Alexander de Villa Dei voorafgaan. Het was in deze tijd gebruik, om de leerlingen te belasten met een korte samenvatting van de Bijbel, die zij van buiten moesten leren; men milderde deze eis, door de inhoud te verpakken in hexameters. Lector Jacobus van Kempen is maar kwalijk tevreden geweest met het éne Canticum dat de Bijbel kent; hij verwacht het heil van hexameters en maakt van heel de Bijbel cantica. Maar hij geeft dan ook al op de titelpagina de stellige verzekering, dat de leerling uit zijn handboek „brevissimo tempore” de kennis van heel de Schriftuur verwerven kan.

Met dit al was er nog geen nieuwe vertaling. Hiertoe werd het werk van de Bukentop weer voortgezet door pater Hermannus Janssens. Hij begon met in 1732 zijn Prodomus Sacer te publiceren.[59] Een boek in de trant van Lux de Luce, waarin hij de richtlijnen aangeeft, die gevolgd moeten worden, om de bestaande vertalingen te verbeteren en zo te komen tot een Nederlandse vertaling, die voldoen zou aan de eisen door Clemens VIII in zijn decreet gesteld. Pater Janssens weet de volle instemming voor zijn plannen te winnen van de Kardinaal van Mechelen, Thomas Philippus van Alsace. Zelf tot overheidsfuncties geroepen, vindt hij niet de tijd, om zijn plannen te verwezenlijken. Zijn idealen draagt hij over aan zijn jongere medebroeder Wilhelmus Smits.[60] Volledig gesteund door de Kardinaal van Mechelen begon pater Smits zijn werk. Als vrucht „Ex plurium annorum labore" verschijnt in 1744 als eerste deel van zijn vertaling en commentaar het boek der Psalmen. In zijn opdracht aan de Kardinaal van Mechelen zegt pater Smits, dat de zielzorg en het onderricht zijn publicatie noodzakelijk maken. De vroegere vertalingen zijn verouderd en de nieuwere zijn suspect en ongetrouw. Als suspecte vertalingen worden uitdrukkelijk genoemd die van de jansenistische priesters Egidius de Witte en Andreas van der Schuur, welke in 1732 een volledige Bijbelvertaling in Utrecht uitgaf. Deze Utrechtse vertaling schiep vooral bij de missionarissen in Holland de behoefte aan een goede nederlandse tekst.[61]

Pater Smits deed elke vertaling vergezeld gaan van een uitvoerig in het latijn geschreven commentaar. Een gevolg hiervan was, dat het werk maar langzaam vorderde en tenslotte nog onvoltooid bleef. Pater Smits vertaalde en schreef commentaar op: de Psalmen, Proverbia, Ecclesiastes, Cantica, Sapientia, Ecclesiasticus, Judith, Esther, Job, Genesis, Exodus en Leviticus. Toen deze „Belgicus Hieronymus"[62] in 1770 stierf, waren er 19 delen in quarto verschenen. Zijn werk werd voortgezet door pater Petrus van Hove, die sedert 1766 de directe medewerker van Smits was geweest.[63] Van Hove publiceerde nog de vertaling van Numeri - voor een groot deel nog van Smits - en Deuteronomium. Als laatste publicatie van Petrus van Hove verschijnt in 1782 zijn Apologismus polemicus ad Deuteronomii XVII. Het werk bleef onvoltooid. On-

vertaald, of tenminste ongepubliceerd, bleven de Propheten, Josue, Paralipomenon, Machabeeën en het Nieuwe Testament. Het is jammer, want deze franciskaanse Unvollendete was een meesterwerk. Het zou meer dan 75 jaar duren, voordat er weer nederlandse Schriftuurvertalingen zouden verschijnen. Pas in 1859 publiceerden Lipman en Beelen hun vertalingen van het Nieuwe Testament. Met de geschiedenis van deze uitgave is ten nauwste verbonden de oprichting van het Musaeum Philologico-Sacrum. Pater Smits kwam al spoedig tot de bevinding, dat het werk door hem ondernomen zo groot was, dat hij voor opvolgers diende te zorgen. Bovendien, wilde de Bijbelstudie tot degelijke resultaten komen, dan diende er gezorgd te worden voor bekwame lectoren. Ten dien einde wilde Pater Smits een Bijbelschool oprichten, waar vooral Hebreeuws, Chaldeeuws en Grieks gedoceerd moest worden. In 1753 doet pater Smits het eerste verzoek aan het Provincie-bestuur. Negen jaar later herhaalt het bestuur van het Antwerpse Klooster dit verzoek. In 1763 legt pater Smits zijn vraag opnieuw aan het Definitorium voor. Omwille der gevolgen, die het Definitorium meent te voorzien, wordt het verzoek afgewezen. Dan wendt zich pater Smits in 1767 rechtstreeks tot de Generaal der Orde, Petrus Joannetius de Molina. Deze stemt volledig in met het verzoek van pater Smits en wordt zelf de grote stuwer tot verwezenlijking van het plan. Op 7 September 1767 schrijft hij aan pater Smits: Al wat tot uitbreiding en tot nut van de Philologische School kan strekken, zal aan mij niet tevergeefs worden gevraagd. Tegelijkertijd schrijft de Generaal aan pater Honorius Cordier, Commissaris Generaal van de Natio Germano-Belgica, om het plan van Smits krachtig te ondersteunen. Op 6 September is pater Cordier echter opgevolgd door pater Cornelius van Outrive. Deze neemt de zaak van pater Smits met kracht en met voortvarendheid ter hand.[64] Cornelius van Outrive was een zoon van de Vlaamse Provincie, die zich steeds aanmerkelijk meer dan de Germania Inferior voor het plan van pater Smits had geïnteresseerd. Intussen ontwierp pater Smits een reglement voor zijn Museum, dat hij ter goedkeuring aan het oordeel van pater Generaal onderwierp. Generaal de Molina verleende deze goedkeuring.

Enkele bepalingen uit de Regels van het Museum zijn tekenend

voor de algehele situatie.[65] Onder opperbestuur van de Generaal. zal de Commissaris Generaal van de Natio de bestuurder (ordinarius Praeses) van het Museum zijn. De studenten zullen onderdanig zijn aan de Gardiaan van Antwerpen, voorzover het kloosterlijke aangelegenheden betreft. Wat studie en lessen aangaat hebben zij uitsluitend met de Prefekt van het Museum te maken. In direkte aansluiting bij deze bepaling wordt pater Smits als Prefekt benoemd. Wanneer pater Smits sterft, zal de Commissaris Generaal een opvolger benoemen. De zaak wordt dus met overleg uit de nog altijd wat onwelwillende handen van het Provinciebestuur gehouden. De studenten genieten dezelfde voorrechten, met uitzondering van praecedentie, als Lectoren in functie. Wanneer de studenten zich hebben bekwaamd in de gewijde talen, genieten zij voorrang bij benoemingen tot Lector en andere ereambten van de Orde. De Provincies, horende tot de Natio Germano-Belgica kunnen vrij leerlingen naar het Museum zenden. Aan iedere Overste wordt de macht ontzegd om boeken uit de bibliotheek van pater Smits weg te nemen. De cataloog van deze bibliotheek, een indrukwekkende wetenschappelijke apparatuur, beslaat 15 beschreven folio-vellen.[66]

Nadat koninklijke goedkeuring was verkregen, volgde 15 September 1768 de definitieve oprichting.

Merkwaardig is wel, dat de enig bewaard gebleven brief van de Provinciaal der Germania Inferior betreffende deze zaak handelt over de pensionkosten der studerende medebroeders. Het kostgeld is bepaald op 80 brabantse pataconen. Pater Provinciaal meent, dat niemand, die de mildheid van de Antwerpse kloosterrefter kent, dit te veel zal vinden. Uit de bepaling, dat de studenten niet hoeven te lezen voor intentie van de Antwerpse gardiaan blijkt dat de leerlingen van het Museum priester zijn. Niettegenstaande de aanbeveling, die Provinciaal Neynens gaf van zijn Antwerpse refterwaar, verlaagde de Commissaris-Generaal het kostgeld tot 60 pataconen.[67]

De bewaard gebleven dokumenten wekken de indruk, dat het Museum slechts zeer weinig leerlingen heeft geteld. De eigen Provincie zond de toekomstige Provinciaal, Leonardus Weckauff.

De eerste Prefekt van het Museum, die geen moeite had gespaard,

om tot realisering van zijn plan te geraken, overleefde de oprichting slechts twee jaar. Zijn opvolger, pater Petrus van Hove, die ruim 19 jaar Prefekt was, had het getij der Josephistische bemoeiingen tegen. Op 29 April 1792 werd Joannes van Wesel tot Prefekt benoemd. Zijn benoeming geschiedde, waarschijnlijk onder druk der Oostenrijkse overheersing, door het provinciaal Kapittel. Op het laatste provinciale Kapittel werd als laatste Prefekt benoemd de oud-leerling van Smits, Leonardus Weckauff. Tijdens de franse Revolutie ging het Museum voor goed ten gronde. Het grote initiatief van pater Smits had in deze ongunstige tijden onverwacht weinig vruchten afgeworpen.
In deze zelfde periode werd in de studiehuizen der Theologie dagelijks Schriftuur gedoceerd. De opdracht hiertoe werd gegeven aan de bekwaamste Lectoren. Om de bij traditie bestaande samenhang tussen de Schriftuurstudie en de vroomheid nog te verstevigen was de Schriftuurlector als regel tevens magister van de fraters. Het reeds besproken studieprogram der kloosters van Mechelen en Brussel wijst uit, dat het eerste jaar besteed werd aan de algemene inleiding en aan het Oude Testament, terwijl het Nieuwe Testament de stof vormde voor de twee volgende jaren. Uit een praefatio, die Andreas Pauly schreef op een van zijn handboeken voor de Schriftuurstudie, blijkt dat van de twee jaren, die gewijd werden aan de studie van het Nieuwe Testament, gedurende één jaar de Oeconomia Evangelica behandeld werd. Deze Oeconomia Evangelica omvatte, zoals uit het zelfde handboek volgt: harmonicam Vitae Christi seriem, ipsissimis Evangelistarum Verbis representatam, occurentesque in ea difficultates solidis appendicibus illustratas.[68]
Steeds zal nog wel de praktijk gegolden hebben om vooral aandacht te besteden aan de letterlijke interpretatie van de H. Schrift, en om bijkomstige en profane kwesties slechts zeer terloops te bespreken. In 1687 had het te Brussel gehouden Provinciaal Kapittel dit voorgeschreven.[69]

Wanneer men de theses doorbladert, die pater van Heel verzameld heeft, treft men niet één onderwerp, gekozen uit de Kerkgeschiedenis. Toch loopt deze theses-verzameling vrijwel tot het

einde der 18e eeuw. Er valt voor de Chronologia Sacra uitsluitend belangstelling vast te stellen op het bijbels terrein. De kloosterscholen van de Germania Inferior kennen geen geschiedenis-vak; slechts de korte inleiding op de Theologie was historisch georiënteerd. Het laatste kwartaal der 18e eeuw, de tijd waarin de geschiedenis meer en meer tot de eer der studievakken wordt waardig gekeurd, brengt hierin geen verandering. De Minderbroeders hebben overigens in het algemeen uiterst weinig bijgedragen tot de ontwikkeling van de algemene Kerkgeschiedenis als wetenschap. Hier komen de lauweren toe aan de Jezuieten, de Oratorianen en de Benedictijnen van Sint Maurus. Zelfs het feit, dat de Bollandisten, die tot 1798 hun zetel hadden in Antwerpen, zo in de onmiddellijke nabijheid van een franciskaans studiecentrum hun roemrijke historische arbeid verrichten, vermocht niet stimulerend te werken.
De Ordensgeschiedenis, die in de 17e en 18e eeuw onder de Minderbroeders aanmerkelijk meer beoefenaars vond, dan de Kerkgeschiedenis, was evenmin een leervak. De tegenwoordige kloosterbibliotheken maken echter duidelijk, dat de werken van Wadding, Sedulius en van den Haute ruim verspreid waren. Zo ruim zelfs, dat men tot belangstelling voor hun boeken en hun onderwerpen mag besluiten. Henricus Sedulius en Petrus van den Haute waren zonen van de Germania Inferior. Pater van den Haute is de enige Minderbroeder uit de lage landen, die een Ordensgeschiedenis publiceerde. In 1777 verscheen te Rome zijn Breviarium Historicum Ordinis Minorum. Dit werk was bedoeld als inleiding op een groter werk, dat de dokumenten zou bevatten, van belang voor de geschiedenis der Natio Germano-Belgica. Deze materiaal-verzameling, die pater van den Haute onder de naam Chronologia had willen uitgeven, is echter nooit gepubliceerd.[70] De bekende Historia Seraphica van Henricus Sedulius, uitgegeven te Antwerpen in 1613, is eigenlijk geen Ordensgeschiedenis. De volledige titel geeft duidelijk aan, dat het een hagiographisch verzamelwerk is, waarin de levens van heiligen uit de drie Orden van Franciskus worden beschreven.[71] De Provinciegeschiedenis van Sedulius, bekend onder de naam Chronicon Werthense, verscheen pas in 1946 in druk Deze Kroniek omvat drie delen, achtereenvolgens handelend over

Provincie en kloosters, over de martelaren en over de schrijvers.[72]
De Chronographia sacra Almae Provinciae Germaniae Inferioris, die Franciskus Peri in 1771 voltooide, is een zeer beknopte geschiedenis van de Provincie van 1529 tot 1771. Deze geschiedenis werd te Brussel gedrukt op één groot vel papier in tabelvorm. Zij bestaat uit namen van waardigheidsbekleders en jaartallen, gerangschikt naar de gehouden Kapittels. Pater Franciskus Peri, die archivaris en chronoloog van de Provincie was, schonk deze tabel aan de Patres Capitulares, die in 1771 in het klooster van Mechelen vergaderden.[73]
Een andere Provincie-historicus van betekenis was Rumoldus van den Male. Wanneer in 1727 de Haagse herdruk verschijnt van Antonius Sanderus' bekende Chorographia sacra Brabantiae, heeft pater van den Male in deze uitgave de geschiedenis der kloosters van Brussel, Boetendaal, Leuven, Mechelen en Antwerpen bijgewerkt tot 1724.[74]
Ook op het gebied der hagiographie is er in de 18e eeuw maar weinig gepresteerd. Men spiegelde zich nog immer aan het voorbeeld der heiligen, die schitterden in de uit vier delen bestaande „Seraphinschen Sterren-Hemel" en die ten toon zaten in de twaalfdelige „Seraphiensche Palmboom". Vooral de Seraphijnse Palmboom van Benignus Frémaut, een zoon der Vlaamse Provincie, bleef lang in trek en in vele kloosterrefters genoot men zijn profijtelijke vruchten.[75]
Er bestond ook belangstelling voor de geschiedenis van miraculeuze beelden en devotie-plaatsen. Meerdere Minderbroeders publiceerden op dit terrein. De voornaamste is wellicht pater Joannes de Boeck, die in 1754 een boekje publiceerde over het Onze Lieve Vrouwebeeld van Maastricht.[76]

Wanneer men op de kapittellijsten de namen bestudeert van de paters, die officieel verlof krijgen, om te preken en biecht te horen van mensen in de wereld, dan valt het op, dat dit verlof steeds enige jaren na de priesterwijding wordt verleend. Zo treft men bij voorbeeld op de lijst van met jurisdictie begiftigden, vastgesteld op het Provinciaal Kapittel van 1780, paters aan, die gewijd zijn in de jaren 1775 tot 78, en die onderling bovendien in

leeftijd verschillen. Men schijnt dus bepaalde eisen te hebben gesteld. In verband daarmee zal wellicht de bepaling hebben gegolden, uitgevaardigd door de definitoriale vergadering van 1771, dat men thuis door de lectoren geëxamineerd moest zijn, alvorens men zich melden mocht voor een synodaal examen.[77] Zonder verlof tot preken en biechthoren, kunnen de jonge paters uit die tijd op slechts uiterst bescheiden wijze de zielzorg hebben uitgeoefend. De veronderstelling ligt voor de hand, dat in de periode tussen priesterwijding en admissie, de studie een der voornaamste bezigheden zal hebben uitgemaakt. Het ligt tevens voor de hand te menen, dat de Pastoraal-Theologie en de Eloquentie dan wel het voornaamste onderwerp van studie zullen zijn geweest. Deze veronderstelling vindt steun in een bepaling uit de reeds vroeger geciteerde omzendbrief van de Generaal Paschalis a Varisio van 1768. Hierin wordt voor iedere Provincie voorgeschreven, om naast de bestaande Theologische en Philosophische studie, op één of meer plaatsen ook de studie in de sacra Eloquentia en de Theologia Moralis in te richten. En deze vakken moeten gedoceerd worden door uitmuntende religieuzen, bekwaam in de H. Schrift, de bepalingen der Concilies en werken der Vaders.[78] In de overgeleverde documenten der Germania Inferior vindt men echter geen gegevens, die op een dergelijke studie wijzen. Mogelijk hebben de lessen in de Moraal-Theologie, die in elk klooster werden gegeven enigermate in deze behoefte voorzien. Een repetitie-cursus, zoals de Saxonia die kende, na beëindiging der Theologie-studie, schijnt hier in de Provincie niet te hebben bestaan.

De ruime verspreiding der tractaten van Josephus Pauwels over het Huwelijk en over Reservaties in de diverse bisdommen,[79] doet denken aan de mogelijkheid, dat zij tot algemeen studieboek hebben gediend.

Een kwestie van pastoraal-theologische aard, die de gemoederen in deze tijd sterk bewoog, was de vraag, of de bisschop verplichten kon, om paaspenitenten te voorzien van een biechtbriefje op naam van de penitent en ondertekend door de biechtvader. De theologielector pater Joannes Tomson en de bekende Mechelse theoloog Petrus Dens voerden hierover in elkander opvolgende publicaties hun polemiek.[80] Joannes Tomson was al gestorven, toen het pro-

vinciaal Definitorium van 1771 voorschreef, dat geen enkele Minderbroeder zich mocht verzetten, als de bisschoppen vroegen, de namen der penitenten op de biechtbriefjes te vermelden.[81]
In het onderricht der Philosophie werd gedurende de 17e en het grootste deel der 18e eeuw in de kloosterscholen de eigen Ordenstraditie gevolgd. De Jezuieten en Dominicanen volgden Sint Thomas. De Augustijnen hielden zich aan hun eigen Egidius Romanus. Bij de Minderbroeders was Philosophie alleen denkbaar „ad mentem Doctoris Subtilis". Steeds had de Orde het Scotisme aanbevolen en voorgeschreven. De Statuta Barchinonensia bepaalden, dat alle lectoren altijd de leer moesten doceren van de Doctor Subtilis, diens opvattingen moesten verdedigen en diens systeem moesten trachten zo nauwkeurig mogelijk uit een te zetten.[82] Wanneer het provinciaal Kapittel van Brussel in 1675 bepaalt, dat de Philosophie-lectoren als regel niet mogen afwijken van de auteur, die de Provincie heeft aangewezen,[83] is het niet zonder meer duidelijk, of met deze auteur Scotus ofwel Willem van Sichem wordt gemeend. Willem van Sichem had immers, in opdracht van het Provincie-bestuur in 1666 te Antwerpen zijn Integer Cursus Philosophicus gepubliceerd.[84] Maar ook als deze bepaling het handboek van Willem van Sichem geldt, dan blijft daarmee het Scotisme gehandhaafd. Scotus vormt ontegenzeggelijk zijn voornaamste bron. Wel doet van Sichem, meer als in voorafgaande tijden gebruikelijk was, zijn uiterste best, om Thomas zo dicht mogelijk naast Scotus op het erepodium der wetenschap te plaatsen.
De Philosophie-cursus placht te bestaan uit vier delen: Logica, Physica, Metaphysica en Ethica.[85] In het Tractatus Physicus werd dan onder de titel De Anima een ouderwets stuk Psychologie gegeven.
Het Philosophie-onderricht stond volkomen in dienst van de Theologie. In het voorwoord van zijn Cursus spreekt Willem van Sichem van de Philosophie als „Sacrae Theologiae ancillatura". De Generaal Petrus Joannetius de Molina schrijft in zijn rondzendbrief van 1762 voor, dat de Philosophie-lectoren onnutte kwesties achterwege moeten laten, die op geen enkele wijze dienstig zijn voor de Theologie, omdat de Philosophie van religieuze mensen slechts de altijd nabije dienstmaagd van de Theologie hoort te

zijn.[86]. Deze dienstbaarheid reikte zelfs aanmerkelijk verder dan het bepalen der te behandelen stof. Ook de lector in de Philosophie deed philosopherend en docerend niets anders, dan zich voorbereiden en bekwamen tot een lectoraat in de Theologie. De gezagvolle philosophen der Provincie moet men zoeken onder de Theologie-lectoren en niet onder de Philosophie-docenten. Willem van Sichem schreef dan ook zijn Cursus Philosophicus, zoals hij zelf uitdrukkelijk in zijn Voorwoord zegt, tussen zijn dagelijkse Theologie-lessen door.
Vanaf het midden der 17e eeuw wordt de invloed der nieuwere philosophische systemen merkbaar. Het standpunt, dat van Sichem in zijn Praefatio bepaalt, is voor die tijd uitermate ruim. Hij zegt: de nieuwere opvattingen, die aan Descartes worden toegeschreven, voeg ik terloops toe, opdat ieder die voor diens opvatting voelt, ze kiezen kan. Het volledige systeem van Descartes als zodanig wijst hij echter af, omdat het moeilijk verenigbaar is met de vera Theologia. Dat deze ruime opvatting niet algemeen werd gedeeld valt af te leiden uit het feit, dat in de 2e editie van de Cursus Philosophicus, die in 1678 te Antwerpen verscheen, dit Voorwoord is weggelaten. Toch blijken de Theologie-Lectoren Theodorus van Vucht en Arnoldus van Buscom verklaarde medestanders van Gulielmus van Sichem. In hun Approbatio verklaren zij immers, dat van Sichems verdienste juist hierin is gelegen, dat hij, beslagen zowel in de oude als in de nieuwe School, uit ieder het goede weet te kiezen. Toch heeft van Sichem stellig niet de verdenking op zich geladen, dat hij te ver mee zou gaan met de nieuwe richting. Wanneer het Definitorium in 1672 verbiedt, om bepaalde stellingen van Descartes aan te hangen en acht verboden stellingen met name noemt, dan is in deze bepalingen de stem van pater Custos Willem van Sichem erkenbaar. Het definitorium staat slechts toe, deze stellingen te bestrijden aan de hand van gegevens, die pater Custos op zal stellen.[87] Het is overigens merkwaardig, dat in dezelfde periode pater Antonius Legrand, een in Douay geboren Minderbroeder der Engelse Provincie, zowel in Engeland als België een belangrijke bijdrage levert tot de verspreiding van het Cartesianisme.[88]
De rondzendbrief van pater Generaal de Molina in 1762 sluit zich

in deze geheel aan bij het intussen al oude standpunt van de Germania Inferior. Uit de oude en nieuwe Philosophen zal men leerstellingen kiezen, welke zeker duidelijk en helder zijn, terwijl zij een hulpmiddel moeten zijn voor de studenten, om meer verheven leerstellingen te kunnen begrijpen.[89] In de 18e eeuw heeft de studie der Philosophie zeker niet gebloeid in de alma Provincia. Er zijn geen auteurs of geschriften op philosophisch terrein, die betekenis vormden. Er zijn geen handboeken gebruikt, die enigermate een traditie vormden. De door pater van Heel verzamelde theses veraden nergens de aanwezigheid van bijzondere interesse. De Philosophie-lector èn de Philosophie-leerling verwachtten alle heil van de nabije, theologische toekomst.

1 Op de kapittellijst van 1771 worden deze vier huizen genoemd. Op de lijst van 1774 staat Turnhout niet meer als studiehuis vermeld. De kapittellijsten bevinden zich op het Provinciaal Archief te Weert (P.A.W.).

2 De officiële stukken spreken bij deze verandering van functie van *promotie*. Registrum 1732-1785; 465: Cum per Promotionem A.V.P.F. Matthaei Lemmers, vacat Lectoratus Philosophiae in Conventu Turnoutano, in dicto Conventu instituitur Lector Philosophiae V.P.F. Cornelius van Gompel. Dit meermalen geciteerde Registrum bevindt zich op het P.A.W.

3 Dalmatius van Heel O.F.M., Theologische en Philosophische Theses gedurende de 17e en 18e eeuw verdedigd in verschillende kloosters van de Nederduitse Minderbroedersprovincie, Den Haag, 1931.

4 Statuta Generalia Barchinonensia, Antverpiae, 1624, 29; Statuta Provinciae, 1672, 30; Registrum 1732-1785, 388.

5 Statuta Generalia Barchinonensia, Antverpiae, 1624, 65: Quare Provincia, quae non habuerit duos saltem Conventus studio Logicae (scilicet) et Theologiae deputatos, careat nomine Provinciae, fiatque Custodia, et applicetur alicui Provinciae, ex qua possit habere Praedicatores, Confessarios, et Sacerdotes doctos.

6 Dalmatius van Heel O.F.M., Theologische en Philosophische Theses, 's Gravenhage, 1931, 24-25, 34.

7 Registrum 1732-1785, 468: Nomen Praefecti Musaei Antverpiensis inserendum est Tabulae Capitulari, sicut et loco horum verborum, in quo Studium Theologiae Scholasticae, ponendum est, in quo Studium Theologiae Dogmatico-Scholasticae et Philologico-Sacrum.

8 Registrum 1732-1785, 468: Imposterum, omissis vel saltem multum contractis inutilibus speculationibus, praesertim de possibili, tradatur Theologia Dogmatico-Scholastica, idque etiam in Tabula Capitulari exprimatur, et instituantur Lectores Theologiae Dogmatico-Scholosticae. - Vgl. ook de brief van de Commissaris Generaal Gregorius Seiz van 9 Sept. 1773, opgenomen in het Registrum na blz. 491.

9 Registrum 1732-1785, 519: Propositum fuit an non conveniat, ut in Conventibus Bruxellensi et Mechliniensi loco Studii S. Theologiae Dogmatico-Scholasticae instituatur Studium Theologiae Dogmatico-Moralis, ita tamen, ut in praedictis Conventibus praeter duos Theologiae Moralis Lectores sit insuper unus S. Scripturae Lector, qui Dogmata Fidei, ei praescribenda, explicet.

10 Registrum 1732-1785, 526: Monet Reverendum Definitorium P.P. Lectores tam Theologiae Dogmatico-Scholasticae quam Dogmatico-Moralis, ut exacte suas servent Lectiones, et quaestiones inutiles prorsus omittant, quaestiones polemicas, in tractatu occurrentes, fusius, alias vero in Scholis Catholicis Controversas contractius explicent, ita ut F.F. Studiosi trium annorum spatio, totius respective Theologiae cognitionem comparare possint.

11 Vgl. Thomas Kogler O.F.M.. Das Philosophisch-Theologische Studium der Bayrischen Franziskaner, Münster, 1925, 57.

12 Carolus van Coudenhoven, Compendiosa Descriptio huius Almae Provinciae Germaniae Inferioris, 196: In hoc conventu (St. Truiden) juxta resolutionem datam in Capitulo Provinciali Mechliniae A° 1735 die 28 Augusti celebrato, inchoatum est A° 1737, sub Lectoribus A.V.P.F. Joanne Babtista Wuyts et A.V.P.F. Joanne Diels primum in Capitulo intermedio Mechliniae die 5 Maji 1737 ad hoc deputatis, studium Theologiae *Moralis*, ad quod ex cursibus Philosophiae destinarentur in posterum illi studiosi, qui minoris talenti, atque adeo Theologiae *Scholasticae* studio minus idonei iudicarentur. - Registrum 1732-1785, 76 vermeldt de benoeming van de twee paters tot Lectores S. Theologiae Moralis.

13 Registrum 1732-1785, 519.

14 De eerste druk van Reiffenstuels' Theologia Moralis verscheen te München in 1692. De eerste druk der Theologia Moralis van Sporer te Salzburg, 1681-87.

15 Expediens est, ut mox a Capitulo in omnibus studiis Theologicis Lectores incipiant, et pari passu prosequantur easdem materias, et ita pergant, ut unus quidem Lector de Deo uno, alter de Deo trino, Creatori et Angelis. Quibus absolutis sub idem tempus unus incipiat tractatum de Beatitudine, et quatuor Novissimis, deinde tractatum de Actibus humanis, vitiis et peccatis; alter vero de Legibus, de Gratia. Sic tamen ut qui priorem partem, utpote minorem citius absolverit, adiuvet in parte recidua alteri assignata, signanter quoad disputationem de Merito. Posthaec unus absolvat tractatum de virtutibus signanter theologicis et tribus Cardinalibus; alter vero materiam de Justitia et reliquis in tertia parte restantibus. Denique in quarta parte unus tractet de Incarnatione et Sacramentis usque ad materiam de Sacrificio Missae, alter reliqua. Porro materias sic concise tractent, ut tempora prudenter distribuant (de quibus R.A.P. Minister cum iis verbo aut scripto aget) ut moraliter simul tractatus incipiant et finiant in omnibus studiis, et spatio triennii Cursum absolvant sub poena gravi iuxta exigentiam negligentiae. - Capitulum Brux: 1675, ad n. 84, in Actis Definitorii. Deze bepaling is bijgeschreven in een op het P.A.W. aanwezig exemplaar van de Statuta Provinciae, Mechliniae, 1672, Cap. VII, § V; Vgl. Registrum, 1668, 246.

16 Vgl. Heribert Holzapfel, Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens, Freiburg im Br. 1909, 558.

17 Theodorus Smising: Disputationum theologicarum F. Theodori Smising Ordinis Fratrum Minorum Regularis Observantiae, Provinciae Germaniae Inferioris, Lovanii S. Theologiae Lectoris, Tomus Primus. De Deo Uno in quo de Natura Dei . . disseritur, ac subtilis Doctoris *Scoti* sententiae, data occasione, explicantur et defenduntur. Huic editioni accessit Tomus Secundus de Deo Trino Antverpiae, 1626.
Gulielmus Herincx: Summa Theologica Scholastica et Moralis, in quatuor partes distributa, Auctore R. A. P. F. Gulielmo Herincx, Ordinis Minorum Recollectorum in Academia Lovaniensi S. Theologiae Lectore Jubilato, Ac Inferioris Germaniae Provinciali Ministro, Antverpiae, 1660-1663.
Joannes Bosco: Theologia Sacramentalis Scholastica et Moralis *ad Mentem Doctoris Subtilis Joannis Duns Scoti, D. Augustino Conformem*. Auctore F. Joanne Bosco, Ordinis Fratrum Minorum in Academia Lovaniensi Lectore Jubilato, Lovanii, 1665-1685.

18 Franciscus Henno: Theologia Dogmatica ac Scholastica. Opus *Principiis Thomisticis et Schotisticis*, quantum licuit accomodatum, complectensque casus omnes obvios ex firmis Scripturae, Conciliorum, Canonum, et Sanctorum Patrum Sententiis resolutos; Prodiit in gratiam et iuvamen Studiosae Juventutis Franciscanae FF. Min. Recoll. Studio ac Labore F. Francisci Henno, Ejusdem Ordinis, et Provinciae S. Andreae Lectoris Jubilati, Duaci, 1706-1713.

19 Registrum 1732-1785, 521.

20 De Ordensgeneraal Paschalis a Varisio schrijft in zijn brief van 19 Augustus 1768, dat de Theologielectoren als inleiding op hun cursus zullen behandelen De Locis Theologicis van Melchior Cano, De Locis Catholicis van Franciscus Horantius, de Restituta Theologia van Franciscus Carvajal en de Studiis Monasticis van Joannes Mabillon. Deze brief is opgenomen in Registrum 1732-1785, tussen blz. 451 en 452.

21 Registrum 1732-1785, 521, 526; Vgl. noot 10 van dit artikel.

22 Statuta Generalia Barchinonensia, Antverpiae, 1624, 65. - Voor de verandering van Lectio Sacrae Scripturae in Lectio Theologiae Moralis vgl. Gaudentius Kerckhove, Commentarii in Generalia Statuta, Coloniae Agrippinae, 1709, 455.

[23] Statuta Provinicae 1672, 107en108.
[24] Julius Reinhold O.F.M., Zum Streit um die Moralysteme des Probabilismus und Probabiliorismus bei den sächsischen Franziskanern im 18 Jahrhdt., Franziskanische Ctudien, XXI (1934) 112.
[25] Thomas Kogler O.F.M., Das Philosophisch-Theologische Studium der Bayrischen Franziskaner, Münster, 1925, 62-64.
[26] Registrum 1732-1785, 357.
[27] Vgl. Dirks, 224 en 390-92.
[28] Geciteerd bij Gaudentius Kerckhove, Commentarii in Generalia Statuta, Coloniae Agrippinae, 1709, 456.
[29] Bijgeschreven in een op het P.A.W. aanwezig ex. van de Statuta Provinciae, 1672, Cap. VII, § V.
[30] Heribert Holzapfel, Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens, Freiburg im Br., 1909, 559. Vgl. Dict. de Spir. II, 2049.
[31] Dominicus de Gubernatis a Sospitello, Orbis Seraphicus Historia, T. IV, Romae, 1685, 29: Misticae Theologiae Lectores eligantùr in Capitulis, et Congregationibus intermediis, et inter alios ii, qui non doctrinae sufficientia dumtaxat praefulserint: verum etiam, qui ferventi in primis Christianae, et Religiosis pietatis affectu flagraverint. Sed ne multiplicentur entia sine necessitate, ad praedictae Lectionis exercitium destinabitur unus, ex Sacrae Theologiae, vel Philosophiae Lectoribus, ubi plures fuerint: in reliquis vero Conventibus destinetur *ille unus*, qui vel Sacrae Theologiae, vel Philosophiae, vel Casuum conscientiae, vel Regulae Lector extiterit. - Lectores omnes in quovis Conventu, quantumvis principali, vernacula lingua Misticam Theologiam Henrico Herpio praesertim Authore, explanent: quatenus etiam simplicibus spiritualis vitae panis frangatur.
[32] Registrum 1732-1785, 357.
[33] Registrum 1732-1785, 411: de brief van Gregorius Seiz is in het Registrum opgenomen na blz. 491.
[34] Anacleti Reiffenstuel, Theologia moralis ad *saniorem doctrinam* novissime revocata a P. Flaviani Ricci a Cimbria, Augustae Vindelicorum, 1777.
Pater Provinciaal Reinerius Payez geeft in 1702 opdracht aan pater Gulielmus van Goorlaecken, om het Theologiehandboek van Herincx te herzien: distractis nunc primae ac secundae editionis exemplaribus, accurate revideat, a mendis, *si quae irrepserint,* solerter expurget; Propositiones a summis Pontificibus damnatas apponat, et alia praestet, quae ratio temporis, et controversiarum exigent, sicque limatam, servatis servandis, quantocius praelo commendet. Dit Mandatum afgedrukt bij de approbaties der 3e editie (Antverpiae 1702-1707) is zeker geen bevel tot castigatie in dezelfde zin als de Orde later geven zou voor de Theologia Moralis van Reiffenstuel. De opdracht van Reinerius Payez zal voornamelijk zijn reden hebben gehad in het feit, dat Herincx, intussen bisschop van Ieperen geworden, zelf geen tijd had voor dit werk. Vanzelfsprekend zijn in deze revisie wel de gevolgen merkbaar van de decreten door Paus Alexander VII in 1665 en 1666 in verband met het Probabilisme gegeven. - Vgl. Dirks, 258 en 326.
[35] Chronologia Historico-Legalis Seraphici Ordinis, T. IV, ed. a Augustino Maria Neapolitano, Romae. 1795, 450.
[36] Registrum 1732-1785, 366: Illis tandem qui ad tradendam morum Doctrinam sunt instituti, in virtute *Sanctae Obedientiae,* Totius Capituli Generalis *gravissimo* Decreto inhaerendo, mandamus ut tutiores et probabiliores doceant et sectentur Doctrinas; quod si eorum aliquis, vel in scholis vel in publicis Lectionibus, quo secundum Provinciarum morem habentur coram tota communitate de morali Theologia, vel in administratione Sacramenti Poenitentiae ausus fuerit ad usum revocare minus probabiles, laxas et periculosas Doctrinas, a Ministris Provincialibus, quorum *conscientia onerata* remanet, pro prima vice serio corrigatur, nisi vero ad cor revertatur et resipiscat, Lectoris officio, et ministerio excipiendi Sacramentales Confesiones *omnino et indispensabiliter* privetur. Ad quaecumque autem hactenus recensita Studia, praesertim moralia et Theologica, rite instituenda, Seraphici Doctoris D. Bonaventurae, et Subtilium Principis Joannis Scoti probabiliores, certas et soldias Doctrinas, secundum Legum nostrarum Praescriptum, Lectores illustrare et sequi non praetermittant.
[37] Registrum 1732-1785, 411: Quidem lectae sunt literae Rdmi P. Ministri Generalis, in quibus desiderat, ut quae de ablegendo Probabilismo, quem laxitatum fontem, totiusque Christianae et Evangelicae Doctrinae corruptelam et bonorum morum pestem in eisdem literis vocitat, jam sunt constituta, publico Nationali

decreto *roborentur*, ut eo firmius subsistant, neque ullus Provincialis valeat quidquam innovare, et Patres vocales justis et sanctis Rdmi P. Ministri Generalis desideriis et mandatis promptissime morem gerentes decreverunt et statuerunt, iusserunt et praeceperunt omnes omnium Provinciarum Lectores debere pro futuro et *in perpetuum* docere Sententias magis sanas, magis fundatas, magisque probabiles, relictis opinionibus minus sanis, minus fundatis minusque probabilibus, sub poena *perpetuae* depositionis ab officio Lectoratus et omnimodae inhabilitatis ad officium istud.

38 Rondzendbrief van Paschalis a Varisio 19 Aug. 1768, XIX:
Ab hoc equidem tam laxo pravoque opinandi modo mirum quantum abhorruerint Majores nostri, Doctrina et Sanctitate celebriores, sancti nempe Antonius Patavinus, Bonaventura, Bernardinus, beati Angelus et Pacificus; Cardinalis de Laurea, Alensis, Scotus, Astensis, Joannes Baptista Trovomala, Philippus Eaber, Franciscus Henno, Bartholomaeus Durand. Modum huncce non adoptavit Antonius Corduba, qui probabilismum ab ipsis incunabulis eradicare sategit.

39 Idem XIX: Definitorium Generale conformatur propositioni Patrum Discretorii Generalis, praecipiendo, quod ad unguem observentur Decreta tum Capituli Generalis Mantuani, tum praesens Decretum, injungendo omnibus Superioribus sive familiae, sive Provinciarum, sive Conventuum, ut attente invigilent pro observantia eorumdem Decretorum, applicando irremissibiliter poenas privationis officii Lectoribus, Concionatoribus et Confessariis, quos contravenire repererint, et alias graviores si contumaces se exhibuerint.

40 Registrum 1732-1785, 468: Cum in ultimis duobus Capitulis Generalibus, Mantuano et Valentino, non tantum prohibitum sit, ut doceatur Probabilismus in Ordine Seraphico, sed etiam sententiae, ex Probabilismo descendentes, quales sunt, quae ex locis Theologicis fundate haud possunt probari, v.g. dari actus humanos in individuo indifferentes; sufficere in confessione attritionem mere formidolosam, sine formali amore benevolo, non solum in voto, sed etiam in re; Peccata Theologice dubia, et circumstantias notabiliter aggravantes non esse materiam necessariam confessionis; sufficere in recitatione Breviarii attentionem solum externam; licere jure naturae et positivo censum utrimque redimibilem; idem in dubia meliorem esse conditionem possidentis libertatem, ita ut in dubio liceat sequi sententiam minus tutam etc. etc. Ideo etiam istae et similes *hujus farinae* sententiae non amplius doceantur a Patribus Lectoribus. - Julius Reinhold O.F.M. vergelijkt in zijn geciteerd artikel deze stellingen met de handboeken van Herincx en Thenhaven.

41 Laetus Bussels O.F.M., Pater Willem Herincx, Franciscaansch Leven, 24 (1941) 298-307. C. Sloots O.F.M., Een Helmondse Bisschop, Mgr. Gulielmus Herincx O.F.M. Taxandria 1940, 118-122.

42 Registrum 1732-1785, 477.

43 Registrum 1732-1785, opgenomen achter blz. 491.

44 Chronologia historico-legalis Seraphici Ordinis, T. IV ed. a Augustino Maria Neapolitane, Romae, 1795, 253.

45 Registrum 1732-1785, 544; Vgl. Pontianus Polman O.F.M., De Nederlandse Minderbroeders-Provincie in de Pruikentijd, Bijdr. M. N. Bundel XIII (1953) 68-72.

46 Dirks 37 en 48.

47 Alfons Paquay, Frans Tittelmans, Hasselt, 1906.

48 Bellarminus, De Scriptoribus Ecclesiasticis, Coloniae Agrippinae, 1613, 439.

49 Critici Sacri: sive Annotata doctissimorum virorum, T. VI-VIII, Amstaeledami, 1698.

50 Dirck van Bleyswyck, Beschryvinghe der Stadt Delft, Delft, 1667, 761.

51 Cornelius a Lapide S.J., Commentaria in quatuor prophetas maiores, Antverpiae 1647, 47; J. Knabenbauer S.J., Commentarius in Isaiam prophetam, Parisiis, 1887, 22. Marculphus Heijer O.F.M. publiceerde een biographie van Sasbout in Bijdr. M.N., Bundel VIII (1951) - XI (1952). In Bundel XI (1952) 262-265 geeft Heijer een lijst van Bronnen en Literatuur.

52 Bonaventura, Opera Omnia, T. VII, Quaracchi, 1895, Prolegomena, Cap. I, § 1 en § 4.

53 Henricus de Bukentop, Lux de Luce, Coloniae Agrippinae, 1710, Praefatio, 7.

54 Cunibertus Sloots O.F.M., Pater Henricus de Bukentop O.F.M., Franciskaansch Leven 26 (1943) 148-159, 175-186; Vgl. ook A. Gielen, Over Nederlandsche Bijbelvertalingen, Studiën, 39 (68) 358; J. van Kasteren, Néerlandaises (Versions)

de la Bible, Dict. de la Bible, VII, 1555; Pontianus Polman O.F.M., De Nederlandse Minderbroeders-Provincie in de Pruikentijd, Bijdr. M. N., Bundel XIII (1953) 68-73.

55 Lux de Luce Libri Tres, in quorum primo Ambiguae Locutiones, in secundo Variae ac Dubiae Lectiones quae in Vulgata Latina S. Scripturae Editione occurunt, ex Originalium Linguarum Textibus illustrantur, et ita ad determinatum clarumque sensum, certamque aut verosimiliorem lectionem reducuntur. In Tertio agitur de Editone Sixti V. facta anno 1590, multaque alia tractantur, quae (saltem pleraque) omnes hactenus latuerunt Theologos, et S. Scripturae Interpretes. Collegit et digessit F. Henricus de Bukentop Ord. FF. Minorum Recollectorum in Academia Lovaniensi S. Theologiae Lector Jubilatus, Provinciae Germaniae Inferioris Exdefinitor et actualis Custos Custodum, Coloniae Agrippinae, 1710. - In hetzelfde jaar verscheen een editie in Brussel.

56 Synopsis Veteris Testamenti Historica, Legalis et Prophetica Concatenata. Sive Dictata Scripturistica sub Lectionibus quotidianis explicanda discutienda et emendanda. Opera PP. Lectorum Actualium S. Scripturae Prov. Germ. Infer. FF. Minorum Recoll., Antverpiae, 1698. - Voor een aantekening over dit boek, zie Cunibertus Sloots O.F.M., N.S. 12 (1938) 407.

57 Vgl. Hurter, Nomenclator Literarius, T. IV, 169-172.

58 Decas Scripturistica brevem S. Scripturae continens Recollectionem, Intentionem, Deductionem. Collectore F. Jacobo a Kempis, Ordinis Fratrum Minorum Recollectorum Provinciae Germaniae Inferioris Sacrae Scripturae Lectore, Antverpiae, 1703.

59 Prodomus Sacer rectam praeparans Semitam ad varia Biblia Sacra Belgico idiomate impressa utiliter emendanda, atque de novo juxta mentem et Decretum Clementis VIII tuto et rite imprimenda, omnibus S. Scripturae Studiosis, Theologis, Concionatoribus ac Controversistis utilissimus, Opera F. Hermanni Janssens Ordinis Fratrum Minorum Recoll. S. Theologiae Lectoris Jubilati, et actualis S. Scripturae collectus. Antverpiae, 1732.

60 Voor de vertaling van Smits en de geschiedenis der Antwerpse Bijbelschool vgl.: Jérôme Goyens O.F.M., Une Ecole Biblique Fondée a Anvers en 1768, Historique et Documents, Archivum Franciscanum Historicum XII (1919) 3-43; Stephanus Schoutens O.F.M., Geschiedenis van het voormalig Minderbroedersklooster van Antwerpen, Antwerpen, 1908, 169-199.

61 Psalterium Vulgatum Versione Belgica, Authore F. Wilhelmo Smits, Antverpiae, 1744, Dedicatio en Praefatio.

62 Onderschrift bij portret, afgedrukt in Stephanus Schoutens, Martyrologium Minoritico-Belgicum, Hoogstratae, (1902) 204.

63 Registrum 1732-1785, 401.

64 Vgl. Monumenta Prov. VI, N. 381 (P.A.W.).

65 Vgl. A. F. H. XII (1919) 29-31.

66 Monumenta Prov. VI, N. 384. Volgens Stephanus Schoutens, Geschiedenis van het voormalig Minderbroedersklooster in Antwerpen, Antwerpen, 1908, 199 is deze bibliotheek in 1810 openbaar geveild.

67 A. F. H. XII (1919) 38.

68 Andreas Pauly O.F.M., Epitome Itinerarii Filii Dei Ordine harmonico ex IV. Evangelistis contexta, commentariis illustrata, - usui potissimum accomodata studiosae juventutis Ordinis Fratrum Minor. Recollectorum Provinciae Germaniae Inferioris, Antverpiae (1765) Praefatio, 5: Ut Religiosi Fratres S. Scripturae ac Theologiae studio per triennium vacantes, magis proficua magisque necessaria S. Scripturae scientia imbuerentur, ordinarint, ut Magistri Uno anno tribus Oeconomiam Evangelicam discipulis explicarent.

69 Aantekening in een op het P.A.W. aanwezig exemplaar van de Statuta Provinciae, 1672, 106: Ordinatum est, ut singuli S. Scripturae Lectores sua componant dictanda saltem per mediam horam, in iis exponendo finem et sensum litteralem sacri textus: quid compendiose composita, etiam compendiose explicentur, abstinendo a quaestionibus extraneis tam theologicis, quam philosophicis, ac etiam profanis, ad intelligentiam sacri textus non conducentibus. Caplum Brux. 1687. n. 30. - Vgl. ook Pontianus Polman O.F.M., De Nederlandse Minderbroeders-Provincie in de Pruikentijd, Bijdr. M. N., Bundel XIII (1953) 65.

70 Vgl. Beda Verbeek O.F.M. en Fidentius van de Borne O.F.M., Literaire Bronnen voor de Geschiedenis der Provincie Germania Inferior, C.F.N. II (1931) 56-58; Dirks, 403-405.

71 Voor volledige titel en uitvoerige beschrijving vgl. Dalmatius van Heel O.F.M.,

De Minderbroeder Pater Henricus de Vroom, Den Haag (1931) 79-93.

72 David de Kok O.F.M., Henrici Sedulii Chronicon Werthense, Collectanea Franciscana, XVI-XVII (1946-47) 38-101.

73 David Hoevenaars O.F.M., De Chronographia Provinciae Germaniae Inferioris van Franciscus Peri, C.F.N. I (1927) 349-376. - Tekstuitgave met inleiding.

74 C.F.N. I (1931) 54-55; Dirks, 378-79.

75 Dirks 322; 367-370.

76 Dirks, 393-395; Vgl. Beda Verbeek O.F.M., De Geschiedenis van de Sterre der Zee te Maastricht tot 1804, C.F.N. V, I (1937) 8-9.

77 Registrum 1732-1785, 468 en 477: ut consulatur honori Provinciae et ad evitandas confusiones, Patres *et fratres*, antequam ad Examen Synodale mittantur, prius Domi examinentur a Patribus Lectoribus.

78 Rondzendbrief van Paschalis a Varisio 19 Aug. 1768, XVI: Primo itaque, praeter erecta jam Philosophiae ac Theologiae studia, Volumus, ut in unaquaque Provincia erigantur unum vel plura sacrae Eloquentiae, et Moralis Theologiae studia, in quibus Juvenes ad sacrae Praedicationis munus, vel ad excipiendas Confessiones vocati sanioris doctrinae pabulo imbuantur, rectam utriusque officii exercendi methodum edoceantur; atque istiusmodi Cathedris moderandis Religiosi praeficiantur excellentiores; quique in pervolutandis explicandisque Sacrae Scripturae oraculis, Conciliorum Canonibus, et SS. Patrum Operibus luculenta doctrinae suae, et eruditionis exhibuerint documenta; Vgl. ook Holzapfel, 556.

79 Dirks, 390-392.

80 Dirks, 379-381.

81 Registrum 1732-1785, 468.

82 Statuta Generalia Barchinonensia, Antverpiae, 1624, 67.

83 Registrum 1668, 246: Denique iniungitur etiam Lectoribus Philosophiae, ut in explicationibus regulariter non recedant a *sententia Auctoris a Provincia praefixi*.

84 Dirks, 307-308.

85 Gulielmus van Sichen, Integer Cursus Philosophicus, Antverpiae, 1666, 3: Quod ad ordinem in tradenda hac scientia servandum attinet, primo Logicam et Metaphysicam, deinde Physicam trademus: de Ethica tamquam a R. P. Herincx sparsim in summa sua Theologica ex toto tradita nihil acturi.

86 Registrum 1732-1785, 366: Illi autem qui ad Philosophiae Magisterium electi fuerint, vanas et inutiles quaestiones, quae vel nihil conferunt ad bonos informandos juvenum mores vel Sacrae Theologiae nullo modo inserviunt, *cui uni tamquam pedissequo famulari debet religiosorum hominum Philosophia*, missas faciant.

87 Registrum 1668, 146.

88 Dirks, 313-315.

89 Registrum 1732-1785, 366: Nec toti erunt in explicandis, multoque minus adoptandis Recentiorum Systematibus in quibus fere nulla elucet veritas, sed veterum atque ultimi temporis Philosophorum Doctrinae dogmata, quae certa sunt, plana atque conspicua, quaeque adolescentibus praesidio esse possunt, ad sublimiores doctrinas capescendas.

„ONS NOORDEN"

DOOR P. CUNIBERTUS SLOOTS O.F.M.

De Pers van ongeveer 1 Juni 1955 meldde, dat het dagblad „Ons Noorden" als zodanig ging ophouden te verschijnen. De mededeling werd gevolgd door een ander, waarin de gelukkige oplossing tot een voorlopig voortbestaan aangekondigd werd. Men kon in die berichten ook lezen, dat de eigenlijke oprichter van dit blad is geweest Pater Eustachius Stevens O.F.M. Het lijkt ons van belang, hier enige nadere bijzonderheden te vertellen over persoon en feit.[1]

Vooreerst dus de persoon van Eustachius Stevens. Henricus Stevens was geboren te Ulestraten op 18 October 1847. Hij ontving het kleed van Vader Franciscus op 3 October 1869 en legde op 4 October 1870 zijn eeuwige geloften af. Op 13 Maart 1875 werd hij te Roermond priester gewijd. Reeds op 25 October van dat jaar werd hij kapelaan te Bolsward. In 1882 werd hij verplaatst naar 's Gravenhage, waar hij in de volle kracht van zijn jaren overleed op 27 Juni 1883.

Deze Pater, een Limburger in hart en ziel, van een vurig temperament, was door God begaafd met een groot verstand en ongewone scherpzinnigheid. Daarvan had hij bij zijn studiën de schitterendste bewijzen gegeven. Uit zijn heldere ogen straalde een licht, dat getuigde van zijn grote geestesgaven, maar dat tegelijk overtuigde van zijn allesopofferende goedheid en adel van zijn ziel.

Welke waren nu de omstandigheden waardoor Pater Stevens op het idee kwam een katholiek blad te stichten in een Provincie, waar niets op dat gebied bestond?

Het was op het einde van de zeventiger jaren, dat de leden van een zangkoor der Sint Franciscuskerk te Bolsward een uitstapje maakten - voor die tijd al heel ver - nl. naar Gelderland en Noord-Brabant. Hier zagen de heren veel natuurschoon en zij zullen een zeer prettige reis gehad hebben. Maar wat hen toch het meest

blijkt gefrappeerd te hebben, was de kennismaking met allerlei katholieke bladen. En zij bemerkten, dat deze op het godsdienstig en politiek leven zeer grote invloed uitoefenden. Zou zulk een eigen katholiek blad niet ook mogelijk zijn in Friesland?

Op deze vraag zou Pater Stevens een klinkend antwoord geven. Reeds op 5 Juni 1880 verscheen te Bolsward het eerste nummer van „Ons Noorden", waarvan de Pater de pionier, de grote stuwkracht was en zou zijn.

Het is interessant, wat De Tijd van 8 Juni 1880 schreef.

„Terwijl wij tot voor korte tijd meenden, dat het Katholiek weekblad, welke men het plan had te Bolsward voor de noordelijke provinciën op te richten, nog in voorbereiding was, werd ons gisteren reeds het eerste nummer toegezonden en al aanstonds blijkt ons, dat de redactie van „Ons Noorden" - zo luidt de titel van het weekblad - aan uitmuntende handen is toevertrouwd. Vooral het hoofdartikel draagt de kenmerken van belezenheid en van een vaardige pen. Ook het binnen- en buitenland is met het oog op de bijzondere taak van een orgaan, dat slechts eenmaal per week verschijnt, zeer goed bewerkt. Enkel baart het enig opzien, dat het buitenland, zonder dat wij kunnen gissen waarom, in twee helften is gescheiden, waar de rubriek „Binnenlands Nieuws" wel enigszins vreemd tussen in valt. Doch dit is slechts een quaestie van techniek, waarmede „Ons Noorden" ook wel spoedig op de hoogte zal zijn. De rubriek „Brieven over Landbouw" doet het blad voor een groot gedeelte der streek, waar het lezers zal vinden, nog in waarde stijgen. Wij wensen dan ook de redactie met haar ondernomen taak geluk en heten „Ons Noorden" van harte welkom onder de Katholieke persorganen".

Dezelfde „De Tijd", nu van 1 Juni 1955 gaf het volgend overzicht van ontstaan en ontwikkeling, van ondergang.

Het R.K. Dagblad Ons Noorden verscheen voor het eerst op 5 Juni 1880 te Bolsward als weekblad onder redactie van pater E. Stevens O.F.M. Reeds in 1882 waren er financiële moeilijkheden, maar door de steun van de Friese Bond kon het blad blijven verschijnen. Ons Noorden werd toen gedrukt in Leeuwarden. In deze periode maakte dr. Schaepman het blad tot zijn lijfblad en vele kundige figuren gaven hun medewerking. In 1907 werd de

krant op bredere basis gegrondvest en overgedragen aan een perscomité. De Leeuwarder drukker Tijssen voelde er evenwel niet veel voor om het contract te vernieuwen en zo moest opnieuw uitgezien worden naar een andere drukker. Deze werd gevonden in de persoon van J. G. de Vries te Sneek.
In die tijd kwamen plannen op om te komen tot een Katholiek Gewestelijk Dagblad in combinatie met het in Groningen verschijnende „Stemmen van het Noorden". In Groningen was nl. de drukker Kuhn in 1837 al begonnen met de uitgave van een klein blaadje, dat eigenlijk niet meer was dan een kerkbericht. In 1897 werd het blaadje vergroot tot een godsdienstig weekblad „De Katholieke Groninger". Kapelaan J. G. van Schaik voerde de redactie en het kwam spoedig tot grote bloei; het werd gelezen in Drente en Friesland. De naam werd toen veranderd in „Stemmen van het Noorden". Na ampele besprekingen verscheen op 1 October 1913 het eerste nummer van het Katholieke Dagblad Ons Noorden, uitgegeven in Groningen.
Ons Noorden, onder de toenmalige hoofdredactie van de heer J. B. H. Huisman, heeft zich vooral tegen de bezetting verweerd met hetzelfde vuur als de krant in de beginperiode streed voor het bestaan. Als eerste krant in Nederland werd Ons Noorden reeds op 1 Februari 1941 verboden. De hoofdredacteur werd gevangen genomen. Enkele dagen na de bevrijding van de stad - 19 April 1945 - verscheen Ons Noorden weer. In 1949 werd de exploitatie voortgezet door Drukkerij Noord Holland in Hoorn.

1 Zie: De statie der Paters Minderbroeders te Bolsward door P. Rogerius Burgers O.F.M. Groningen, N.V. Ons Noorden, z.j. (1924).

TESTAMENTEN VAN MINDERBROEDERS

DOOR JAN VERZIJL

I. TESTAMENT VAN DE MINDERBROEDER JACOBUS AB INTBROECK [1]

Jacobus ab Intbroeck, ook wel voorkomende als Jacobus ab Entbroeck (of Paulus ex Entbroeck) of zoals hij in zijn doopakte wordt genoemd: Jacobus van Eijnbroeck, aanschouwde te Sint Truiden het levenslicht en werd aldaar in de O. L. Vrouw op 6 Oct. 1655 gedoopt,[2] als zoon van Aegidius van Eijnbroeck en Catharina Zelis. Zijn doopgetuigen waren: Aegidius Laedoens en Maria Zelis. Hij werd in de Minderbroeders Orde gekleed 10 Juni 1680 en geprofest 11 Juni 1681, en overleed 12 December 1719.[3] Hij assisteerde in 1689 bij een huwelijk te Ammerzoden (trouwboek Ammerzoden) en is waarschijnlijk dezelfde, die elders voorkomt als Jacobus van Sint Truiden. Zijn testament laat ik hier volgen:

In den naem Godts Amen.

Op huijden den 10en Junij ao. 1681.

Comparerende voor mij ondergeschreven oepenbaeren notaris binnen Maestricht residerende ende in presentie van de gelooffwaerdige getuijgen naergenoemt: Frater Jacobus ab Intbroeck:

Verclaerende, hoe dat hij int ordre van de Eerw. P.P. Minderbroederen t'Observanten sijne proeffjaere heeft vuijtgestaen:

Ende van intentie sijnde om eerstdaeghs sijne solemnele professie te doen:

Ende voor de voltreckinge derselve soo is hij alsoo besonnen ende beraeden dat hij eerst ende voorall heeft willen disponeren ende maecken sijn testament:

Te weten dat hij eerst heeft gerecommandeert sijne voorgenomene professie, aen Godt almachtigh, de heijl. moeder Godts, en aen goede voorspraeck van den Heijl. Franciscus ende t'geheel hemels geselschap:

En comende ter dispositie van sijne tijdelijcke goederen:

Legateert aen de fabricq van St. Lambrichtkerk tot Luijck vijff stuijver eens:
Voorders nomineert ende institueert sijnen broeder den eerw. heer Joannes ab Intbroeck, Canonick van die doorluchtige kerck Essen, voor sijnen erfgenaem universeel van alle sijne goederen, soo meuble als immeubel, actiën ende crediten, niets vuijtgesondert, pleno jure institutionis.
Onder conditie nochtans, dat hij de erffgoederen niet en sal moegen veralieneren, noch vercoopen, ten waere hij quaeme te vallen in eenigen noot off extremiteijt.
Ende met den last, dat denselven erffgenaem (soo wanneer dese slechte tijden quaemen te verbeteren) gehouden sal sijn te funderen in de kerkcke van de Eerw. P.P. Minnebroeders tot St. Truyden een jaergetijdt voor hunne ouders.
Wel verstaende nochtans dat den voorss. geconstitueerden erffgenaem vrij sal staen ende gepermitteert wesen van de voornoemde erffgoederen bij testament off andersints te meugen disponeren naer sijn believen ende welgevallen.
Verclaerende den testateur dit te wesen sijn testament ende vuytterste wille.
Begerende dat tselve sal sijn effect sorteren, t'sij als testament, codicille, donatio inter vivos, aut causa mortis.
Soo ende gelijck t'selve het besten sal kunnen bestaen.
Niettegenstaende eenige solemniteyten tot desen gerequireert, niet en waeren geobserveert.
Worden de selve gehouden voor gesuppleert ende geinsereert.
Constituerende soo nodigh alle thoonderen deses totte realisatie.
Aldus gepasseert ende gestipuleert tot Observanten, ter presentie van Sr. Guilielmus Pulinx van St. Truyden ende Henrick Miesen, woonende, tot St. Pieter bij Maestricht.
Beyde als getuygen tot desen geassumeert.
Die de minute beneffens den testateur met mij notaris hebben ondertekent.

F: Iacobus ab Intbroeck.
Guilielmus pulincx testis.
Henderick Miesen.
Quod attestor
H. Mich. Schaepen nots pubcus.

1 Rijksarchief in Limburg Maastricht. Portef. 1416. Minuten Notaris Michael Schaepen Maastricht 1681-1682.
2 Register der geboorten van O. L. Vrouw St. Truiden G., blz. 149.
3 Gegevens uit Provinciaal Archief der Minderbroeders te Weert.

II. TESTAMENT [4] VAN DE MINDERBROEDER NICOLAUS (VAN) VALCKENBORCH

Nicolaus (van) Valckenborch was het jongste kind der echtelieden Matthias (van) Valckenborch en Anna Frambach, en werd op 2 Febr. 1676 in de Sint Nicolaus te Maastricht gedoopt. Hij deed zijn professie te Lichtenberg 18 Augustus 1694, werd priester gewijd in 1699 of 1700 en overleed te Lichtenberg 3 Februari 1727. Hij was o.a. deservitor van de parochie Sint Pieter.[5] In zijn testament noemt hij zijn broeder Petrus Valckenborch,[6] zijn zusters Margaretha Valckenborch, begijn te Tongeren [7] en Agnes of Agneta Valckenborch,[8] gehuwd met Wilhelmus Horstmans.
Het testament laat ik hier volgen:

In den name Ons Heeren Amen.

Op huijden den 26 Julij 1694.
Comparerende voor mij onderschreven notaris openbaer binnen Maestriecht residerende ende in de presentie van de gelooffwaerdige getuijgen hieronder genomineert.
Nicolaus Valckenborch, novitius in het clooster van de patres Minnebroeders Recollecten tot Lichtenborch.
Denwelcke van intentie sijnde met den eersten te proffessen int voornoemt clooster, ende alsoo de wereldt aff te sterven, ende t'abandonneren.
Heefft verclaert voor ende alleer sulx te doen te willen disponeren over de goederen daer aen hij de macht is hebbende, ende maken sijn testamente ende vuytterste wille, soo hij doedt crachte deses. In forme ende manieren naevolgende.
Begerende dat het selve nae sijne proffessie sijn effect sal sorteren ende stadt grijpen, t'sij bij forme van testament, donatie, giffte andersints.
Soo hetselve nae geestelijcke offte wereltlijken rechten mach subsisteren, niettegenstaende alle solemniteijten hiertoe gerequireert, niet en waeren onderhouden offte geobserveert.

Niettegenstaende eenige landtscoustuymen dese waeren contrarierende.
Welcke hij is derogerende bij dese ende begeert gehouden te worden voor geinsereert.
Revocerende alle dispositiën voor dato deses eenichsints gemaeckt.
Comende tot dispositie sijnder goederen.
Voor eerst soo verclaert hij testateur te laeten ende legateren aen sijnen broder Sr. Petrus Valckenborch ende desselffs huysvrouwe Joffr. Clara Coecken een somme van sevenhondert guldens te trecken, ende ontfangen bij d'heer Abraham Heldewier.
Item aen de kinderen van wijlen Joffre Judith Valckenborch sijns testateurs suster, met naeme Lambertus ende Matthias Roosen, oock sevenhondert guldens eens voor beijde kinderen, oock t'ontfangen ende te lichten bij den voornoemden Heer Abraham Heldewier, ende welcke lichtinge ende ontfanck can geschieden bij sijnen swager Sr. Sebastiaen Roosen, als vader, ende momboir der voornoemde kinderen.
Mits dat hij gehouden sall sijn de voornoemde somme te stellen ten behoirlijcke interesse.
Ende d'interesse daervan provenierende sullen tot behoeff van de voornoemde kinderen oock geappliceert ende vuytgeseth worden ende het capitael met d'interesse sullen van het een kindt op het ander comen te sterven, ende devolveren.
Well verclaerende nochtans dat die voornoemde kinderen het voornoemt capitael ende opgelijde interesse, niet eerder en sullen meugen genieten ende lichten, eer ende voor all dat sij lijdens t'sij tot de geestelijcke offte houwelijcke staet sullen sijn gecomen.
Ende bij alsoo verre deselve eerder soude comen afflijvich te worden, dat alsdan het voornoemt capitael met de opgeleijde interesse sullen comen te devolveren op des testateur broder ende sustere ende derselver kinderen, ende representanten.
Item laet aen sijn suster Margareta Valckenborch begintie op het begienhoff tot Tongeren eerstelijck een somme van vierhondert guldens te lichten ende t'ontfangen bij d'heer Abraham Heldewier.
Item noch drijhondert guldens als Johanna Frambach sijne moije schuldich is aen hem testateur, volgens scheijdinge ende deijlinge.

Item laet aen het weeskindt van wijlen Sr. Matthias Valckenborgh sijnen broder alle de landerien hercomende van wijlen sijns testateurs ouders volgens scheijdinge, ende deijlinge.
Ende bij soo vere het voornoemt kindt quaem afflivich te worden sonder aengenoemen te hebben eenen staet, t'sij werlijcken ofte geestelijck, dat alsdan de voornoemde landerijen sullen devolveren op de voornoemde sijns testateur susters, broder, offte derselven kinderen ende representanten.
Voorders soo laet, ende legateert aen sijnen swager Sr. Wilhelmus Horstmans, ende susteren Joffre Agneta van Valckenborch eluydens all esijn aandere resterende goederen, soo erven als gereyden, eghene vuytgesondert, van wat natuyre ende ter wat plaetse gelegen, ende bij voorschreven scheijdinge ende deijlinge, hem testatur sijn toegevallen met d'aencleven van dien.
Ende sal den voornoemden Sr. Wilhelmus Horsmans sijnen swager gehouden sijn, ende geobligeert sijn te betalen, furneren, ende besorgen naer behoven alle t'gene nodich sall wesen soo tot d'aenstaende proffessie als anderssints, mitsgaders de boecken, bestaende in brevieren ofte aendere boecken tot de studie specterende, als oock tot d'eerste misse incluys.
Verclaerende hij testateur dit te sijn sijn lesten en vuyttersten wil. Versoeckende van mij notaris hier van acte gemaeckt te worden in amplissime forma et omni meliori modo.
Met clausule van realisatie ende approbatie ende constitutie ut moris.
Aldus gedaen, gepasseert, ende gestipuleert int voornoemt clooster ter presentie van Wilhelmus Alders ende Joes Cornelissen, oock novicen, int voornoemt clooster. Hiertoe geroepen ende gebeden, die de minute neffens den voornoemden comparant, ende mij notaris hebben ondertekent.

nicolaus Valckenborch.
guilielmus alders uti testis.
ad hoc requisitus.
Joes Cornelissen uti testis
ad hoc requisitus.
quod attestor
N. Jekermans nots pubs.

4 Rijksarchief in Limburg Maastricht. Portef. 1380. Minuten Notaris Nicolaas Jekermans Maastricht 1690-1695.

5 Gegevens uit Provinciaal archief der Minderbroeders te Weert; Pater Dalmatius van Heel O.F.M., Necrologium van de Minderbroederskloosters te Maastricht en te Lichtenberg (Slavante) in de „Publications.... de Limbourg" Deel 86-87, pag. 279. Pater Dalmatius van Heel O.F.M. Het Minderbroedersklooster te Lichtenberg bij Maastricht genaamd „Slavanten". Gouda (1951) blz. 74. Volgens een aantekening van het Kerkarchief te Valkenburg overleed hij aldaar 9 Februari 1727.

6 Petrus Valckenborgh, ged. Maastricht (St. Nic.) 9 Sept. 1672, begr. Maastricht (St. Nic.) 23 Maart 1738, die op 8 Jan. 1694 in de St. Jacob aldaar huwde met Gertruidis Clara Coecken, ged. Maastricht (St. Cath.) 21 Jan. 1667, begr. Maastricht (St. Nic.) 21 Febr. 1742, dochter van Otto Coecken en Gertrudis Graven.

7 Margaretha Valckenborgh, ged. Maastricht (St. Nic.) 7 April 1669, trad in het begijnhof te Tongeren 28 April 1685, aldaar geprofest 22 Oct. 1687 en overleden 11 Oct. 1727.

8 Agnes Valckenborch, ged. Maastricht (St. Nic.) 3 Maart 1661.

III. TESTAMENT [9] VAN DE MINDERBROEDER FRANCISCUS VAN BROECKHOVEN

Franciscus van Broeckhoven werd geboren te Turnhout in 1686, geprofest te Lichtenberg 8 Februari 1707, en priester gewijd in 1709. Andere gegevens zijn niet bekend; ook in de literatuur van het klooster van Turnhout niet.[10]

Zijn testament laat ik hier volgen:

In den naam des Heeren Amen.

Bij den inhoud van desen openbaeren instrument van testament zij cond ende kennelijck een jegelijck, dat inden jaere als men schreeff 1707 den 28en dag des maents Januarij voor mij onderschreven openbaeren notaris binnen Maestricht residerende in presentie der gelooffwaerdige getuijgen naergenoemt persoenelijck erschenen ende gecompareert is: Frater Franciscus van Broeckhoven, den welcken gesont ende in volcomen verstande sijnde, verclaerde hoe dat hij sijn proeffjaer nu bijna op den Observantenberg bij Maestricht int clooster der Eerw. Paters Minrebroeders heeft onderstaen ende met de gratie Godts eerstdaegs staat aldaer te werden geprofest.

Dog aleer daertoe te treden heeft vooraff willen oprichten ende sluijten sijn testament, laeste ende vuytterste wille, soo als hij maeckt ende opricht bij desen in maniere naervolgende.

Voor eerst recommandeert sijne voorgenomene professie aen God Almachtigh, d'Heylige Maget Maria, oden Heijligen Franciscus ende alle Gods lieve heylige.

Ende afdalende tot het tijdelijck casseert ende revoceert alle voorgaende testamenten, codicillen ende andere acten van dispositie bij hem oijt voor dato deses opgericht.
Ende laet ende legateert aen St. Lamberichtsbouw bouw tot Luijck eenen schillingh eens.
Verders in alle sijne goederen, erven, renten, capitaelen, actiën. ende credieten, gout, silver, gemunt ende ongemunt, meuble ende immeuble goederen, ende waeraen hij eenig regt oft eijgendom is hebbende na sijne professie bevonden sal worden thebben gehadt, waer ende ter wat plaetsen gelegen, geene vuijtgesondert.
Daerinne nomineert ende stelt hij voor sijnen erffgenaem universeel pleno jure institutionis, sijnen halven broeder dheer Laurentius van Broec(k)hoven, doctor der medicijnen tot Bruselle, om alle de selve na des testateurs professie, met vollen regt van eijgendom te aenveerden, gebruijcken ende daeraff disponeren, als een eijgenaer gewoon is te doen.
Des wilt ende begeert hij testateur vooraff dat bovengemelden sijnen erffgenaem immediatelijck na sijne professie sal promptelijck binnen Maestricht tellen ende betaelen aen de geestelijcke moeder des voorschreven convent voor een aelmoesse ten behoeve van hetselve convent eene somme van hondert pattacons in specie oft vierhondert guldens brabants Maestrichter cours eens oft equivalent van dien, gelijck mede te betaelen ende tellen aen de geestelijcke moeder ten convente alwaer hij testateur met Gods gratie sal comen te doen sijne eerste misse, in cas hij daertoe comt te geraken eene diergelijcke somme van hondert pattacons.
Eijndelijck wilt, begeert ende ordonneert hij testateur dat sal werden nagecomen ende voldaen aen allentgene hij testateur met sijne handt in particulier eijgenhandig schrift alrede versogt ende gelast heeft ende alsnog sal comen te versoecken.
Ende te lasten aen sijnen oom ende momboir Cornelius van Broeckhoven, tzij om te doen eenige almoesen off ander godvruchtigh werck, oft soo als den testateur eijgenhandig schrift als voorschreven ordonneren, willen ende lasten sal.
Willende ende begerende dat tselve mede sal stadt grijpen ende soodanig van waerde gehouden worden als oft in dit sijn testament geëxprimeert ende vuytgedruckt stont.

Verclarende den testateur dit te wesen sijn testament, laeste ende uijtterste wille.
Willende ende begerende dat tselve na sijne professie sal stadt grijpen ende effect sorteren tzij als testament, donatie ad pias causas, inter vivos aut causa mortis, soo ende gelijck best tselve bestaen can, niettegenstaende eenige solemniteijten van regten hiertoe gerequireert niet en waeren geobserveert, werden deselve gehouden voor gederogeert ende alhier geinsereert ut moris.
Aldus gepasseert ende gestipuleert op den berg van Observanten voorschreven, op dag, dato als boven, ter presentie van den Eersaemen Joannes van Mattenborg, geb. van Turnauw, ende Joannes Kumpst beijde wereltlijcke persoonen, woonende in het voorschreven convent, als gelooffwaerdige getuijgen hiertoe versogt.

frater franciscus van
broeckhoeven.
Joannes van Mattenburgh.
merck van + Joes Kumps.
Quod attestor
G. Schaepen nots pub.

9 Rijksarchief in Limburg Maastricht. Reg. 1623. Minuten Notaris Godefridus Schaepen Maastricht 1707.
10 Gegevens uit het Provinciaal Archief der Minderbroeders te Weert.

ZELDZAME BOEKEN EN HANDSCHRIFTEN

DOOR P. CUNIBERTUS SLOOTS O.F.M.

Antiquariaatscatalogen bevatten menigmaal handschriften en boeken, die bewijzen, op welk een uitgestrekt terrein leden van de drie Orden van Sint Franciscus zich hebben bewogen.
Uit de zeer keurige catalogen van A. L. van Gendt, 13 Prof. van Reeslaan te Blaricum ontlenen wij de volgende gegevens. Zij kunnen voor menigeen van nut zijn.

A CATALOGUE OF INTERESTING OLD BOOKS (I). 1949.

10. CARACCIOLUS, ROB., Opera Varia. Venetiis, Fr. Renner de Hailbrun, 1479. 4to. Old stamped pigskin (damaged) Goth. t. 112 ll. (last bank); 24 ll; 76 ll. (last blank and missing) *f* 260.—.

GKW 6039; HC 4462; Pell. 3272; Proct. 4176; BMC V: 195; Stillwell C 118. — The book consists of (II) Sermones de Adventu etc. + Bollanus, De Conceptione B.M.V., (I) Sermo in festo annunciationis virginis Mariae and (III) Sermones de Timore Divinorum iudiciorum. Missing in our copy is the first part of book I: Sermones quadragesimales de poenitentia. — As the signatures of the books are different it is possible that they did not appear at the same time, which also follows from the fact that the GKW only mentions ab. 30 „complete" copies against ab. 20 of the different parts. This edition appeared during the lifetime of the famous Franciscan preacher Robertus Caracciolus, who became bishop of Aquino in 1475 and who died in 1495. — A good, rubricated copy.[1]

14. DAVID DE AUGUSTA, De profectu religiosorum. S.l.n.d. (Deventer, R. Paffraet, ab. 1480) 4to. Gilt calf extra. Goth. t. 170 ll. (a1 a blank) *f* 650.—

GKW 8163 (ab. 24 copies known); HC 3510; Pell. 2637; Proct. 8937; Campb. 1442; Stillwell B 795. *No* copy in the British Museum. — The author was formerly supposed to be St. Bonaventura, but one is sure now that the book was written by David de Augusta (See: D. Stöckerl, Bruder David von Augsburg. Munich 1914) *First edition*. One of the earliest books printed by Paffraet. Very fine copy, with the first blank leaf, with bookplate of Spencer Eddy.[2]

20. HENRICUS DE HASSIA, Vocabularius bibliae. N.pl.n.d. (Ulm, Joh. Zainer, ab. 1476) (Acc.:) S. BONAVENTURA, Aucto-

ritates utriusque Testamenti. N.pl.n.d. (Strassburg, H. Eggestein, ab. 1475) Fol. Or. stamped pigskin over wooden bds. with clasp. Goth. t. I: 278 ll, II: 48 ll. *f* 1175.—[3]

59. S. BONAVENTURA, Livro chamado Stimulo de amor divino. Tirado do que fez Saen Bonaventura. Em Latini. (at the end): *Lisboa, Germao Galharde,* 1550. Sm. 8vo. Mod. blindstamped hfcf. 144 ll. Goth. type. *f* 175.—

Innocentio V p. 189; Anselmo & Proença 638; Sonsa Viterbo p. 130/1; King Manuel Coll. 68. Only 9 copies are known of this rare book which was approbated by Andree Reesende, the famous humanist. As is known Reesende gave his approbation only to a very few books. The author of this Portuguese version is unknown. King Manuel's catalogue gives three reproductions of the book. The title is surrounded by a fine woodcut border, woodcut-initials in the text. Very fine copy old ownerships entry on the title and library ticket on inner back cover.[4]

121. (OTTO VON PASSAU). Die vier und zwenzig Alten. Strassburg, J. Knoblouch, 1508. Folio. Mod. vellum with raised bands. Black letter. 104 ll. *f* 400.—

Fairfax Murray (Germ.) 318; Panzer 601; Weller 430; Kristeller 335; Proctor 10060. — A fine and rare book with a large woodcut on the title and two splendid large woodcuts, each 12 times repeated, of an archiac character. An early ascetic text in the vernacular. Comp. Schmidt, J. Knoblouch, 38. A fine copy: the woodcuts in contemp. colouring.[5]

140. LEVEN ONS HEREN IHESU CHRISTI, Manuscript in Midle-Dutch on 196 leaves of strong vellum, in a bold Gothic Littera Textualis. Rubricated in red and blue with some decorated initials and scrollwork extending into the margin. Text written in two columns. Very probably written in Haarlem at the "Groot Begijnhof" in the year 1409. Sm. 4to (188 x 130 mm, text 144 x 92 mm). Modern vellum binding with raised bands and gilt supralibros of R. H. Driessen and his wife. Formerly in the F. G. H. Culemann-collection. Very well preserved and clean throughout. *f* 1550.—

Zeer belangrijk Middel-Nederlandsch handschrift, naar alle waarschijnlijkheid geschreven in het Groot Begijnhof te Haarlem (zie o.m. de rubricatie van een Nieuw Testament, geschreven in 1431 en thans in de Bibl. der Mij. v. Letterkunde te Leiden). De inhoud is het Bonaventura-Ludol-

phiaanse leven van Jezus, met de prologen. (Moll. Joh. Brugman II pag. 262 seq., Amst. 1854). De tekst begint op blad 1a:

„Hier beghint die prologe int leven ons heren ihesu xpristi" en eindigt op blad 195b: „Ghescreven int iaer ons heren M.CCCC endeix. op des heilichscruus avont alst verheven wart". Blad 196 is onbeschreven. Het handschrift is voortreffelijk bewaard en de tekst is zeer goed leesbaar. — Dit belangrijke handschrift, zooals bekend zijn vroege, gedateerde Noord-Nederlandsche handschriften bovendien in het Middelnederlandsch geschreven uiterst zeldzaam, werd door Dr. G. I. Lieftinck vermeld in deel V van de handschriftencatalogus der UB te Leiden, 1e ged.: Handschriften der Ned. Mij. v. Letterkunde Leiden 1948, pag. 213. Een gedrukte uitgave is in voorbereiding.[6]

190. SCHOONEBEEK, A. Nette afbeeldingen der Eyge Dragten van alle Geestelijke Ordens; nevens een korte Aantekening van haar begin en bevestiging. Amsterdam, By den Auteur, 1688 *Idem*: Nette Afbeeldingen der Eygene Dragten van alle Geestelijke Vrouwen- en Nonnenorders. Amsterdam, Bij den Auteur, 1691. 2 vols. Sm. 8vo. Nice old calfbindings. Back gilt. Coll. Vol. I: IV prel. ll.; 147 numb. pp.; 1 lf. (reg.) Vol. II: VI prel. ll.: 183 numb. pp.; 4 ll. *f* 85.—

Colas 2679 & 2683, Vinet 2145. First editions. In all there are 2 engr. frontisp., 163 engravings giving the costumes of the religious orders and several nice head-and tailpieces and engraved initials by A. Schoonebeek. One of the nicest Dutch costumebooks, which still can come in useful when looking for iconographical data etc. Very fine copy of an interesting and well-illustrated book. Comp. Brunet III: 196.

197. (DUSART, C). Renversement de la Morale Chrétienne Par les désordres du Monachisme (etc.) Omstootinge der Christelijke Zeden. Door de wanschik en ongeregeltheden der Monniken (etc.) S.l.n.d. (Amsterdam, env. 1690) 2 parties d. 1 vol. In-4 Vél. or. est à fr. 68 ff. de texte (en tout) + 52 ff. (p.l. planches). *f* 175.—

Brunet IV: 1237. Très bel exemplaire d'un livre renfermant 50 caricatures remarquables de moines & réligieuses gravées en *manière noire* par Cornelis Dusart et une planche s. 2 ff. par Rom. de Hooghe(?). Très beau tirage de cettes planches fort intéressantes tant pour l'histoire de la caricature que pour le technique de la gravure. Les planches ont été dessinées avec beaucoup de verve et sont d'une satire mordante.

OLD & MODERN FINE PRINTING 1469-1950. CATALOGUE II. 1950.

9. BONAVENTURA (Pseudo) Sermones quattuor novissimo-

rum. N.pl.n.d. (Deventer, Jac. van Breda, ca. 1486) Sm. 4to. Mod. brown mor. 140 ll. (first leaf an or. blank) *f* 375.—

GKW 4805 (only 9 copies known); Hain 5692; Campb. 1536; Proct. 8972; Polain (B).3525. No copy in the USA according to Stillwell. In the Netherlands there is only a copy of this book in the Athenaeum-library, Deventer. Our copy has the particularity that the headings on lf. i 7 vo and i 8 ro read: „Secunda Pars" while f.i. in the Deventer-copy this has been rightly altered in „Tercia Pars". Presumably this alteration has been made while the printing of the book was still going on. The book gives instruction to young monks as to their way of conducting a good life in practical as well as in theological sense. Of special interest are the chapters about tending ill people and the way to help people about to dy.[7]

159b. (PIETRO DA LUCCA), Arte del ben pensara e contemplare la passione del nostro Signor Giesu Christo con un singular trattato dello imitar di Christo: di nuova corretta et historiata. Venice, Nic. di Aristotele detto Zoppino, 1532. 128 ll. Sm. 8vo. Calf. *f* 135.—

Comp. Sander II. p. 974. This book, which is in third edition here is illustrated by a fine woodcut o nthe title, first used in 1522 for Herp, Specchio, a printersmark on the last leaf, 15 small woodcuts in the text and a large one, which is a copy of an engraving by Mantegna (Kristeller, Mantegna, p. 400). Comp. also Essling II, p. 653. Very fine, spotless, copy.[8]

CATALOGUE III OF OLD BOOKS. 1951.

36. BONAVENTURA, S.—A. PAUWELS, Spieghel der Goeder Manieren Veur de Novitien, dat is Proefionghers der Minderbroeders ordene. Met een boecksken van den Voord-gangh der Gheestelijcker Persoonen (enz.) Antwerpen, Plantijn, 1605. Sm. 8vo. Mod. hf. vell. 104 ll. *f* 95.—

Dit merkwaardige boekje bevat o.m. hoofdstukken over tafelmanieren, het handwerk, over het „cleederen te schicken", gedrag in het klooster en daarbuiten (enz.). De Nederlandsche vertaling is van A. Pauwels. Zeer goed exemplaar. — A fine copy of the Dutch translation of Bonaventura's Regula Novitiorum giving curious details about life in the minorite monasteries.

40. BIJNS, A., Een seer scoon ende suyver boeck, verclarende die mogentheyt Gods ende Christus ghenade, over die sondighe menschen (enz.) Om Gods toorn van ons te keeren, hier pays te ver-

crighen ende hiernamaals het eeuwich leven ghemaect met grooter const (enz.) door die seer vermaerde maghet Anna Bijns. Nu eerst int openbaer gebracht door B. Henrick Pippinck. Tantwerpen, Peter van Keerberghe, 1567. Kl. 8vo. Oorspr. gest. led. (geschaafd) 8 + 128 bldn. (laatste twee wit). *f* 600.—

De eerste uitgave van het derde deel van de beroemde refereynen-bundel van Anna Bijns (1493—1575). Deze uitgave is van de grootste zeldzaamheid: reeds in 1872 bracht een exemplaar op de veiling van de collectie C. P. Serrure 500 B. franken (equivalent met *f* 250.—) op, tegen de eveneens zeldzame eerste uitgave van de drie deelen tezamen (1646) B. fr. 100.—. De eerste bundel met 23 refreinen verscheen in 1528 bij Jac. van Liesveldt, de tweede in 1548 bij Marten Nuyts, met 24 refreinen. De derde en laatste bundel van 1567 (onze uitgave) bevat niet minder dan 69 refreinen en is dus omvangrijker dan beide andere tezamen. Het zijn grootendeels refreinen van ingekeerdheid, verschillende zijn opgedragen d.m.v. acrostichons bijv. aan den Minderbroeder Bonaventura Vorsel. — In Anna Bijns heeft „de lyrische kunst der Rederijkers wellicht het hoogste bereikt. Zij bouwt haar refreinen op met een macht en een overvloed in de ontwikkeling, die verbazen kan, niet slechts door voorbeelden of door verrassend schilderachtige opsommingen, maar ook door inwendige veelzijdige ontleding" (Prof. Dr. J. van Mierlo in „De Middelnederlandsche Letterkunde van omstreeks 1300 tot de Renaissance", 's-Hert./Antw. z.j. (1940). — Uitstekend exemplaar geheel in zijn oorspronkelijke staat.[10]

49. DACRIANUS, Den Spiegel der Religiosen, hoe hem een gheestelijc mensche oeffenen sal om te comen totten volmaectheyt des gheestelicken levens. BONAVENTURA, Een devoet tractaet van den vijf feestdaghen des ghebenedijden kindeken Jesus naden gheestelicken sin uutgheleyt. ANCELMUS, Een gheestelicke leeringe hoe een geestelijc mensche Christum moet volghen ende zijn cruys hem nae draghen. Antwerpen, Hendr. Peeters van Middelburch, 1550. Sm. 8vo. Mod. calf back gilt. 131 ll. *f* 90.—

Een interessant boek o.m. betreffende het kloosterleven waarvan wij den vertaler niet konden ontdekken.[11]

58. DORDRECHT, M. VAN, Fasciculus Myrre. Dit is een sonderlinge devote materie van die passie ons heren Jesu Christi geheeten dat busselkijn oft dat bondelken van myrre, vergadert van eenen geestelicken ende seer verlichten broeder (enz.) Thantwer-

pen, bij Peeter van Keerbergen, 1565. Kl. 8vo. Hf. verg. led. (mod.) 224 bldn. *f* 165.—

Dit uiterst zeldzame boekje, waarvan zes drukken bekend zijn (de eerste bij Eckert van Homberch in 1518, 4to met groote houtsneden) is geïllustreerd met 26 primitieve houtsneden, waarvan verschillende voor het eerst gebruikt zijn in het begin van de 16e eeuw. Zie o.m. Funck p. 312. — Matthys Wentsen van Dordrecht, de auteur, werd omstreeks 1470 te Dordrecht geboren en overleed aldaar in 1543. Hij was gardiaan van het klooster van Antwerpen en *Anna Bijns* heeft verschillende „refereynen" aan hem opgedragen. De vereering van Bonaventura bracht deze twee gelijkgestemde figuren tot elkaar. In 1542 werd Wentsen Pater-generaal der geheele Cismontaansche orde. De Fasciculus Myrre schreef hij waarschijnlijk reeds voor 1500 (zie o.m. N.B.W. X: 1108). Zeer goed exemplaar.[12]

74b. FIORETTI di Messer Santo Francesco. Neliquali se contiene la vita & li miracoli che lui fece in vita (etc.) Venegia, Bernardinus Bindoni, 1543. Sm. 8vo. Vell. 107 ll. *f* 100.—

Exeedingly rare edition illustrated with a fine woodcut on the title and ab. 20 small ones in the text. These woodcuts show the crucial moments in the life of the Saint. The copy is slightly stained in some places.[13]

87. GOUDE, JAN ADRIAENSZ. v. d., Een gouden Cyborie des weerdigen H. Sacraments des outaers. In welcke dat allen simpelen ende ongheleerden menschen gethoont wort die warachtigheyt ende weerdicheyt des heylighen Sacraments. Antwerpen, Symon Cock, 1553. Sm. 8vo. Vell. 247 ll. *f* 58.—

Eerste druk van een interessant boek door den Mechelsen Minderbroeder Jan Adriaans van der Goude. Helaas ontbreekt blad y 1, bovendien zijn er wat wormgaatjes en eenige vlekjes. Houtsnede op de titel.

103. HENRICUS DE HERP, Directorium Aureus contemplativorum. (acc.). BLOMAVENNA Tractatulus de Effusione cordis. Antverpiae, H. Eckert van Homberch, 1516. Sm. 8vo. Old vell. 152 ll. *f* 150.—

Nijhoff-Kronenberg 1065. Aport from the titles mentioned there is a letter by St. Bruno, founder of the Carthusian order, to Radulphus and an elegy by Seb. Brandt: "In laudem Brunonis". — Petrus Blomevenna was born in Leiden in 1466 and died in Cologne in 1536 in the Carthusian monastery. Very fine copy.[15]

104. HERP, HENR., Den Spieghel der volmaectheyt Seer profytelijck allen menschen in wat staet sy zijn. Antwerpen, H. Ver-

dussen, 1607. Sm. 8vo. Or. blindstamped calf with clasps (rubbed). 164 ll. *f* 48.—

Herdruk van een beroemde tekst waarvan vele 15e & 16e eeuwsche Latijnsche uitgaven bestaan. Goed exemplaar, de band iets beschadigd.[16]

210. VERCONDINGHE VAN HET BESTANDT tusschen syne Majesteyt ende hunne Doorluchtigste Hoocheden ter eenre ende Staten Generael vande Vereenichde Nederlanden ter ander zijden. Ghedaen voor de Stadthuyse der Stadt van Antwerpen den 4 April Anno 1609. Antwerpen, Abraham Verhoeven, 1609. 2 ll. *f* 20.—

Knuttel 1599. Deze afkondiging geschiedde ongeveer veertien dagen eerder dan de overeenkomstige afkondiging in Noord-Nederland. Zie o.m. v. d. Wulp no. 1141. — Zeer zeldzaam.[17]

214. VERVOORT, FR., Het Bruylochts Cleedt der Liefden Godts, verclarende hoe seer dat een yegelijc Christenmensche van noode is totter salicheyt (enz.) Antwerpen, Peter van Keerberghen, 1566. 8vo. Oorspr. perk. 256 blnd. *f* 180.—

De eerste en eenige druk van dit door den Mechelsen Minderbroeder Frans Vervoort (± 1555) geschreven mystiek boekje. Vervoort is vooral bekend om zijn Woestijne des Heeren (1e dr. 1551), zie hierover de inleiding van Prosper Verheyden in de gedeeltelijke heruitgave van laatstgenoemd boek (Antwerpen 1924). — Het Bruylochts Cleedt is vooral geïnspireerd door Herp's Spieghel des Volcomenheit en tevens door Ruusbroec's „Dat Boeck vanden twaelf Beghinen" (o.c. p. 21 noot). Enkele houtsneden. De uitgave is bezorgd door H. Pippinck. — Zeer goed exemplaar van een zeldzaam boekje.[18]

215. (VERVOORT, FRANS), De Woestijne des Heeren: Leerende hoe een goet Kerstenmensche Christum d'licht der waerheyt sal na-volghen (enz.). Antwerpen, Hier. Verdussen, 1612. 8vo. Oorspr. led. m. verg. stempels op beide platten (sloten ontbr.) 244 bldn. *f* 68.—

De zevende uitgave (waarvan slechts drie exemplaren bekend zijn) van dit devote en nog steeds leesbare mystieke geschrift. Een gedeeltelijke heruitgave vond in 1924 plaats door Prosper Verheyden, die naast een bibliografische inleiding de mooiste fragmenten weergaf. Goed ex. (papier eenigszins bruin) met vele 16e eeuwsche houtsneden.[19]

OLD & RARE BOOKS CATALOGUE 4. 1952.

147. MANUSCRIPT containing: Anonymus, Tractatus de Septem Viciis Principalibus. S. Gregorius Magnus, Pastorale; Bona-

ventura, Viridarium Consolationis; Kalendarium & Litania Sanctorum. Regular small gothic script with red rubrics and numerous red and blue initials with penwork extending into the margins. Probably written in Italy, about 1400 A.D. On paper, 86 numbered laeves. Or. calf w. brass buttons. (reb.) *f* 285.—

An interesting and complete manuscript in its original binding of calf over wooden boards, rebacked and with new flyleaves. Clasp gone. Original vellum label on side with the words Pastorale Bti Gregor. (the label slightly wormed).

Fol. 77 ro:	1.15 Incipit tractatus multus utilis in vii. peccatis morta-
Fol. 77 vo:	libus (S. Bonaventure, Viridarium consolationis; published in Florilegium Caninense IV. 264).
Fol. 85 vo:	....non vis aparere. (Flor. Cas. p. 272 i.e. Capitulo de Ypocrysi) (and in another hand: Iste Liber pertinet ad locum Archeruptae).
Fol. 86	blank.

The codex breaks off with chapter 6 of the 2nd book of S. Bonaventure and seems to have never been finished. — In fine condition throughout. The fine, strong and thick paper has no watermark.[20]

„TWO IN ONE" BEING LIST No. 5 & LIST No. 6. 1954.

47. BRECHT, LIV., Euripus. Tragoedia Christiana nova. Louvain, Mart. Rotarus & Petr. Phalesius, 1549. Sm. 8vo. Cl. 55 ll.; 5 ll. *f* 120.—

The first edition of one of the XVIth century plays which were specially written for the use in schools and to replace the performances of plays by Terentius & Plautus, which were considered immoral. The present play was first performed "in Paedagogia Falconcusi" at Louvain on July 13, 1548. Very rare. Slightly stained.[21]

680. BERNARDO, BEATO, Compendio della Vita da Offida Laico Cappuccino della Provincia della Marca. Venezia, S. Occhi, 1795. Or. hf. cf. (rubbed and slightly dam. at the corners) — With an engr. portrait of Bernardo. *f* 12.—

706. REGULAE MONASTICORUM, Regulae S. S. Benedicti, Basilii, Augustini, Francisci. Venice, Joh. Emericus de Spira for Luc. Ant. Giunta, 1500. 4to. Or. blindstamped calf over wooden bds. (slightly dam.) 230 ll.

Hain 13827; Polain B 3333; Proct. 5504; Sander 6414. This copy lacks leaf 2 as well as ll. G 1—8 containing the Minorite Regulae and,

less important the blank leaf H2. What still gives the copy some value is the very beautiful and important fullpage woodcut of the three Saints on leaf B1. Comp. Essling no. 1216: Les gravures qui ornent cet ouvrage sont à citer parmi les meilleurs. . . . habilité supérieure. On b2 an equally beautiful border and a small woodcut. Except for some marginal stains on several leaves, the fact that the title is partly mounted and the defects mentioned, a good copy. *f* 70.—

INTERESTING OLD BOOKS. CATALOGUE SIX. 1954.

46. BUCHANAN, G., Franciscanus & Fratres; Elegiarum; Silvarum; Hendecasyllabon; Epigrammaton; De Sphaera; Tragoediae Sacrae et Exterae. 2 parts in 1 vol. N. pl., Petrus Santander, 1594-1597. Or vell. 272 pp.; 200 pp. *f* 36.—

These two parts of Buchanan's Opera Poetica are difficult to find. The author (1506-1582), a Scottish humanist was very popular. The best known parts of the present volume are his satyrical poem against the Franciscans as well as his translations of Eurypides' Medea & Alcestis. Slight marginal waterstain throughout: first few ll. slightly frayed. Old ownerships-insciption of Marcus Chemnitius (1603) on the first title.[22]

112. (FRANCISCUS D'ASSISI) Totius Evangelicae perfectionis Exemplaris, admiranda Historia. Antwerp, Ph. Gallaeus, 1587. 4to obl. vell. *f* 100.—

This very rare series, which is not mentioned by Delen not by Funck consists of an engraved title, numbered 1, a printed leaf of dedication to Franciscus of Tolosa, numbered 2, and 18 very fine engravings by Galleus, each enclosed within a fine renaissance-border, numbered 3 to 20. The engravings picture the life of Franciscus of Assisi.[23]

134. (GIORGETTI, G. F.), Storia della Stabilimento dei Monaci Mendicanti in cui trattavi dell'Origine de'Monaci (etc.) Venezia, C. Palese, 1768. 8vo. Or. cov. *f* 25.—

The history of the order of the Mendicant Friars. With an engraved frontispiece but not mentioned by Morazzoni. A few leaves slightly foxed but a nice, uncut copy.

182. VITAE SANCTORUM aliquorum abbreviatae. Italy, end of XIIIth century. Sm. 4to. Old damaged calf (18th cent.) 30 leaves. *f* 240.—

Mrs. written on 30 leaves of vellum by an Italian scribe in very small but quite readable Gothic script. Joined and bound in are 30 leaves of

vellum with mediaeval annotations. As a former owner, R. J. F. Leclerc stated the ms was written in the 12th cent., but as the life of St. Franciscus of Assisi is included, who was sanctified by Pope Gregorius IX in 1230, we think it not possible that the ms was written earlier than 1250. As the joined annotations indicate the ms. was used by a student. There are small red initials and the book is complete and well-preserved.[24]

275. ZEGHERS, CL., Den Beuckelere des Gheloofs, genomen uut die heylige Schriftuere ende uut die heylighe Vaders (etc.) Antwerpen, Peeter van Keerberghen, 1568. 8vo. Or. blindst. calf over wooden boards. (rubbed, back dam. lacks clasps) 8 ll.; 244 ll. *f* 65.—

Probably the second edition. The first edition of this interesting book was published, acc., to the "privilegium" in 1551. The main body of the book consists of translated excerpts taken from the Bible, the Churchfathers etc. A good copy. The author's name on the title is: Claes Grevier.[25]

285. LULLIUS, R. (?), De Alchimia Opuscula (i.e.) Apertorium. Item Magica Naturalis, Item de Secretis Naturae seu de quinta essentia (etc.) Adiecimus enim tertiam distinctionem de Transmutatione metallorum (etc.) Nürnberg, Joh. Petreius, 1546. Sm. 4to. Mod. bds. 113 ll. *f* 180.—

An early edition of the alchemical works ascribed to Raym. Lullius (1235-1315). The latter born in Mallorca, Spain studied at the University of Montpellier & exercised great influence on his generation. Accordingly works which appeared anonymously were ascribed by his contemporaries to this possessor of universal science. Acc. to the Biogr. Univ. the present book is by Raymond of Ferrago, a Jewish neophite, who lived after 1315. The present edition is very rare; the text was first published in 1541 and again in 1542. Some corners & edges of ll. slightly frayed & browned, lacking the final blank lf., but a very good copy of this very interesting book.[26]

CATALOGUE VII OF INTERESTING & RARE BOOKS (1955).

24. BONAVENTURA. Speculum Marie. Marie Spiegel Sant Bonaventura. Basle, Michael Furter, 1506. Sm. 8vo. Mod. brown crushed morocco, gilt lines on sides, ins. dent., g.o.e. *f* 600.—

A very fine copy of this rare book in German. It contains a fine woodcut on the title and three smaller ones in the text. On the last page Furter's curious printersmark of two griffins holding the shields of Basle and of Furter. Some other tracts seem to have been published together with

the present book, but according to us it should be treated as a separate edition. Comp. on this the introduction where the other tracts are mentioned & Weller no. 352, who mentions one copy only which contains all twelve tracts. The other copy he mentions - in St. Gallen - apparently does not contain these.[27]

29. BIJNS, ANNA, Konstighe Refereynen vol schoone Schrifture ende Leeringen, Begrepen in drye verscheyde Boecken, waervan de twee eerste wederlegghen de dolinghen comende uyt de Lutersche secte, ende abuysen deser tijden: het derde toont d'oorsaecken der plaghen (etc.) Antwerpen, Hier. Verdussen de Jongere, 1646. 3 dln. in 1 bd. 8vo. Rood mar. m. verg. fleurons o. d. platten. Dent. int. Verg. o. sn. Goth. Coll., 12 bldn., 76 pag.; 92 pag.; 226 pag. en 5 bldn. (voor de index). *f* 250.—

De eerste verzamelde, zeer zeldzame uitgave van de werken van deze martiale verdedigster van de Roomsche Kerk. Zie o.m. Van Mierlo, Midd. Ned. Letterkunde, pag. 351, cat. Coll. Serrure (1872) no. 602. Zeer goed exemplaar afkomstig uit de collectie-Scheepers, in een band van E. Bosquet. — First collected ed. of the works of Anna Bijns, one of the most martial defenders of the Roman-Catholic faith during the first era of the reformation. Excellent copy in a fine red mor. binding of the 19th century.[28]

124. HERP, HENR. DE, Den Spiegel der Volmaectheyt seer profitelijck allen menschen in wat state si sijn (etc.). Leuven, Jan Waen, n.d. (1551). Sm. 8vo. Or. blindstamped calf (loose). 10 ll.; 214 ll. (last an original blank). *f* 150.—

This seems to be a new translation of Herp's Directoreum Aureum, a very popular mystical text. With an introduction by Adriaan van Mechelen to the publisher Jan Waen. As he states the book should be, as it is written in the vernacular, an important weapon against the Reformation. Except for the binding which is loose a very good copy.[29]

138. (JOACHIM v. d. PUTTE), Eenen Claren Spiegel der warachtiger Christelijcker maechden, waerinne zij volcomelijck muegen mercken hoe zij dat inwendiche aensicht haerder zielen moeten vercieren, begeeren zij dat Christo Jesu haren bruydegom sal behagen. Antwerpen, Gregorius de Bonte, z.j. (1551). Kl. 8vo. Oorspr. led. (rug besch.). 248 blnd. *f* 190.—

Eerste druk van dit werkje, dat een handleiding bedoelt te zijn voor de jonge non. J. v. d. Putte (1526-1581) was Franciskaan van de derde orde

en stond vier jaar aan het hoofd van het klooster van zijn congregatie te Middelburg (ong. 1546 zooals o.m. blijkt uit een binnen genoemde stad gedateerde brief op pag. 238). Later werd hij bestuurder bij het nonnenklooster te Geertruidenberg 1552. - De Claren Spiegel werd door hem reeds in 1535 samengesteld, terwijl hij het eerst in Nov. 1550 voor den druk gereed had (datum v. h. privilege). Een twintigtal houtsneden van *Lievijn de Witte* waarvan één een doodendans, versieren het boekje. Het devies van v. d. Putte: „Die Lydt Verwint" op de titel en het laatste blad. Het fraaie drukkersmerk van De Bonte door Coecke van Aelst, op de laatste pagina. - Op pag. 136 (tot 164) begint „Een scoon devoot tractaetken van den heyligen weerdigen Sacramenten", „meestendeels ghetrocken uut den sermoonen des devoten mans *Joannis Tauleri*". Het boek werd herdrukt in 1562, 1575 en 1614. Ex. uit de collectie-Verachter.[30]

[1] Robertus Caracciola O.F.M. was een beroemd en zeer populair predikant. Hij werd geboren 1425 te Lecce en overleed 6 Mei 1495. Vgl. Lexikon für Theologie und Kirche II (Freiburg 1931). Kol. 750.

[2] Over David van Augsburg, zie Collectanea Franciscana Neerlandica I (1927) blzz. 171-203. W. Schmitz O.F.M. Het aandeel der Minderbroeders in onze middeleeuwse literatuur. Utrecht (1936) blz. 135.

[3] Over Henricus ab Hassia zie Lexikon a.w. IV (Freiburg) kol. 924-926. Ons Geestelijk Erf. Registers blz. 11.
Wat het werk van Sint Bonaventura betreft, hierover wordt onder deze titel nergens gesproken in de Opera omnia van Sint Bonaventura deel X (Ad Claras Aquas 1902). Men kan het daarom veilig als onecht beschouwen. Het komt namelijk niet voor onder de expliciet als echt opgenoemde werken. Bovendien wordt er (Deel X blz. 30a na nr. 108), gezegd, dat er gezwegen wordt over andere werkjes, vooral kommentaren op de heilige Schrift, omdat deze zeker onecht zijn.

[4] Stimulus (divini) amoris is zeker niet van Sint Bonaventura. De werkelijke auteur is nog niet bekend. Zie Opera omnia a.w. X blz. 23, nr. 30. Latere onderzoekingen deden als schrijver kennen de veertiende-eeuwse Minderbroeder Jacobus van Milaan. Het werkje werd uitgegeven onder de titel van: Jacobus Mediolanensis, Stimulus amoris in Bibliotheca Franciscana ascetica medii aevi. Quaracchi 1905.

[5] Otto van Passau O.F.M. overleed circa 1390. Zie over hem Ons Geestelijk Erf Registers blz. 96. Lexikon a.w. VII (Freiburg 1935) Kol. 844, Franciscana III blz. 19, 108; V blz. 150.

[6] Zie Ons Geestelijk Erf, Registers blz. 86. Ludolphus van Saksen nam als grondslag voor zijn werk de Meditationes Vitae Christi van Joannes de Caulibus O.F.M. Deze meditationes zijn lange tijd aan Sint Bonaventura toegeschreven en men vindt ze dikwijls letterlijk terug bij Ludolphus, die er echter een menigte teksten van Vaders, theologische uitweidingen en zedekundige toepassingen aan toevoegde. Zie o.a. Livarius Oliger, Studi Francescani 1921, 1922. W. Moll, Joannes Brugman (Amsterdam 1854) blz. 37.

[7] Vgl. S. Bonaventurae Opera omnia a.w. deel IX blz. XV. „totum opus certe non est genuinum'.

[8] Zie Hendrik Herp O.F.M. Spighel der Volcomenheit, opnieuw uitgegeven door P. Lucidius Verschueren I.

[9] Speculum disciplinae is zeker niet van Sint Bonaventura zelf, maar waarschijnlijk van zijn socius Bernardus de Bessa O.F.M. Zie Opera omnia a.w. VIII blzz. 583-622 en X blz. 19 nr. 2 sub a. Zie ook S. Dirks O.F.M. Histoire littéraire et bibliographique Antwerpen (1885) blzz. 127-128. Ons Geestelijk Erf IV blz. 374.

[10] Zie Ons Geestelijk Erf Registers, Franciscana V blzz. 69, 70, 77, 151. VI bl. 59.

[11] Dacrianus is L. Blosius O.S.B. Zie Wetzer und Welter's Kirchenlexikon II (1883) kol. 924.
De 5 festivitatibus pueri Jesu is zeker van Sint Bonaventura. Zie Opera omnia a.w.

X blz. 15 n. 4. Ook Pater Cornelius Thielmans O.F.M. leverde een vertaling, zie deze Bijdragen Bundel I blzz. 116-118.
Ancelmus. Zie O.G.E. Registers. Vgl. ook Migne PL. Tom. 158 (Parijs 1853) kol. 1021-1034.

12 Zie deze Bijdragen Bundel II blzz. 348-365. O.G.E. Registers.

13 Een Italiaanse uitgave van de bekende Fioretti of Bloemekens van Sint Franciscus van Assisië. Over de waarde van de Fioretti zie Praeco Regis IV (1950) blzz. 91-96, 139-144.

14 Zie deze Bijdragen Bundel X blzz. 131-132. Franciscana VII (1952) blzz. 11-12.

15 Zie Hendrik Herp O.F.M. Spieghel der Volcomenheit. opnieuw uitgegeven door P. Lucidius Verschueren O.F.M. I blzz. 101-102. blz. 60. O.G.E. Registers. Franciscana, Registers. C.F.N. II (1931) blzz. 362-369. Over Blomavenna, zie O.G.E. Registers blz. 27. Kirchenlexikon a.w. II (1883) kol. 921-923. Verschueren a.w. I blzz. 44, 131-135. C.F.N. II (1931) blzz. 363-364.

16 Zie Verschueren a.w. I blz. 117, 118. O.G.E. Registers blz. 60. Vgl. noot 15.

17 Bij dit bestand speelde Pater Jan Neyen O.F.M. een belangrijke rol. Zie deze Bijdragen Bundel XVIII blzz. 377-414.

18 Zie Franciscana Registers I-VI. O.G.E. Registers blzz. 116-117.

19 Zie Franciscana Registers I-VI. O.G.E. Registers blzz. 116-117.

20 Viridiarium Consolationis is zeker niet van Sint Bonaventura. De Codices schrijven het meestal toe aan Jacobus de Benevento O.P. Zie Opera omnia a.w. X blz. 30a, nr. 103.

21 Zie Franciscana V blz. 77, VI blz. 59. O.G.E. Registers blz. 30. W. Schmitz a.w. blzz. 98-100. S. Dirks a.w. blz. 79-81. Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis 1914 blzz. 324-331.

22 Georgius Buchanan, geboren 1 Februari 1506, overleden 28 September 1582 schreef nog een ander spotdicht op de Minderbroeders: Somnius. Vgl. Lexikon für Theologie und Kirche II (Freiburg 1931), kol. 601-602.

23 De schrijver is misschien Paulus Weerts O.F.M. Zie deze Bijdragen Bundel XVII blz. 291. S. Dirks O.F.M. a.w. blzz. 194-195.

24 Zie deze Bijdragen Bundel XIX blzz.

25 Zie O.G.E. Registers blz. 124. Franciscana IV blz. 134, V blz. 149. W. Schmitz O.F.M. blzz. 104-105, 111-113. S. Dirks O.F.M. blzz. 81-84. B.G.P.M.N. V 298.

26 Zie O.G.E. Registers blz 102.

27 Speculum B.M.V. is zeker niet van Sint Bonaventura, maar van Conradus van Saxonia, die in 1279 overleed. Zie Opera omnia a.w. blz. 24a, nr. 37. Onder deze naam is het afzonderlijk uitgegeven in Bibliotheca Franciscana ascetica Medii Aevi Tom. II. Ad Claras Aquas 1904. Vgl. C.F.N. I (1927) blz. 430.

28 Zie noot 10.

29 Zie Verschueren a.w. I blz. 112.

30 Zie deze Bijdragen V blzz. 105, 106, 117, 118.

P. Dr. Mathias Goossens O.F.M. schreef in Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht 1955 blzz. 184-192 over: Een onbekende collatie van Jan Brinckerinck. De gegevens ontleende hij aan een handschrift van de Universiteitsbibliotheek te Nijmegen.
Op fol. 3v van het manuscript leest men:
„Dit boeck hoert den susteren tot sunte agneten bynnen arnhem".
Volgens de schrijver moet dit wel duiden op het Tertiarissenklooster van S. Paulus en S. Agnes, dat in 1459 overging naar het kapittel van Windesheim.

In het notulenboek van het weeshuis te Bolsward staan enige bijzonderheden over de Minderbroeders aldaar.
blz. 5. Een origineel Testament, geschreven op papier, van Hia (Hero Jelbeths dochter), weduwe van Nanne Reins, gedateerd 6 Junii 1561, waarbij dezelve aan de Minderbroeders tot reparatie van haar Kerk en 't Convent binnen Bolswert legateert honderd goudguldens enz.

blz. 9 nr. 10. Een dito quitantie van dato den 18 Februarij 1562, gepasseerd bij Jan Kammaker, Guardiaan der Minderbroeders binnen Bolswert en Gerks, Hommezoon, vader van 't zelfde Convent, waarbij dezelve in voorschreeven qualiteit verklaaren ontvangen te hebben van Douwe Van Hottinga Bernardus Romkezoon ende Peter Albezoon, weesmeesters van 't Armeweeshuis aldaar, als erfgenaamen van Hia Nanne weduwe, zoodanige Een Honderd Goudguldens, als voornoemde Hia tot reparatie van gemelde Convent bij haar Testament heeft gemaakt en gelegateerd.

blz. 94. Testament en codicil van Nanne Reins, schepen te Bolswerrt, den 11 en 13 April 1549.
In den eersten heeft hij bevolen Gode van Hemelrijk zijne Edele Ziele, als die van den Lichame zal scheiden, begeerende zijnen

sepulture (begravinge) tot den Minderbroeders in de Kerke, in den grave van den Vader van Hia zijne lieve Huisvrouw, ende bespreekt aldaar voor zijn legerstoele ende memorie hondert gouden gulden eens om daar mede den dakke van haar Kerk ende Convent te repareren enz.

blz. 102. Testament van Hia, Hero Jilbeths dochter, weduwe van Nanne Reins a dato den 6 Junii 1561 . . . . begeerende haar sepulture (begravinge) tot den Minderbroeders bij zalige Nanne Reinszoon, ende daar voor de zelve Minderbroeders tot reparatie van haar Kerk ende Convent om Gods wille toeleggende honderd gouden guldens.

In 1654 richtte P. Petrus Jeghers O.F.M. te Breda op de broederschap van het Koordje van Sint Franciscus met 380 leden en die van de zeven Smarten van Maria met 430 leden. Zijn ijver kende geen grenzen. En van zijn geestelijke leiding in de biechtstoel getuigt het feit, dat in één jaar vier jongelingen tot de eerste en 25 jongelingen en 52 meisjes tot de Derde Orde van Sint Franciscus toetraden.
Zie Sint Antonius 18 (1912) blz. 284. Hs. De Missionibus in provinciaal archief O.F.M. te Weert. Origo missionis Bredanae in Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen VI blz. 246.

Helena Vervoort legde in 1679 en Petronella Maria Cremers in 1706 te Breda de professie af in de Derde Orde.
Zie Kleeding en professieregister der Derde Orde te Leuven in Franciscana IV (1921) blzz. 116, 121.

Op 17 Mei 1826 werd Wilhelmina van Hassel, huisvrouw van Theodorus de Vedt te Breda begraven. Enkele maanden te voren was zij in de Derde Orde van Sint Franciscus ingekleed. Het lijk werd naar het kerkhof begeleid „door een schaar van godvruchtige zielen, de zusters en broeders namelijk van het genoemd orde van den H. Franciscus zoo binnen als in de omtrek der stad woonachtig”.

Zie De Godsdienstvriend 15 (1826) blz. 305. Sint Franciscus 32 (1917) blz. 6-7.

Guido en Giulio de Bovio, twee Italiaanse edellieden bereisden in 1677 en 1678 de Verenigde Provinciën. Op Witte Donderdag 1678 waren zij te Nijmegen en schreven in hun dagreisverhaal het volgende, dat uit het Italiaans vertaald luidt:
„Nog bezochten wij de heilige Graven, welke gemaakt werden door de Augustijnen, Dominicanen, Jesuiten en Recollecten, die als missionarissen in deze stad werken. Dat van de Paters Recollecten was het mooiste, zijnde gemaakt in een kamer, geheel met tapijten behangen en met brandende lichten".
Zie Bijdragen en Mededelingen van het historisch genootschap (gevestigd te Utrecht) deel 36 (1915) blz. 190.

In Ioh. IsacI Pontani Historiae Gelricae Libri XIV (Harderwijk 1639) lib. I blz. 30 staat een latijns gedicht door Joseph Scaliger aan zijn vrienden aangeboden. De lof van Nijmegen en zijn inwoners wordt erin bezongen. Over de geestelijkheid wordt gezegd:

Vrbs collaudatur, quia digne parochiatur,
Christus honoratur ibi caelitus et veneratur
Ipsa Iohannitis, Franciscitis, Iacobitis
Canonici ritus monialibus aucta bagutis.

Het vers is van ongeveer het midden van de zestiende eeuw.

De bagijnen te Schagen behooren tot de derde regel van Sint Franciscus; zij hadden haar klooster met eigen kerk en eigen priester. Het klooster was toegewijd aan de heilige Catharina en stond op de Hoogezijde, hoek Bagijnenlaan. In 1577 woonden er nog negen bagijntjes, maar in dat jaar, op 9 Maart, kreeg de magistraat te Schagen verlof, het in te richten tot een weeshuis voor de arme wezen van Schagen. Ook de goederen, waaronder de twee zogenaamde kloosterweiden, werden aan die armen gegeven. De kerk werd in 1580 ingericht tot school en in 1581 begon de vermaking van het klooster tot weeshuis. Bijna drie eeuwen hoorde men bepaalde woningen langs de Bagijnenlaan in de wandeling het klooster noemen, en waarschijnlijk zijn de laatste overblijfselen

van de woning der Bagijntjes bedoeld, als een rekenboek zegt, dat op Koppermaandag, 7 Januari 1822, het oude weeshuis verkocht werd.
Zie: Bijzonderheden uit de geschiedenis der parochie van de H. Christophorus te Schagen door Chr. Philippona, deken en pastoor, Haarlem 1885 blz. 6.

Over het aandeel, dat de Minderbroeders hebben gehad in de stichting van een Hogere Burgerschool te Sittard vindt men aantekeningen in het Gedenkboek Bisschoppelijk College St. Jozef Sittard 1905-1930 blzz. 41 vv.

Over de geschilderde glasruitjes van het Minderbroedersklooster te Venray kan men bijzonderheden vinden in De Maasgouw XIII (1891). blzz. 198-199. Algemeen Nederlandsch Familieblad X (1893) blz. 76, welk artikel werd overgenomen door De Maasgouw XV (1893) blzz. 94-95. Geschiedkundige bladen II, tweede halfjaar blzz. 350-361.

Er bestaat een mondelinge traditie, dat de heilige Joannes a Capistrano een bezoek zou gebracht hebben aan het klooster te Weert. Een aanduiding daarvoor zouden zijn de monogrammen in het plafond van de in 1710 gebouwde bibliotheek, die later refter en thans keuken is. De monogrammen zijn:
IHS, Maria, Joseph, Franciscus, Iohannes, Antonius. De naam Iohannes, die in afwijking van de gewoonlijke volgorde, tussen Franciscus en Antonius staat, zou volgens de overlevering duiden op het bedoeld verblijf.

In de Bijdrage Woudensia (Sancta Maria 23 oktober 1930 blzz. 453-454 staat: (sinds 1730) konden de Paters Franciscanen, die op alle grote feestdagen te Wouw predikten en gedurende enige dagen biecht hoorden, niet meer de parochiegeestelijken bijstaan. In „Naschrift" wordt medegedeeld, dat tot 1617 een Minderbroeder dienst deed als kapelaan.
Op blz. 470 wordt vermeld, dat op aandringen van de Minderbroeders een broederschap werd opgericht van de vijf heilige Wonden van Christus, ook het koord van Sint Franciscus genaamd. In 1749 werd de broederschap opgeheven.

Van Josephus Bergaigne, die bisschop was van het bisdom 's Hertogenbosch hangt een geschilderd portret in de Kapittelzaal van het Minderbroedersklooster te Weert. Het onderschrift luidt:
Ill.mus ac Rever.mus Dns et P. Josephus Bergaigne, Epus Sylvaeducensis, Archiepus Cameracensis, 32 legationibus clarus, pro Phipippo IV. Legatus Monasterium missus, ibidem ante finitum congressum cum summo Reip: christianae detrimento obiit A´ 1647.
Tijdens zijn verblijf te Münster woonde hij in een niet meer bestaand gedeelte van het Minderbroedersklooster in de Bergstrasse.
Op zijn grafsteen aldaar was boven zijn wapen aangebracht:
Rmus et Illmus Dom. P. Fr. Josephus de Bergaigne ex ord. Min. Reg. Obs. Episc. Silvaeducensis dein Archiepisc. et Dux Cameracensis S.R. Imp. Princeps Comes Cameracesy Philip. 4 Hisp. Regis Cathol. Consil. et ad Vrtis pacis trac. Monast. Legatus plenip. ibid. in pace quievit.
Onder het wapen staat nog: 24 oct. hora VII Vesp. A° MDCXLVII.
Het wapen heeft in het schildhoofd een adelaar. Het overige deel van het schild is in vieren en heeft in 1 en 4 drie rechtsgerichte springende leeuwen, in 2 en 3 een schuine dwarsbalk beladen met drie rozen.

In: Bulletin van de Historische Kring „Het Land van Herle" 5 (1955) afl. Maart-April schreef C. Damen O.S.B.: Zuster Agnès Maria Huyn van Amstenraedt, Annuntiaat te Venlo. Gestorven in geur van heiligheid op 8 Juli 1641.

Cornelius Aertsz. was gardiaan in Alkmaar. Zie Studiën en Bijdragen op het gebied van Historische Theologie Deel I (1870) blzz. 306 vv., waar ook over het klooster zelf in het jaar 1566.

Alardus Alardi was in 1465 gardiaan te 's-Hertogenbosch. Zie Mr. J. N. G. Sassen, Inventaris der Archieven blz. 73 v.

Joannes van Alkmaar was in 1456 gardiaan te Delft. Zie Bijdragen Bisdom Haarlem Deel III blz. 86.

P. Georges Mensaert O.F.M. schreef in Archivum Franciscanum Historicum 48 (1955) blzz. 3-51 een artikel over: François Drion O.F.M., Missionaire en Chine et au Tonkin († 1713).
Pater Franciscus Drion was een lid van de Vlaamse provincie der Minderbroeders. Zijn reisavonturen zijn belangrijk ook voor de geschiedenis van Nederland en van de gedragingen van de gouverneurs in Batavia en Malakka. In zijn brief van 20 Maart aan de Propaganda vanuit Londen geschreven, spreekt hij ook over het Jansenisme in Nederland (blz. 41), waarin o.a. P. Louis Hennepin O.F.M. gemengd was.

Verschenen is: McDonnel. Ernest W. The Beguines and Beghards in medieval culture, with special emphasis on the Belgian scene. New-Brunswick, N. J. Rutgers University Press 1954. P. Hugolin Lippens zegt op het einde van zijn recensie in Archivum Franciscanum Historicum 48 (1954) blzz. 153-154: Qui voudra désormais traiter la question du béguinisme aux Pays-Bas, ne pourra pas se dispenser de consulter la très riche publication de Mac Donnel.

Over het artikel betreffende de Minderbroeders te Bergen-op-Zoom, dat C. J. F. Slootmans schreef in deze Bijdragen Bundel 16 (1954) blzz. 94-108 schrijft H. L. in Archivum Franciscanum Historicum 48 (1954) blz. 209 o.a. na vermelding van het verlies der kloosterarchieven: Cui vero documentorum carentiae archivarius civitatis Bergensis diligentia laudabili neque indocte partim saltem nisus est supplere. Fructus parcos quidem sed minime spernendos consignat hoc studio.

P. David de Kok O.F.M. publiceerde in Bossche Bijdragen 22 (1954) blzz. 178-190 een artikel: Missionarissen in Maas en Waal en in het land van Nijmegen tijdens de protestantse overheersing.

Geert Grote had een apart en afgesloten plaats bij de Minderbroeders te Deventer, waar hij rustig en door niemand gestoord

kon bidden. Vanaf deze plaats, misschien een oratorium of misschien een kloostercel, kon hij door een raampje in de kerk kijken, en zo op de altaren, waar de heilige Mis werd opgedragen en de heilige Hostie aanschouwen en aanbidden.
Men kan deze bijzonderheid lezen in vita Gerardi Magni van Thomas a Kempis. Zie Pohl, Thomae Hemerken a Kempis opera omnia VII (1922) blz. 63.

Mr. J. Baron van Hugenpoth tot den Berenclauw gaf in 1861 de tweede druk uit van zijn hatelijk boekje: De Kloosters in Nederland. De baron telde 176 kloosters in Nederland, waarvan 39 voor mannen en 137 voor vrouwen.
Volgens zijn gegevens telde toen het Minderbroedersklooster te Weert 47 kloosterlingen, Venray 33, Maastricht 23, Megen 29.
Voor Rotterdam staan 12 en 7 en voor Amsterdam 8 Minderbroeders aangegeven.

Op 23 Maart 1681 werd door P. Casparus Feucht of van Vucht uit het klooster te Aken een broederschap van het Sint Franciscuskoord opgericht te Mechelen (L.). Het register ervan bevindt zich op de kloosterbibliotheek te Wittem. Pater H. Mosmans C.ss.R. deelde in De Maasgouw jaargang 49 blzz. 50-53 bijzonderheden mede.

Missale itinerantium (Nürnberg, W. Huber, 1510) bevat gebeden tot Sint Rochus tegen de pest.

Brabantia 3 (1954) blzz. 14-26 handelt met hulp van een getuigenverklaring van de zuster Q. Gerrits in het proces van de zaligverklaring over Sint Nicasius van Heeze, martelaar van Gorcum.

Over „Haec est praeclarum vas" zie Thomas a Kempis, Opera omnia (ed. Pohl) IV blz. 348 vv. P. Alban Dold O.S.B. in Jahrbuch für Liturgiewissenschaft V (1928) blz. 144. Revue Bénédictine 38 (1926) blz. 282.

Johannes Höver, stichter van de Congregatie van de arme Broeders

van de H. Franciscus Seraphicus door P. Bruno Gossens O.F.M.Cap. Vertaald uit het Duits door G. Jansen O.F.M. Bleijerheide 1950.

Niels Stensen „heeft in de voetsporen van St. Franciscus gewandeld". Aldus Prof. Dr. W. Lampen O.F.M. in het R.K. Artsenblad van juni 1955. Hij werkte o.a. ook te Leiden. In nauwe aanraking kwam hij met de Claris Maria Flavia del Nero; en de bisschop Spinola O.F.M. steunde hem bij zijn „Reunionsversuche".

Het tijdstip, waarop de gregoriaanse zang bij de Minderbroeders in de Nederlanden werd ingevoerd, kan men uit een toevallige mededeling achterhalen. In het liber Recommandationis nl. van het klooster te Antwerpen wordt in 1720 het overlijden vermeld van P. Gisbertus van Halen. Daarbij wordt opgemerkt, dat hij als eerste na de vereniging van de Observanten en Recollecten in de Nederlandse provincie de Gregoriaanse zang invoerde in het klooster te Venlo.
Deze vereniging, die op het half-kapittel van 23 Februari 1671 tot stand kwam, bestond hierin, dat de gehele provincie overging tot de Recollectie, die al in zes kloosters was ingevoerd.

In het boek: Louis Bouwmeester 1842-1942. Herinneringen aan een groot Nederlander samengebracht door Cor Dommelshuizen Jr. (Hoorn, Uitgevers-maatschappij „West-Friesland" z.j.) staat over de laatste levensdagen van de grote toneelspeler het volgende (blzz. 144-145):
Enorm veel steun heeft de tooneelspeler in deze laatste dagen ondervonden van den vermaarden Nederlandschen prediker Pater Borromeus de Greeve O.F.M. Pater de Greeve heeft mij in een onderhoud, dat ik met hem mocht hebben, enkele bijzonderheden medegedeeld, die zeer zeker geboekstaafd dienen te worden, ook al om elk mogelijk misverstand over Bouwmeesters sterven als katholiek en zijn katholieke begrafenis uit den weg te ruimen en om te doen uitkomen, wat voor een terugblik op dit prachtige leven zeker interessant is, dat Bouwmeester's belangstelling voor het katholieke geloof nimmer gedoofd is geweest.
De wijze, die deze twee bekende Nederlanders bijeen bracht, was

merkwaardig. Raaf Bouwmeester moet in die laatste dagen veel met zijn vader over het katholicisme gesproken hebben, hem aansporende het met de kerk in het reine te brengen. Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat Louis toen den naam van Pater de Greeve heeft genoemd; in de eerste plaats omdat deze op dat moment in de Rozenkranskerk meditaties gaf, welke door zeer veel artisten werden bijgewoond, maar ook omdat Pater de Greeve een volle neef was van den tooneelspeler Kees van Schoonhoven, die vele malen gepoogd heeft Bouwmeester weer geheel tot de katholieke Kerk terug te brengen. Raaf Bouwmeester heeft den geestelijke toen opgezocht en hem verzocht met zijn vader te willen spreken. Het veroorzaakte aan Pater de Greeve eerst wel eenige moeilijkheden en strubbelingen om in de Evangelische ziekenverpleging toegelaten te worden, maar door zijn bekendheid met prof. van Rooy, den bekenden gynaecoloog, verkreeg hij ten slotte toegang. Hier heeft hij vele malen met Louis Bouwmeester gesproken en het viel hem op, dat de toneelspeler innerlijk zijn geloof veel meer had bijgehouden, dan men dacht. Hij bleek met alles op de hoogte te zijn en herhaalde vlot wat Pater de Greeve hem liet zeggen, ten bewijze, dat hij ook dit niet vergeten was. „Vader, weet je nu wat wij gelooven, als wij de Heilige Communie maken (sic)?" vroeg de geestelijke hem, en Bouwmeester antwoordde bevestigend. Getroffen door het patriarchale in Bouwmeesters voorkomen voelde Pater de Greeve zich geneigd den kunstenaar „vader" te noemen. Ondanks de lichamelijke uitputting bleef Bouwmeester's geest helder tot het laatste moment. Zijn steeds zoo gebruinde gelaatskleur was opvallend bleek geworden. Zijn vermaarde humor echter verliet hem ook in deze oogenblikken nog niet. Met dankbaarheid aanvaardde hij de zorgen van zijn trouwe verpleegster Zr. v. Asperen, die hem ook reeds na zijn auto-ongeluk verpleegde. Bouwmeester had aan Pater de Greeve den wensch te kennen gegeven als goed katholiek te willen sterven en een katholieke begrafenis te genieten. Toen eenige familieleden en bekenden in de ziekenkamer bijeen waren, liet de geestelijke hem alles wat hij gevraagd had nog eens luid herhalen. „En ben je nu gelukkig, vader?" vroeg hij ten slotte. „Ja, heel gelukkig", antwoordde de tooneelspeler.

De patient ging nu gestaag achteruit, op Vrijdag 24 April was de toestand van dien aard, dat Pater de Greeve er toe overging hem van de Heilige Sacramenten der Stervenden te voorzien. Dit geschiedde met toestemming van Pastoor Z. Stolk der St. Catharina-parochie, waaronder de ziekenverpleging ressorteerde. Pater de Greeve nam, zooals gebruikelijk was, de biecht af en liet hem vervolgens de H. Communie maken (sic); ten slotte werd het Heilige Oliesel toegediend.

Op 28 April overleed Neerland's grootste tooneelspeler. Pater Borromeus de Greeve maakte zijn bidprentje, dat tussen blzz. 144 en 145 afgedrukt staat.

Op de universiteitsbibliotheek te Utrecht is aanwezig een handschrift op perkament van de veertiende eeuw, „gemaeckt van brueder Thomas, een simpel leec", het handelt over de krachten van de natuur. De volgende goedkeuring wordt er in aangetroffen: „Ende ic brueder Aernt, leesemeyster der minrebrueder tUtrecht, belijde dat ic dit boec hebbe overlesen ende ondersoecht na die cleynheyt mynre verstandenisse int iaer ons Heren dusent driehondert".
Zie (van Vloten), Verzameling van Nederlandsche Prozastukken van 1229-1426 (Leiden 1851) blzz. 344-345.

In de Burgemeestren Gerechtsdagboeken van Leyden B. fol. 62 leest men:
„Die van de Gerechte deser stede hebben goet gevonden ende geordonneert dat het glas by Jan Cornelis Leensvelt in de Hogelantse Kercke doen stellen, hebbende een brandende hert, met deze letters
I.H.S. en verder dese devyse:
Laet ons by Jesum Christum blyven,
Al ist dat die geleerden kyven:
op Maendage naest comende sal worden wtgenomen ende de voors. Leensvelt thuys gesonden, en dat by provisie die open plaetse met wit glas sal worden toegestopt
Gedaen den xvij Nov. XVIc en(de) zes en(de) twintich".
Zie De Navorscher III (1853) Bijblad blz. xxxv.

BOEKBESPREKINGEN

Dr G. J. Aalders H.Wzn. Mensen en Machten; de rol van de grote mannen in de geschiedenis. Kampen, J. H. Kok N.V. 1954 *f* 2.95.
Een zeer waardevol werkje. De vraag wordt behandeld: wordt het verloop van de historie door de „grote mannen" bepaald, 'n Caesar, Napoleon of Hitler, of zijn zulke leidende figuren slechts toevallige producten van de omstandigheden van hun tijd en omgeving? Beide opvattingen hebben aanhangers gevonden, doch zijn uitersten, die nu niet meer verdedigd worden. De auteur zelf laat zijn geloof spreken. Volgens de Bijbelse visie heeft God allen en alles in Zijn Hand, de leidende figuren evenzeer als de machten van het ogenblik. De bijbelvorser maakt echter niet uit, waaraan God de grootste rol toebedeelt. Dat kan slechts de historicus. Dr Aalders wijst op de invloed van de machtige persoonlijkheden als de hoofdfactor en legt het accent op hun verantwoordelijkheid. (Deze opvatting is vooral na de ervaring van de rampen van het nationaal-socialisme weer meer naar voren gebracht).
Het boek voorziet in een leemte. Al te vaak worden zulke boeiende problemen onbesproken gelaten, terwijl toch de vormende waarde van de geschiedschrijving en het geschiedonderwijs juist in het goed behandelen van zulke problemen bestaat. A. F.

P. Quirinus van Alphen, Minderbroeder Capucijn, St. Franciscus van Assisi. Helmond, Uitgeverij Helmond, (1949). Verlaagde prijs. *f* 4.75.
Deze derde druk van een veel verspreide Sint Franciscus-biografie werd allerkeurigst uitgegeven, verrijkt met 12 oude kopergravures van Jan Collaert en thans voor een haast ongelooflijk lage prijs beschikbaar gesteld. Bij het zien van zulk een boek, dat voortreffelijke eigenschappen heeft, is men geneigd te gaan overdrijven. Men vergeet dan - zoals in de aankondiging door de uitgever - dat men de auteur daarmee zelf geen dienst bewijst en een oordeelkundige lezer heimelijk meewarig doet lachen. Pater Quirinus heeft een goede biographie geschreven; heeft de bronnen ervan eerlijk beoordeeld en geeft menigmaal een bewijs, dat hij het Italiaans leven uitstekend heeft geobserveerd. Voor het publiek, waarvoor het bestemd is, voor de gewone lezer kunnen wij het van harte aanbevelen. Het leert veel over Franciscus en zal voor menigeen de Heilige duidelijker als voorbeeld ter navolging zijn. Maar men moet, zoals wij zeiden, niet gaan overdrijven. Ook in dit boek - elk mensenwerk heeft onvolmaaktheden - zijn verbeteringen aan te brengen in de stijl, die hier en daar wel wat langdradig is en ook in de compositie, waarin wij toch wel wat erg de chronologische lijn missen. Voor de kenners van

Sint Franciscus zou natuurlijk een documentatie aanwezig moeten zijn, maar die behoort misschien in een boek van dit genre niet thuis.
Daarom: Pater Quirinus heeft aan een groter publiek Franciscus willen laten kennen en hij heeft het góed gedaan; maar men moet zijn werk toch zeker niet gaan vergelijken met bekende schrijvers als Sabatier of Jörgensen. Daarvoor is het niveau te zeer verschillend.

P. Dr Fidentius van den Borne O.F.M.

Joseph Bernhart. De drievoudige Kroon. Het Vaticaan in de wereldgeschiedenis. Utrecht, De Fontein, Antwerpen, Sheed & Ward, z.j. (1953). Geb. *f* 12.90.
De oorspronkelijke titel van het werk is: Der Vatikan als Weltmacht. Vertaling is van Karel Deenen, met toevoeging van W. van de Pas. Dat dit boek, behalve in de Nederlandse, reeds in verschillende andere talen verscheen en in menig land zijn weg vond, wekt vertrouwen in de degelijkheid ervan. Dit vertrouwen wordt bij het lezen van het uitgebreide boek niet beschaamd. Steunend op een grote kennis weet de Auteur de geschiedenis van het Vaticaan boeiend te schrijven. Al lokt hier en daar een detail tot tegenspraak uit, het geheel voldoet zeer zeker. Hier wordt echter geen pausgeschiedenis gegeven, zoals wij gewend zijn. Wie de opzet van de schrijver juist wil kennen, bedenke, zoals de ondertitel aangeeft, hier een beschouwing van de betekenis van het Vaticaan in de wereldgeschiedenis voor zich te hebben. Hij lette daarbij tot aanvulling voor de kennis van de opzet van het boek op de prachtige foto, tegenover de titelpagina, de koepel van de Sint Pieter in het licht van de schijnwerpers vanaf de zuilengang van Bernini. Bernhart ziet het pausschap werkelijk als een licht in de tijden, al weet hij dat dit licht niet ten allen tijde met dezelfde glans heeft geschenen. Doch, zoals de zon een weldaad blijft voor de mensheid ondanks omfloersing van wolken en verduistering, zo blijft de schrijver het Pausschap als een licht in de geschiedenis zien niettegenstaande onvolmaaktheid van de dragers van de drievoudige kroon. Die onvolmaaktheid mag, vergeleken bij het machtig vele goeds door de Pausen verricht, slechts als tijdelijk en betrekkelijk gezien worden. Zo komen in dit boek Kerk en Pausschap uit als het werk van een goddelijke Stichter, gemaakt om door mensen te worden beheerd.
Volledigheidshalve zij vermeld, dat W. van de Pas aan het boek een chronologisch overzicht en korte pausbiographieën voegde en vooral ter wille van de Nederlandse en Belgische lezers een geheel nieuw overzicht gaf van de Curie. De vertaling van Karel Deenen is goed.
Over Sint Franciscus en zijn Orden zie blzz. 125-126. E. Sl.

P. J. Bouman, Van Renaissance tot Wereldoorlog, een cultuursociologische studie, Amsterdam, H. J. Paris. 1954. Geb. *f* 7.90.
De eerste druk van dit boek viel in 1938 niet bijzonder op; nu na het

enorme succes van een soortgelijk werk van deze schrijver „Revolutie der Eenzamen" krijgt ook deze oudere studie de aandacht, die het te recht verdient. Het beleefde in goed een jaar reeds drie herdrukken.
In dertien hoofdstuken met inleiding en naschrift weet de auteur de huidige cultuurcrisis in een historisch perspectief te plaatsen. Het is een weldoordachte en goed-gebouwde synthese geworden, beknopt en boeiend. Maar ja, zoals te verwachten is, zal men heel vaak tegenover een bepaalde visie op een onderdeel een ander met evenveel, zo niet meer succes kunnen verdedigen. Vooral het eerste hoofdstuk „Verbroken Evenwicht", dat over de Middeleeuwen handelt, openbaart dit. In de zesde onderafdeling daarvan is bijv. over Franciscus sprake, al wordt hij niet met name genoemd, en wordt ons in het voetspoor van Paul Sabatier de arme van Assisi de secteleider genoemd, die door de diplomatie van de Paus, die hem enige vrijheid van handelen liet, voor de oude moederkerk behouden werd. Men verbaast zich, wanneer men de magistrale cultuur-geschiedenis van Prof. Schnürer te vergeefs in de anders uitgebreide literatuurlijst zoekt. De these van de auteur, dat de West- en Middeleuropese cultuur als twee tegengestelde polen de Westerse beschaving beheerst hebben, moge hier en daar geforceerd zijn, het loont de moeite hem in deze beschouwingen te volgen. Op het eind van het boek betoogt de auteur dat slechts een goed beleefd Christendom uitkomst in de huidige crisis verschaffen kan. Daarom, doch slechts niet daarom alleen, verdient dit werk, dat niemand zonder vrucht lezen zal, een bijzondere aanbeveling. A. F.

Dr Fr. van den Bremt, Willem de Fesch (1687-1757?), Nederlands Componist en Virtuoos. Leven en werk. Brussel, Paleis der Academieën, 1949. - Verhandelingen der Kon. Belg. Academie, Klasse der schone kunsten, verzameling in 8°, Boek V, afl. 4. blz. 348. Fr. 200. (Te verkrijgen bij Dr F. van den Bremt-Purjahn, Orangerie du Château. Belœil H.T.).
In dit werk hebben we wel de definitieve monografie over de veel te weinig bekende componist De Fesch. Lange tijd was zelfs zijn geboortestad onbekend, tot de heer Stephan de Jonghe in Amsterdam de huwelijksakte van de componist terugvond, waarin hij vermeld stond als geboren in Alkmaar, hetgeen bevestigd werd door de doopboeken, die afkomstig zijn van de Sint Laurentius-statie en nu bewaard worden in het Gemeente-Archief onder D.T.B. 109. Zijn sterfjaar is nog niet precies vastgesteld.
De drie perioden van zijn leven spelen zich af te Amsterdam, Antwerpen en Londen. Hij was geen gemakkelijk heer, zodat zijn opvliegende aard hem meermalen in moeilijkheden bracht, vooral te Antwerpen. Na zijn Antwerpse tijd verandert niet zo zeer zijn karakter als zijn stijl. Zijn virtuositeit en praalzucht maakt plaats voor meer eenvoud, zoals blijkt uit zijn Opus VIII en de latere werken.
Behalve liederen op Italiaanse en Engelse teksten schreef hij ook grotere

vocale werken, zelfs een Missa Paschalis, die helaas verloren is. Te Londen componeerde hij twee oratoria „Judith" (1733) en „Joseph" (1745), bovendien een pastorale serenade „Love and Friendship" (1744).
Zeer belangrijk lijkt ons, wat de auteur meedeelt over de verhouding van De Fesch en Haendel. Behalve onder invloed van Haendel stond onze landgenoot onder die van de Italiaanse componisten, maar dit verhindert Dr van den Bremt niet hem een „uiterst origineel en interessant toondichter te noemen", wiens werken in Nederland, België en Engeland (BBC) weer worden uitgevoerd.
De enige aanmerking, die ik wil maken, is, dat de bronnen te veel in de tekst aangehaald worden. Verscheidene kleinere stukjes hadden in een voetnoot moeten worden ondergebracht, vooral die in vreemde talen.
Overigens alle lof! W. L.

Prof. Dr Edgar de Bruyne. Geschiedenis van de Aesthetica. De Middeleeuwen. Philosophische Bibliotheek. Antwerpen-Amsterdam, Uitgeversmij. N.V. Standaard-Boekhandel, 1955. *f* 17.50, geb. *f* 19.50.
Met werkkracht, die alle respect afdwingt, voltooit Professor de Bruyne zijn uitgebreide werken over de Aesthetica.
Het deel over de Renaissance is reeds eerder verschenen; het deel over de christelijke oudheid mochten wij in Bundel XVIII van deze Bijdragen bespreken; thans ligt voor ons het laatste deel, dat handelt over de Middeleeuwen. Het beslaat de gehele Middeleeuwse tijd en is onderverdeeld in vijf afdelingen: de overgangstijd, de carolingische beschaving, de renaissance van de twaalfde eeuw, de bloei van de scholastiek, de Via antiqua de Via moderna.
Het is niet doenbaar in de ons toegemeten ruimte op alle details van dit deel in te gaan, hoe verleidelijk het ook moge wezen uit te weiden over hoofdstukken als de iconoclastische crisis in de overgangstijd, de schone kunsten in de carolingische tijd, de wetenschappelijke aesthetische visie: Chartres uit het tijdperk van de twaalfde eeuw, over figuren als Dante en Petrarca, die in de laatste afdeling behandeld worden.
Minderbroeders zullen met bijzondere interesse kennis nemen van hetgeen de auteur zegt met betrekking tot de invloed van Alexander van Hales, Bonaventura, Duns Scot even goed trouwens van de beschouwingen over Albertus Magnus en Thomas van Aquino.
Met dit derde deel heeft de wetenschappelijke wereld een complete geschiedenis van de Aesthetica voor zich, die voorlopig wel niet door een betere zal worden verdrongen. E. Sl.

Dr W. F. Dankbaar. De jonge kerken en de kerkgeschiedenis. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen op 10 October 1953. Groningen, J. B. Wolters, 1953, 22 blz. *f* 1.25.
In deze zeer interessante inaugurale rede behandelt Prof. Dankbaar vijf

gronden, waarom wij de jonge kerken, d.w.z. de missielanden, in de studie der kerkgeschiedenis moeten betrekken. Vooreerst levert de bestudering van deze kerken een dieper inzicht in de algemeenheid der christelijke Kerk. Verder ziet men in de missies verschijnselen, die zich vroeger mutatis mutandis in het Westen hebben voorgedaan. Ten derde en hier bedoelt de spreker wel voornamelijk Azië, komen in deze gebieden wereldhistorische beslissingen te vallen. De vierde reden ziet de auteur in het vijandig-staan van de omgeving. Ten vijfde is de bestudering van deze kerken zo bemoedigend.

Met genoegen constateren wij de lof gebracht aan de katholieke kerk- en missiegeschiedenis.

Op de geschiedenis der Orde kan men toepassen, wat Prof. Dankbaar van de kerkgeschiedenis in het algemeen zegt, dat wij het Europa-centrische gezichtspunt in de kerkgeschiedenis moeten laten varen. En ten bate van de veel gesmade middeleeuwse geschiedenis nemen wij gaarne over, wat hij van Huizinga aanhaalt en uitwerkt, n.l. dat overwegende aandacht voor de meest recente geschiedenis niet als een uiting van sterk historisch besef kan worden aangemerkt.

Uit de oude en oudste geschiedenis kunnen wij de opkomst der jonge kerken beter doorgronden. Hetzelfde kan van de geschiedenis der Orde en der Provincie gezegd worden. W. L.

Walter Dirks. Het antwoord van de Monniken. De betekenis van de oude kloosterorden in verleden en heden. Nederlandse vertaling van Jan Meeuwsen. .'s-Gravenhage, N.V. Uitgeversmaatschappij Pax, (1953) *f* 6.90.

Na een Woord vooraf en een Inleiding, bevat dit merkwaardig boek de volgende hoofdstukken: Het antwoord van de monniken; Het antwoord van de Kerk, en dan meer speciaal: Benedictus en het zwaard, Franciscus en het geld, Dominicus en de geest, Ignatius en de vrijheid; om in een slot te behandelen: zij en wij in deze tijd.

Over dit boek, dat wij in bepaalde zin „merkwaardig" noemden, zullen wij eerst een algemene indruk geven. En dan denken wij aan de opmerking, die jaren geleden Huizinga eens maakte, nl. toen hij wees op het opmerkelijk verschijnsel, dat het juist de niet-vakmensen zijn, die een overzicht van de geschiedenis durven te geven, terwijl de eigenlijke historici met hun jarenlange ervaring daarvoor terugschrikken. Men zou er zonder meer vrede mee kunnen hebben, als de eerstgenoemden hun positie kenden. Maar meermalen achten zij zich gerechtigd ook hun ongevraagde lessen te geven aan mannen van het „vak". Men kan het de laatsten dan niet ten kwade duiden, als zij zich weren en wijzen op onjuist weergeven van feiten, verkeerde synthese en onjuiste conclusies. Er ontstaan dan wel heftige discussies, men geeft elkander geen kamp en van te voren staat practisch al vast, dat de ene parij zich niet wil en de andere partij zich niet kan laten overtuigen.

Een hevig dispuut was te verwachten na de verschijning van het boek: Het antwoord van de monniken. Walter Dirks heeft de handschoen opgenomen en hij kon en moest verwachten, dat zijn bewonderaars hem min of meer blindelings zouden volgen; en dat zijn tegenstanders zich verbeten zouden weren. Velen van de laatsten wisten zich te matigen. In zekere zin lag dat voor de hand. Feit immers is, dat de auteur nieuwe gezichtspunten opende en dat zijn bedenkingen zeer concreet zijn aangegeven, zodat er zeker iets te leren viel. Daarenboven was het duidelijk, dat de auteur bij alle afkeuring zich toch gedrongen voelde door waardering. Men heeft zich daarom blijkbaar op een eerlijk-objectief standpunt willen stellen en niet op de eerste plaats rekening willen houden met de min of meer grote bekwaamheid en bevoegdheid van de auteur. Men heeft de aangesneden kwestie als belangrijk willen zien en het probleem onder ogen genomen.

Zoals al uit de inhoudsopgave blijkt, betreft het probleem de vier grote kloosterorden: Benedictijnen, Minderbroeders, Predikbroeders en Jesuieten en laten we er dadelijk bijvoegen: hun levensbelang. Maar gaan wij dadelijk tot de grote kwestie over: wat wil de schrijver eigenlijk? Wij moeten daarbij in het oog houden, dat hij niet als historicus, maar gelijk hij uitdrukkelijk zegt, als publicist de vraag stelt: welk antwoord hebben de genoemde Orden gegeven op de „uitdaging", die van de geschiedenis is uitgegaan. De Toynbee-positie is hier duidelijk aan het woord. Wat wil Dirks weten? Eigenlijk niet zozeer, of de genoemde Orden iets voor de heilige Kerk hebben betekend; maar of zij voor de menselijke samenleving dát zijn geworden, wat zij hadden *kunnen* en ook *moeten* zijn volgens de bedoeling van *God*. De auteur wil namelijk de *zin* van de geschiedenis kennen: de philosophie, of beter nog de theologie van de geschiedenis. De eerste honderd en zes bladzijden van het boek wijdt hij dááraan, omdat men volgens zijn inzicht véél te weinig vraagt naar de eigenlijke *zin*, en wèl: de enige *ware*, de *christelijke* zin, met andere woorden: de *heilsbetekenis*, van de geschiedenis (blzz. 15-27, 28-43). En tot dit besluit komt hij, als hij op blz. 103 schrijft: „Nog nooit tot nu toe is een heilige door zijn tijdvak nagevolgd. Nooit is de geschiedenis verlopen, zoals het moet, zij is namelijk nog nooit *christelijk* verlopen". En hebben de heilige ordestichters, hebben zij - zoals de schrijver het graag noemt - „de roos geschoten?" Hebben zij de uitdagende roep van hun eigen tijd begrepen? Men zou daar sterk aan moeten twijfelen, als men tenminste waarneemt, dat (volgens de schrijver) reeds *zeer spoedig* hun gedachten verkeerd zijn toegepast. In elk geval spreekt hij van een „mislukking" van de vier grote Orden, al deden zij ook véél in het belang van de mensheid. De uitspraak is wel zeer kras! Uiteraard ligt het niet op onze lijn hier te gaan polemiseren en moeten wij bovendien aan de andere Orden overlaten, of het opportuun is en zelfs de moeite waard: hier de auteur te gaan wederleggen. Wij beperken ons dus tot de Minder-

broeders en zelfs hier zullen wij slechts enkele punten aanraken: het is onbegonnen werk om in den brede te handelen over alles, wat over de franciscaanse beweging wordt beweerd. Wij kiezen slechts twee punten uit, waarop blijkbaar de grote aandacht van de schrijver is gevestigd, nl. op Sint Franciscus als *ordestichter* en op zijn *Derde Orde.* Alvorens echter deze twee speciale onderwerpen te bespreken, vragen wij attentie voor een *algemeen* beginsel.

Als wij ons afvragen, welke de betekenis is geweest van de franciscaanse beweging, dan moeten wij uitgaan van vastomlijnde *feiten:* hoe dacht Sint Franciscus zelf over zijn stichtingen? De auteur meent inderdaad *vaststaande feiten* te kunnen aangeven, maar wij durven een *heel groot vraagteken* te zetten achter zijn sterke beweringen. Al is bij voorbaat dus eigenlijk wel een vruchtbaar debat uitgesloten, toch willen wij de auteur in zijn uiteenzettingen even volgen. Het zal dan duidelijk zijn, dat onze zeer grote twijfel niet ongerechtvaardigd is, al kunnen wij anderzijds toch wel profijt trekken uit sommige interessante opmerkingen, die deze publicist maakt.

Beschouwen wij nu het eerste punt: *Franciscus als ordestichter.* Voorzeker heeft de schrijver een heel hoge eerbied voor de Heilige, maar hij beschouwt toch, zoals reeds gezegd is, zijn antwoord op de tijd als „mislukt". Zijn ideeën heeft men namelijk niet weten te verwerkelijken.

Franciscus staat veel verder van ons af, dan wij menen (blz. 154). Hij staat verder van ons af, naarmate hij dichter staat bij Christus. Wij zien alléén „zijn liefde tot de natuur en zijn blijheid", maar zien over al het andere heen. Zulk een bewering noemen wij generaliseren. Heeft b.v. de nieuwere Franciscus-studie dan *niets* geleerd? Om een *eigen* visie te verdedigen is het niet juist: die van anderen te projecteren tegen een onjuiste achtergrond en dat gebeurt hier.

Een van de voornaamste punten waarin Sint Franciscus werd misverstaan, zou volgens Dirks zijn: de organisatie (blz. 156). Hij *wilde* geen program; de leefregel werd hem opgedrongen, tegen „zijn wanhopige pogingen" in (blz. 165). Een oud en zeer bekend refrein uit de laatste decennia. Dat Franciscus in het *begin* van zijn „bekering" niet aan een regel, aan organisatie dacht; dat hij het avontuurlijke *zocht* en de frisheid daarvan volop *genoot,* wie zou het kunnen betwijfelen? Er zijn overigens meer Ordestichters geweest, die begonnen, zonder dat zij de ontwikkeling van hun optreden voorzagen. De schrijver had echter de vraag moeten beantwoorden, of Franciscus' mening niet is *gegroeid*; of hij *practisch* van mening is veranderd. En juist die *wijziging,* die *groei,* die *verandering* is een niet te ontkennen *feit.* Die hangt ten nauwste samen met de *nadruk,* die Franciscus altijd sterker legde op de gehoorzaamheid. Tegen de reeds spoedig zich voordoende extravagantes van een „ongebonden rondzwerven buiten de regeltucht" treedt de Heilige steeds beslister op.

De veronderstelling, dat Franciscus tot het einde toe gekant was tegen

alle organisatie in zijn stichting, blijkt al reeds uit deze gedraging volkomen vals te zijn. En daarmede vervalt dus geheel de redenering van de schrijver.
Walter Dirks komt niet eenmaal, maar herhaaldelijk, terug op de *Derde Orde* en wijdt er zelfs hele bladzijden aan (blzz. 170-175). Wij kunnen ons verheugen over deze belangstelling. Vooral, omdat hij duidelijk inziet: het groot gewicht van een groep mensen, levend in het midden van de wereld, die zich tot taak en plicht kiezen het heilig Evangelie eerlijk te beleven en wèl volgens de frisse, spontane geest van de zo bij uitstek evangelisch-denkende Franciscus.
Maar. . . . die Derde Orde is verkeerd begrepen, meent de schrijver. Zij is geworden tot een kring van enkele vrome zielen, die feitelijk buiten het gewone leven van de wereld staan (blz. 102). Dat de Derde Orde in de praktijk, nu hier dan daar, niet altijd goed begrepen werd en wordt: wij geven het de auteur volmondig toe. Maar waar vindt hij de bewijzen, dat zij is *geworden* tot een „kerngroep", terwijl zij echter een massabeweging had moeten zijn, zoals de schrijver herhaaldelijk beweert? (blz. 172).
In de geest van de auteur had zij dat inderdaad moeten zijn, maar ook dàn blijft het een grote vraag, of zij dan het doel zou bereiken, wat hij erin ziet, namelijk de verchristelijking van de maatschappij. In elk geval schijnt het ons toe, dat Dirks „de zin van de geschiedenis, de zin van Gods geschiedenis" zich voorstelt in een gedachtenwereld buiten de *geschiedenis* zelf om. Hij onthoude: De Derde Orde was bij haar ontstaan een echte kerngroep: dat is een *feit*, dat hij niet had moeten voorbijzien.
We komen nog even op een andere moeilijkheid. De franciscaanse Derde Orde „kan wel niet door Franciscus zijn gesticht" (blz. 171), beweert de schrijver. Bedoelt hij: dat haar oorspronkelijke *regel* wel niet op Franciscus kan teruggaan, omdat Franciscus geen regel wilde??? Dan moeten wij die mening verwijzen naar het rijk van de pure veronderstellingen, die met *geen enkel feit* klopt. De regel van 1221 moge waarschijnlijk door Kardinaal Hugolinus zijn geredigeerd, zeker *niet* zonder medeweten van Franciscus zelf; en zo goed als zeker, met invoeging van reeds bestaande vroeger gegeven aanwijzingen door de Heilige.
Walter Dirks is zo bescheiden, dat hij „geen adviezen wil geven (blz. 211)". Waarom eigenlijk niet? Geen Minderbroeder zal er bezwaar tegen hebben. Integendeel! Maar hij beginne dan met te steunen op franciscaanse feiten.

P. Dr Fidentius v. d. Borne O.F.M.

Philip Gosse. Geschiedenis van de zeeroverij. Vertaald uit het Engels door W. A. C. Whitlau en P. J. van Whitlau-Van Buttingha Wichers. Den Haag, N.V. Uitgeverij W. P. van Stockum, 1952-1953. Geb. *f* 11.75.
Vier deeltjes in één band gebonden, geven de geschiedenis weer van de zeeroverij van de oudheid, de Barbarijse piraten, van Vikingen en Hol-

landers, van Britten en Amerikanen, tenslotte nog het einde van deze schrik der oceanen. Hoe boeiend overigens ook beschreven, wordt het steeds eender verhaal van zeeslagen en kaapvaarten op den duur wat eentonig. Interessante episoden ontbreken echter niet. Vele piraten beschouwden zich als eerbare lieden, niet als georganiseerde bandieten. Dit blijkt duidelijk uit het verhaal van een zeeroverkapitein die een heilige Mis aan boord liet opdragen en een van zijn manschappen, die zich onder de consecratie misdroeg, zonder pardon neerschoot.
Het werk is uit het Engels vertaald voor een breder publiek. Jammer dat men het niet bewerkt heeft en de historie van de Hollandse kaapvaart uit onze bronnen niet wat breder behandeld. De vertaling is meestal in orde, doch waarom zovele geografische namen, waarvoor wij een oernederlandse vertaling hebben, onvertaald gelaten?
Het werk van de Minderbroeders voor de Vrijkoop van slaven wordt even met ere vermeld. A. F.

Dr G. Hendriks. Een Stad en haar Boeren. Kampen, J. H. Kok N.V., 1953. Ing. *f* 5.75, geb. *f* 6.90.
Onderwerp van deze sociografische studie zijn de twee groepen weideboeren in de gemeente Kampen, de zg. Eilandboeren en Koe- (Stads-) boeren, beide groepen van ruim honderd gezinnen, beide groepen met een eigen levensstijl. De Koeboeren wonen temidden van de burgerbevolking met het voordeel van enige sociale betrekkingen met de stadsbevolking, maar met groot nadeel voor een goede agrarische bedrijfsvoering en met tegenstand van een vestigingsvijandig milieu. De Eilandboeren wonen bij hun landerijen met grotere bedrijfsgebouwen en grotere inkomsten, maar meer geïsoleerd van de stad en van elkaar. De verschillen tussen deze groepen moeten vooral verklaard worden uit de juridische verhouding ten opzichte van de gemeente Kampen en de aard van het woongebied.
Op de achtergrond staat de sociaal-economische ontwikkeling en het maatschappelijk leven van Kampen. Naast een recente verandering als het doorbreken van het geografisch isolement staat een oudere omschakeling als die van de liberaal-vrijzinnige naar de orthodox-protestantse geest In deze protestantse stad is de R.K. bevolking sinds 1899 met 200 zielen achteruitgegaan. Uitgebreid gaat de schrijver dan in op de verschillende sociale verschijnselen.
Het boek steunt veel op persoonlijk onderzoek. Het is een gedegen stuk werk geworden. Als zodanig is het dan ook te lezen.

Ephrem van Eijl O.F.M.

Dr C. Hoitsema. De Drukkersgeslachten Sipkes-Hoitsema en de Groninger Courant. Bijdrage tot de kennis en ontwikkeling van het Noorden van ons land in verleden en toekomst. Samengesteld naar aanleiding van

de wederopbouw der Boekdrukkerij van de N.V. Verenigde Drukkerijen Hoitsema te Groningen. Groningen, 1953.

Behalve een aantal wetenswaardigheden, die vermeld zijn naar de in de titelpagina genoemde aanleiding tot het uitgeven van dit mooi uitgevoerd en geïllustreerd boek, bevat dit werk vele interessante hoofdstukken. Bijzonder denken wij daarbij aan het hoofdstuk over de boekdrukkunst in haar begin. (Hierin wordt o.a. gewezen op de bij de Dominicanen, *Franciscanen*, Augustijnen enz. opgekomen en doorgezette reactie tegen de door Benedictijnen in de handschriften tentoongestelde pracht). Vervolgens beschrijft de bekwame auteur de twee stromingen, langs welke de beschaving zich naar onze streken heeft uitgebreid.

Op blzz. 60-61 vindt men iets over het oude Minderbroedersklooster.

Het werk werd naar aanwijzingen van J. Vermeulen gezet uit de letter Bembo van de Monotype Corporation en uitgevoerd in offset- en boekdruk.
E. Sl.

Dr C. A. van der Klaauw. Politieke betrekkingen tussen Nederland en België 1919-1939. Leidse historische reeks, deel II. Leiden, Universitaire pers, 1953. *f* 8.50.

Nu de Beneluxgedachte in Noord en Zuid weerklank heeft gevonden, is een boek over de vroegere verhouding tussen de twee lage landen zeer actueel. Steunend op uitgebreid archiefonderzoek en alles wat reeds daarover in druk verschenen was, heeft de auteur een helder relaas geschreven over de verwikkelingen rond de annexionistische politiek van Belgie na de eerste wereldoorlog met betrekking tot Zeeuwsch-Vlaanderen en Zuid Limburg. Ook de kanalenkwestie is uitvoerig behandeld. De schrijver beweegt zich vooral op juridisch terrein en laat de meer emotionele achtergrond van de politieke opinie onvermeld. Dit laatste had zijn boek meer relief geschonken, niettemin is het een belangrijke bijdrage.
A. F.

A. J. M. Kunst, Van Sint Elisabeth-Gasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis (1485-1814) diss. Utrecht. Utrecht, Drukkerij Vesta, 1954.

In 1485 werd door de Heer Evert Zoudenbalch, kanunnik en thesaurier van de Dom, uit eigen middelen een hospitaal gesticht, dat eerst gevestigd „aen Sunte Katherijn Velt", het tegenwoordig Vredenburg, na een eeuw naar het Regulierenklooster op de Oude Gracht werd overgebracht. Dit gebeurde Pinksteren 1582, twee jaar na de overgang in protestantse handen. Een korte, heldere uiteenzetting van de vijftiende-eeuwse situatie onder de krachtige bisschop David van Bourgondië vormt de kern van het eerste hoofdstuk. De stichtingsbrief wordt in zijn geheel weergegeven en rechtshistorisch besproken. Op pag. 85 geeft de auteur een korte biografie van Sint Elisabeth. De ontwikkeling van het gasthuis in de loop der eeuwen wordt vervolgens zeer gedetailleerd verhaald.

„De stichtingsbrief in de loop van circa drie eeuwen" is de titel van het

slothoofdstuk, waarin de dertien bepalingen van de stichtingsacte uitvoerig behandeld worden.
Een sommaire in 't Frans en een uitgebreide literatuuropgave besluiten dit werk. De stijl is niet meeslepend, doch geenszins dor.
Slechts zeer terloops is van de Minderbroeders sprake (blzz. 130 en 132).

P. Albertus Fick O.F.M.

Dr A. J. S. van Lier, De Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude binnen de stad Utrecht, Overzicht van twee eeuwen Geschiedenis 1754-1954, Utrecht, Uitgeversmaatschappij W. de Haan N.V., 1953. *f* 12.50.
Het testament van de milde stichteres, die op 26 April 1754 overleed, reserveerde een groot kapitaal tot de oprichting van drie fundatiën, om intelligente weesjongens in staat te stellen een passende opleiding in de vrije kunsten te ontvangen. Een van die fundaties, de Utrechtse, gevestigd in de Agnietenstraat, is het onderwerp van deze belangwekkende studie. Immers dit gelegenheidswerk biedt een treffende illustratie van de ingrijpende veranderingen die zich in het maatschappelijk leven van twee eeuwen voltrokken hebben. In negen hoofdstukken geeft de auteur afwisselend rechtshistorische beschouwingen ten aanzien van de interpretatie van het testament en schetsen uit de bewogen historie van de stichting. Zijn vlotte stijl maakt het boek prettig leesbaar. Verlucht met mooie foto's, voorzien van bijlagen en registers, en keurig uitgegeven is dit boek een aanwinst voor ieder die zich voor de sociale geschiedenis interesseert.

P. Albertus Fick O.F.M.

Dr A. A. van Schelven, Wegkruisingen in het landschap der theorie van de geschiedschrijving. Amsterdam, W. Ten Have N.V., 1953. *f* 3.50.
Dit boekje is een waardevolle inleiding op de grondproblemen van de wetenschap der historie. In 23 korte hoofdstukjes worden alle themata aangeroerd. De stijl, waarin het werkje geschreven is, mag allermerkwaardigst heten, hetgeen o.a. blijkt uit de laatste zin van het boekje: „Tenslotte hangt het standpunt in zake de zin der geschiedenis, dat ieder inneemt, van zijn levens- en wereldbeschouwing af: wilt ge heidense voorstellingen vernieuwen, zijt ge een Aufklärungs-optimist, of is Uw wens een Christgelovige te wezen?" Wie deze vreemde en onevenwichtige stijl voor lief wil nemen, zal een handige samenvatting vinden van wat vooral door Duitse denkers over de aard en de grenzen der geschiedschrijving gezegd is. Voor wie zich in deze problemen wil oriënteren, is dit boekje dan ook zeer bruikbaar, doch men kan er moeilijk mee volstaan. Wat de auteur op pagina 33 over de menselijke wil betoogt, kan bezwaarlijk aanvaard worden. Dat meer over deze grondproblemen gedacht en geschreven moet worden, valt moeilijk te ontkennen. Dit boekje is een handig hulpmiddel ter eerste kennismaking. A. F.

Vredepeel. Kort overzicht over de Vredepeel - geschillen en de daarvoor gevonden oplossing - tevens over de ontginning van deze Peelgronden.

Uitgegeven bij gelegenheid van de officiële ingebruikneming van de Vredepeelgronden op 16 Juni 1955. Venray, Firma van den Munckhof, (1955). *f* 1.—.

In dit keurig boekje - met enkele merkwaardige illustraties versierd - wordt ons vooreerst het ontstaan van de Vredepeelgeschillen tussen diverse gemeenten verhaald. De oorzaak van de twisten over de gronden moet men al zoeken in de veertiende en vijftiende eeuw. Verschillende Heren, die zeggingsmacht hadden in het Noord-Limburgse en het Brabantse, gaven voorrechten op de gronden enerzijds aan de inwoners van het Kerspel Venray, anderzijds aan de inwoners van Sambeek, Vierlingsbeek en Overloon.

Oplossingen van de geschillen, die voor 1948 werden nagestreefd, mislukten. Maar een definitieve oplossing werd ten slotte toch gevonden, die in 1949 door de belanghebbenden werd aanvaard. De pogingen - vanaf 1551 af - zowel als de definitieve oplossing zelf worden kort en duidelijk beschreven. Een apart hoofdstuk is gewijd aan de ontginning, waaruit men besluiten kan, dat een groot goed geworden is uit vrede. Met enkele regels wordt ten slotte de ingebruikneming op Donderdag 16 Juni medegedeeld. Voor heel de omgeving van Venray vooral is het boekje belangwekkend.

C. S.

James Brodrick S.J. De heilige Franciscus Xaverius 1506-1552. Utrecht „De Fontein" z.j. (1953). Geb. *f* 12.90.

Zoals rondom vele Heiligen, die grote verering genieten, hebben zich ook rondom Franciscus Xaverius zelf en zijn arbeid allerlei vrome verhalen en legenden geweven, alsof die Heilige die nodig had voor zijn al zeer duidelijke grootheid. In een lijvig en zwaar gedocumenteerd boek heeft James Brodrick S.J. na een langdurige studie en een diepgaand onderzoek die tot ware proporties teruggebracht. Anderzijds door zich ernstig in te denken in tijd en omstandigheden; door nauwkeurig reizen en werkzaamheden van Franciscus na te gaan, met alle successen en grote teleurstellingen; door ten slotte met scherpte zijn bronnen te bestuderen, waarvan de brieven en rapporten van Franciscus zelf de voornaamste zijn, heeft hij ons persoon en arbeid van de Heilige op historisch verantwoorde wijze beschreven. In prettige, boeiende stijl, waarbij gezonde humor en geestige opmerkingen niet ontbreken, ontwierp de schrijver zo een uitstekende levensbeschrijving, die deskundigen zeer appreciëren en die tegelijkertijd de gewone lezer aanspreekt. De Heilige zelf komt voor ons te staan als een man met een prachtig karakter, vol vurige liefde, met onbezweken zielenijver, die zich zelf op ongelofelijke wijze opofferde en wiens werkkracht onuitputtelijk scheen.

Menige kleine bijzonderheid ontmoeten wij in dit boek, die ook voor de geschiedenis van de Minderbroeders en vooral voor de franciscaanse missie-arbeid van belang zijn. Wij tekenden aan blzz. 7, 11, 19, 23, 50, 76, 77, 82, 83, 144, 146, 208-210, 235, 241, 244, 339, 366, 377. C. S.

Dr Lucianus Ceyssens O.F.M. Jansenistica minora. Deel 1 en 2. Mechelen, St. Franciscus-Drukkerij, z.j. Fr. 150 per deel.

Onvermoeid blijft onze geleerde confrater, Pater Ceyssens in boeken en artikelen anderen deel maken van zijn uitgebreide kennis over alles, wat het Jansenisme betreft. En het blijkt, dat telkens nieuwe gezichtspunten zich openen en nieuwe figuren op de voorgrond treden. Wat echter zijn artikelen betreft, één bezwaar is ertegen, dat deze in zo diverse tijdschriften zijn geplaatst en moeilijk voor iedereen toegankelijk zijn. Het is daarom een uitstekend idee geweest, die artikelen te bundelen. Bovendien is het voordeel er nog aan verbonden, dat men die zo gemakkelijk bij de hand heeft. Het is ondoenlijk al deze artikelen te recenseren. Wij volstaan dus met een weergave van titels en tijdschriften van deze studies. Deze algemene opmerking kunnen wij echter wel maken, dat zij voortdurend aangeven, welke rol ook en vooral de Minderbroeders gespeeld hebben bij deze vinnige en moeilijke strijd. De artikelen zijn dan:

I L'Enquête officielle faite en 1644 dans les diocèses des Pays-Bas sur le scandale causé per l'„Augustinus" de Corneille Jansénius. La part qu'y prirent les Franciscains. Archivum Franciscanum Historicum 1950, 96 blzz.

II. Van de veroordeling der 65 lakse proposities in 1679 naar de veroordeling van de 31 rigoristische proposities in 1690. Miscellanea moralia in honorem Eximii Domini Arthur Janssen, Gembloux 1948, 37 blzz.

III. L'origine du décret du Saint-Office concernant l'attrition (5 Mai 1667). Ephemerides Theologicae Lovanienses 1949, 9 blzz.

IV. L'influence de Gilles Estrix sur l'origine de la députation louvaniste à Rome (1677-1679). Gregorianum 1949, 32 blzz.

V. Les papiers de Quesnel saisis à Bruxelles et transportés à Paris en 1703 et 1704. Revue d'Histoire Ecclésiastique 1949, 45 blzz.

VI. De thesibus antigallicanis P. Bonaventurae Van den Dijcke O.F.M. (1691-1692). Archivum Franciscanum Historicum 1948, 16 blzz.

VI. Les abécédaires jansénistes et „leurs blasphèmes". Bulletin de l'Institut historique belge de Rome 1949, 43 blzz.

VII. De Mechelse drukker Gisbert Lints en zijn z.g. jansenistisch abc-boekje. Handelingen van de Kon. Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen 1950, 20 blzz.

VIII. Un échange de lettres entre Michel Baius et Henri Gravius (1579), Ephemerides Theologicae Lovanienses 1950, 30 blzz.

X. Rondom de studie van P. Willaert over de oorsprong van het Jansenisme in België. Revue belge de Philologie et d'Histoire 1950, 44 blzz.

XI. P. Patrice Duffy O.F.M. et sa mission antijanséniste. Catholic Survey 1951-1952, 79 blzz.

XII. Jean Recht en mission à Madrid pour l'Augustinus et l'augustinisme (1640-1653). Augustiana 1951, 75 blzz.

XIII. Pedro de Alva y Astorga y su imprento de la Immaculada Concép-

tión de Lovaina (1663-1666). Archivo Ibero-Americano 1951, 35 blzz.
XIV. De Carmelitarum Belgicorum actione antijansenistica iuxta chartas P. Seraphini a Jesu Maria. Analecta Ordinis Carmelitarum 1952, 120 blzz.
XV. P. Michael Van Hecke op weg naar Rome. Augustiana 1952, 39 blz.
XVI. Het Jansenisme van Johanes Richart, prior van het Cisterciënserklooster van Waarschoot te Gent (1675-1691). Citeaux in de Nederlanden 1953, 48 blzz.
XVII. Le sort des „Monita salutaria" en Espagne. Marianum 1952, 8 blzz.
XVIII. Correspondance de Pierre Cant sur les activités antijansénistes à Madrid (1679-1684). Bulletin de la Commission Royale d'Histoire 1953, 114 blzz. (samen met † Albert Sohier).
XIX. „Les sept points" jansénistes. Augustiana 1953 - 1954, 54 blzz.

C. S.

Maria Fassbinder. De heilige Clara van Assisie, uit het Duits vertaald door P. Henricus van Egmont Minderbroeder-Conventueel. Mechelen, St-Franciscus-Drukkerij, 1953. Fr. 90.
Zeer gaarne bevelen wij deze uitstekende levensschets van de beroemde Clara van Assisië aan. Vooral doen wij dat gaarne, omdat de innerlijke ontwikkeling van de Heilige zo sterk naar voren is gebracht. Zij wordt geplaatst in eigentijdse omstandigheden, zij wordt omringd door personen, die op haar invloed uitoefenden, zij bevindt zich op de juiste plaatsen. Dat haar inwendig leven zo duidelijk in dit boek uitkomt, vindt zijn voornaamste oorzaak hierin, dat zij telkens onder een bepaald gezichtspunt en in een aparte functie aan ons wordt voorgesteld. Men ziet de Heilige voor zich in alle grootheid, in diverse levensperioden.
Ook is dit boek welkom om het Aanhangsel. Daar worden bronnen geciteerd, daar worden geschriften van Sint Clara gepubliceerd, daar wordt verhaald van haar figuur in de beeldende kunst. Zeer practisch is ook, dat een lijst van de kloosters in België en Nederland werd bijgevoegd met waardevolle historische notities. C. S.

Gelders Jaarboek, samengesteld door W. J. Kunze. 1955. Arnhem, G. W. van der Wiel & Co, (1955). *f* 8.75.
Dit inhoudrijke jaarboek schenkt ons alle bijzonderheden over geheel georganiseerd Gelderland. De uitgebreide inhoudsopgave en de Bladwijzer wijzen ons op voortreffelijke wijze de goede weg, naar wat wij zoeken, personen, plaatsen, zaken. Voorop gaan algemener gegevens over heel het land. Zo (behalve Kalenders, feestdagen, titulatuur) over het koninklijk Huis, hoge Colleges van staat, provinciale besturen. Maar ook bij de vermelding van provinciale organisaties wordt steeds nauwkeurig gewezen op algemenere. Zodat ook buiten Gelderland dit Jaarboek goede diensten bewijst. Het werk is bewonderenswaardig, om de uitvoering zelf, maar vooral om de inhoud, waar men duizenden en duizen-

den finesses vindt. Wie iets over Gelderland weten moet, hij zal - wij kunnen moeilijk het tegendeel indenken - hier het gezochte vinden. C. S.

Groningse Volksalmanak voor het jaar 1955. Jaarboekje voor geschiedenis, taal- en oudheidkunde der provincie Groningen onder redactie van Dr W. J. Forsma en Dr A. T. Schuitema Meijer. Groningen, N.V. Erven B. van der Kamp, (1955). *f* 8.—.
De keurige volksalmanak met zijn gevarieerde inhoud is niet alleen zeer welkom voor het dadelijk, practisch gebruik vanwege de inlichtingen omtrent openbare instellingen enz., maar behoudt blijvende waarde door de degelijke historische bijdragen en de bibliographische gegevens. De artikelen behandelen wel elk onderdeel van de geschiedenis. Hier willen wij speciaal wijzen op de studie: Vierhuizen en de stichting van het Jacob- en Annagasthuis (blzz. 32-58). Deze vooral voor de provincie Groningen aanbevelenswaardige uitgave, kan niet versmaad worden bij geschiedkundige onderzoekingen. C. S.

W. Jappe Alberts en F. Ketner. Nederrijnse studiën XIIIe-XVe eeuw. Bijdragen van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht XXVII. Groningen, Djakarta, J. B. Wolters, 1954. *f* 4.90.
De prachtige serie studies van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis te Utrecht is met deze verhandelingen waardig voortgezet. Wij zeggen verhandelingen, want dit zeven-en-twintigste deel bevat drie delen, nl. Leveranties van steen uit Rijnland voor de dombouw te Utrecht en tolheffing op de Rijn; De eerste Bourgondische bezetting van Gelre; Vestiging en eerste ontwikkeling van het notariaat in Utrecht.
Registers van personen en plaatsen maken het boek volledig. Enkele afbeeldingen werden opgenomen. Stoutenburg bij Amersfoort wordt vermeld op blzz. 95, 112. C. S.

C. J. P. Kars en G. J. van Koppenhagen. Visuele Historie (naar een idee van Dr Ir R. Houwink). 's Gravenhage-Djakarta, G. B. van Goor-Zonen's Uitgeversmaatschappij N.V. z.j. *f* 5.50, geb. *f* 7.90.
Wanneer de jeugd van een boeiend en enthousiasme-wekkend leraar geschiedenis-onderwijs ontvangt, dan zal deze ongetwijfeld vele personen en feiten, ook in een bepaalde omlijsting kennen. Maar moeilijk blijft het haar geheel een periode in chronologisch verband te doen zien, haar overzichtelijk heel het materiaal te ordenen. Grote kunst is haar onderlinge afhankelijkheid van afzonderlijke onderdelen te doen zien. Om een totaalblik te construeren heeft men getracht om naast het gehoor, ook het gezicht dienstbaar te maken tot bereiken van dit doel. Psychologisch lijkt dat zeer juist. De samenstellers van dit boek hebben, dunkt ons, met deze visuele historie, waardoor zij geheel de geschiedenis in een aantal kleurrijke en duidelijke kaarten hebben vastgelegd een prachtig hulpmiddel geschonken tot een geordend overzicht en een samengevat geheel.
C. S.

Marie Koenen. Parcival. Vierde druk. Heerlen, Joh. Roosenboom, 1954. ƒ 3.—.
De bekende schrijfster Marie Koenen heeft in dit boek het verhaal van Parcival, de ridder van de heilige Graal in mooie taal verteld. C. S.

Provinciale Almanak voor Groningen 1955. Groningen, N.V. Erven B. van der Kamp, 1955. ƒ 5.90.
In deze almanak vindt men geheel het georganiseerd leven van de provincie Groningen met alle gegevens terug. Welk onderdeel men ook nodig heeft, zij geeft een antwoord. En als de systematische verdeling ook al eens ons dadelijk niet de weg zou wijzen, dan is de alphabetische klapper een veilige gids. Bij elke afzonderlijke gemeente is het wapen aangebracht. Voor iedereen, die in de provincie Groningen zaken heeft te doen, welke die ook zijn, is het boek onmisbaar. C. S.

Ds J. van Raalte te Harderwijk. Wat was de gereformeerde Kerk in Nederland? De geschiedenis van de „Kruisgezinden". Goes, Oosterbaan & Le Cointre N.V., 1954. ƒ 5.50.
De schrijver bedoelt de geschiedenis te schetsen van de Kerk, die zich officieel bleef noemen „De gereformeerde Kerk in Nederland", al werden in de volksmond de gemeenten veelal kruiskerken en de leden ervan kruisgezinden genoemd. Beschreven wordt het ontstaan en de ontwikkeling, veel strijd is er gevoerd, vele moeilijkheden waren er te overwinnen. We horen in dit boek er allerlei bijzonderheden over en maken kennis met personen, die een voorname rol speelden. We denken hier vooral aan Ds D. J. (de) Vos en Ds Cornelis van den Oever. Ook om de mentaliteit te kennen van de gereformeerde Kerk en haar leden is dit historisch werk zeer leerzaam. C. S.

Johan Schwencke. Tweehonderd Nederlandse grafische Kunstenaars sedert het eind der negentiende eeuw. Hun exlibris en biografie. Amsterdam-Antwerpen, Wereldbibliotheek, 1954. Geb. ƒ 12.50.
De bekwame schrijver mag zich bewust zijn, dat hij met dit practisch boek velen aan zich verplicht heeft. De alfabetische catalogus bevat zeer veel wetenswaardigheden, waarvoor - zoals wij op blz. 172 lezen - talrijke bezitters van exlibris hun medewerking verleenden. De biografische gegevens werden meestal betrokken van de genoemden zelf (blz. 6). Wat de inleiding betreft, daar staan enkele uitspraken, die niet iedereen zal beamen, ook opvattingen, die wij niet kunnen delen (zie b.v. blz. 10). De uitgave met de zeer talrijke - vrij kwistige, zoals op blz. 6 staat - reproducties van exlibris is zeer keurig en fijn. Wij lezen daarover wederom op blz. 172: „Tweehonderd Nederlandse grafische Kunstenaars werd in opdracht van de Exlibriskring der W.B. Vereniging uitgegeven in de winter van 1954. Het werk werd gezet uit de Pastonchi-letter en gedrukt in de

werkplaatsen van de Wereldbibliotheek N.V. te Amsterdam".
Op blz. 34 staan gegevens over Pater Renald Rats O.F.M. C. S.

Sint Franciscus. Tijdschrift gewijd aan de studie van Sint Franciscus, de franciscaanse vroomheid en de franciscaanse theologie. Jaargang 57, 1955. Brummen, Het Centrum voor Franciscaanse vorming, 1955. Abonnementsprijs voor Nederland *f* 6.50, voor België Fr. 90.
Wij durven de woorden over te nemen, die de Vicarius Min. Prov. P. Edilbertus Hazebroek O.F.M. op blz. 5 schreef aan Redactie en Lezers: Ik heb alle waardering voor dit nieuwe initiatief, dat het Centrum voor franciscaanse Vorming, de Rees te Brummen genomen heeft. Mijn beste wensen vergezellen daarom dit herrezen tijdschrift.
De eerste aflevering bevat de volgende bijdragen: P. Hilarion Goossens O.F.M.: De Gods- en Christusvisie van St. Franciscus; P. Dr. Kajetan Eszer O.F.M. Franciscaans Ordensleven; P. Dr Fidentius van den Borne O.F.M. Mijlpaal in de Franciscus-studie. C. S.

Drs Y. N. Ypma. Friesland annis Domini 1940-'45. Bijdrage tot de geschiedenis van het Georganiseerd Verzet in Friesland. Samengesteld in opdracht van de Vereniging Friesland 1940-'1945. Met tekeningen van Dick Osinga. Dokkum, Firma J. Kamminga, 1953. *f* 6.25.
Bij een eerste doorbladeren van dit keurig uitgevoerd en vrij lijvig boek valt een sterke aandacht op de blzz. 344-351: Lijst van personen, die in verband met of tengevolge van hun bijdragen aan het verzet in de Provincie Friesland zijn gestorven. Wie zal berekenen de som van moed en kracht, maar ook de som van lijden en verdriet, die deze mannen en vrouwen hebben betaald. Uiteraard is die som niet onder statistieken te brengen. Nog minder is dat mogelijk bij die duizenden, die in de bittere jaren 1940-1945 in mindere of meerdere mate in ziel en lichaam hebben geleden en zware offers brachten. Terecht merkt de schrijver op blzz. 10-11 op: Want het verzet is per slot mogelijk geweest door tienduizenden naamlozen, zonder wier morele en materiële steun het machteloos zou zijn geweest. De uitgave van dit boek is hierom alleen reeds gerechtvaardigd, omdat dankbaarheid een dure plicht is. Maar ook - om het zo uit te drukken - uit een zeker opvoedkundig oogpunt. Het voorbeeld door zovelen gegeven leert allen die na hun komen, wat harde plichten liefde voor Kerk en Vaderland kunnen eisen.
D. S. Algra schrijft in een Ten Geleide (blzz. 5-6): Het boek geeft een samenvattend beeld van de resultaten van de Documentatie van het Friese verzet. De Documentatie-Commissie vertelt in een Voorwoord, hoe zij haar taak opnam en kon uitvoeren (blzz. 6-8). De schrijver geeft een „Verantwoording" over de vervulling van zijn opdracht (blzz. 9-11). Hij legde de resultaten van de documentatie in dit zeer leesbaar boek vast. Dit geschiedde op globale wijze, maar wij krijgen toch een zeer uitstekend beeld. Zeer welkom daarbij is de Kroniek op blzz. 319-342. C. S.

Dr. A. F. Meilink, De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden, 1531-1544, Groningen-Djakarta, J. B. Wolters 1954. VIII en 450 blz. met persoonsnamenregister. *f* 11.90.

Met een lijdzaam geduld en een onverbeterlijke speurzin heeft de auteur alles bijeengebracht wat over de Wederdopers in de jaren 1531 tot 1544 te vinden is in de voorhanden litteratuur en in diverse archieven, waarbij geen enkele publicatie ongemoeid bleef. Al deze gegevens zijn enigermate geordend in dit werk dat begint met een korte inleiding over de toestand in de Nederlanden omstreeks 1530, en vervolgens handelt over de Munsterse troebelen, het aandeel van de Nederlanders daaraan, de onrust hier te lande, en de centra der Wederdopers (Amsterdam, Deventer, enz. enz.) en hun activiteiten.

De lezer lette wel: dit boek is een encyclopedisch naslagwerk, waarin men over de personen der Wederdopers in die jaren alles kan aantreffen - belangrijk en onbelangrijk - wat in de litteratuur bekend en in archieven vindbaar is. In zoverre heeft het boek zijn waarde. Het geeft geen samenvatting van de Wederdoperij als beweging, hetgeen blijkens de titel ook wel niet de bedoeling is; daarom ontgaat me ook de zin van het laatste hoofdstuk, waarvan het opschrift luidt: Structuur en ontwikkeling van het Anabaptisme tot 1544. Ondanks deze titel is de inhoud niet veel meer dan een massa feiten, voornamelijk van biografische aard, die een nogal verwarde indruk maken, en in veel gevallen bovendien een wat uitgebreidere herhaling zijn van wat in de eerste hoofdstukken als is gezegd.

Een al- of tenminste veelomvattend beeld van het Anabaptisme in de Munsterse jaren en daarna wordt niet gegeven; het boek is een collectie materiaal over mensen en toestanden, bouwstenen dus, die hun diensten zullen bewijzen voor een geschiedenis van de Wederdoperij van algemene of locale aard.

Weert, Augustus 1955. Drs. F. Adriaens.

P. Willibrord Lampen O.F.M. Pater Karl Halfdan Schilling. 's-Hertogenbosch, Geert Groote Genootschap, 1955. Nr. 686.

Dit boekje bevat een korte levensschets van een Noorse bekeerling, die na vele wederwaardigheden en na noeste arbeid op 2 Januari 1907 een heilige dood stierf als Pater Barnabiet. Het is zeer onderhoudend geschreven. C.S.

D. de Lange, de Martelaren van Gorcum, Utrecht-Antwerpen, Het Spectrum, z.j. (1954), Zonnewijzer-reeks.

In deze voor het grote publiek bereikbare reeks een boekje te schrijven over wel bekende doch nauwelijks gekende personen, was op zich al een uitstekende gedachte van het Spectrum.

D. de Lange schreef een werkje dat wel maar enkele nieuwe gegevens

bevat (hoofdzakelijk van biografische aard), maar dat de beschikbare bronnen en litteratuur tot een synthese verwerkt, en daarin nieuwe samenhangen openbaart, voornamelijk in de geschiedenis van Gorcum zelf. Het gebeuren in Gorcum en Den Briel in 1572 wordt geplaatst tegen de achtergrond van de situatie in de Nederlanden; de wijze waarop schrijver te werk gaat, bewijst zijn kunde om een grote belezenheid en algemene oriëntatie te demonstreren in een vorm die het lezen uitermate aangenaam maakt. Een geschiedwerk in de streng wetenschappelijke zin is het niet en beoogt het ook niet te zijn, verantwoord is het zeer zeker wel: schrijver weet te ver„beelden", maar steeds binnen het raam van de beschikbare bronnen, zodat van „verdichting" geen sprake is.

Een toename van de tanende belangstelling voor de Martelaren van Gorcum zou een waardig antwoord kunnen zijn op dit boekje, dat met zijn indringende beschrijving van personen en toestanden het volle licht laat vallen op de menselijkheid der acteurs - de martelaarskroon was beslist niet steeds een beloning na een opofferend leven - en niet schildert in wit en zwart, waartoe schrijvers in dit genre al te gemakkelijk geneigd zijn.

Weert, September 1955. Drs. F. Adriaens.

Juliana Regina 1955. Baarn, Uitgeverij en Drukkerij Hollandia, 1955. *f* 2.90.

In deze fraaie uitgave worden ons vooral door foto's, maar ook met sprekende teksten getoond de aktiviteiten van Hare Majesteit Juliana en van andere leden van het koninklijk huis september 1954-1955. Belangstelling voor het wel en wee van ons vaderland blijkt wel zeer duidelijk uit allerlei gebrachte en ontvangen bezoeken.

Anderzijds doet het boek ons medeleven met voorvallen in het koninklijk gezin, dat zo terecht de achting en de liefde van het volk verdient. Het boek werd samengesteld door D. Wijnbeek, die met zijn uitgever zich overtuigd kan houden, dat hij een mooi werk levert. C.S.

Toon Kortooms. Parochie in de Peel. 2de druk (24000). Utrecht, N.V. Uitgeverij De Lanteern, z.j. *f* 5.90.

Dit boek schreef de Auteur: Voor jou pater Canutus, onvergetelijke Minderbroeder en blijmoedige zoon van Vader Frans. Pater Canutus Peters overleed te Venray 18 Januari 1950. Hij heeft verschillende posten bij zijn medebroeders bekleed, was door allen bemind en geacht, maar vooral in de bittere oorlogsdagen heeft hij zich dapper gedragen en niet geaarzeld zich om het biechtgeheim op te offeren.

Dit boek beschrijft de toestanden in een verzonnen Peelplaats Mariaveen. Vele personen verschijnen ten tonele en zij worden fijn getypeerd, vooral dan wel Johanna Saracena, de huishoudster, Dorus Prinsen met zijn vele ambachten, Dokter Angelino en vele anderen. Maar het middelpunt

van het verhaal blijft de waarnemende pastoor, de dikke, zo gemoedelijke, eenvoudige en door en door brave Minderbroeder. Het is wel heel duidelijk, wie de schrijver voor ogen heeft gestaan. En laten we zeggen: we hebben ons in zijn beschrijving zeer vermaakt. Het type, wat hij beschrijft is - Goddank - nog niet uitgestorven. De schrijver heeft zich werkelijk ingewerkt in een mentaliteit, die nog leeft. De stallen op blz. 19 moet hij echter uit het boek laten verdwijnen; die plegen niet bij Minderbroederskloosters aanwezig te zijn. En de Provinciaal Ties was wel op visitatiereis in het buitenland, niet op een inspectiereis (blz. 104). Het genotvolle boek met zeer gezonde humor verdient aanbeveling. C. .S.

A. Lodders. Huismoeder en ziënster. Leven en voorspellingen van de zalige Anna Maria Taigi 1769-1837. Heerlen, R.K. Uitgeverij Joh. Roosenboom, 1952. *f* 0.95, Fr. 15.
Een zeer bevattelijk leven, in korte hoofdstukjes geschreven, doet ons deze zich zelf vergetende, maar daarom door God bijzonder, ook met mystieke gaven, gezegende vrouw kennen. De schrijver ontleende zijn gegevens aan het werk van Carlo Salotti, La beata Anna Maria Taigi secondo la storia e la critica. Roma, 1922. De zalige was lid van de Derde Orde van de Trinitariers (blz. 17). Op blz. 37 en 38 wordt ons verhaald, hoe uit de handen van een Ierse Minderbroeder bij het uitreiken van de Communie, de heilige Hostie uit zijn handen ontvlood, regelrecht naar de zalige toe. C. S.

J. Loeff. Van Opstal (West-Brabant). Rotterdam, H. de Bot, (1952). Overdruk uit de Brabantse Leeuw I (1952). *f* 2.50.
De schrijver, die reeds de genealogie Van Opstall publiceerde in het jaarboekje van Nederland's Patriciaat (1952), geeft hier aanvullingen. Hij constateert, dat de familie waarschijnlijk reeds vroeg tot het protestantisme overging, er waren verschillende vorsters en een familiewapen werd pas betrekkelijk laat aangetroffen.
Wij willen zijn aandacht vestigen op twee Minderbroeders van die naam. Gulielmus van Opstal overleed 20 April 1698 te Tienen en Petrus Joannes Opstal, geboren 11 Juni 1766 te Ligtaert, was in de Franse tijd praeses te Weert en kapelaan van de Sint Martinuskerk aldaar (1805-1826). Hij overleed 5 April 1836. C. S.

De monnik van Europa's straten, Sint Bernardus van Clairvaux door het noviciaat van de Achelse Kluis. Met een inleiding van Anton van Duinkerken. 's-Gravenhage, N.V. Uitgevers Mij Pax, z.j. (1953). *f* 3.90.
Over de inhoud van dit netjes uitgegeven boekje schrijft de novicenmeester fr. M. Emmanuel van Gassel op blzz. 14 en 15. Verschillende aspecten worden geboden over Sint Bernardus' werken en over zijn persoon; enkele afbeeldingen tonen ons de heilige in de hedendaagse kunst;

in een overzicht van zijn leven en werken zien we hem als een voorbeschikte zoon van Gods Kerk; diverse fragmenten uit zijn geschriften brengen enkele geliefde bernardijnse gedachten naar voren, terwijl pericopen uit het oorspronkelijk levensverhaal - in historisch-legendarische vorm ongerept tot ons gekomen - belangrijke getuigenissen geven van de hoogachting, welke Sint Bernardus in zijn omgeving mocht genieten en hoe eerbiedwaardige en gewetensvolle mannen naar hem opzagen. De bulle van de heiligverklaring en van de afkondiging van zijn verheffing tot Kerkleraar zijn eveneens kostbare documenten. Wij gaven tevens een tweetal proeven uit zijn preken en brieven.... Bovendien boden wij nog enkele middeleeuwse verhalen of legenden.... Wij verheugden er ons over de mooiste fragmenten uit de Encycliek „Doctor mellifluus" van Pius XII hieraan te mogen toevoegen. Uit deze inhoudsopgave is wel te concluderen, dat het werk ons de Heilige wel - zij het in beknopte vorm - leert kennen. Opstelling en keuze leken ons daartoe zeer gelukkig.

Op blz. 27 lezen wij: Latere geestelijke stromingen zijn door meerdere elementen van Bernardus' leer beïnvloed. Als wij b.v. denken aan het armoede-ideaal, dat de Cisterciënsers geheel van de tijdsstroming overnamen en zich eigen maakten: hun kloosters verspreidden zich over vele landen en bereidden het volk op de armoede-totaliteit van Sint Franciscus. Langs de Assisiër en de Begijnenbeweging bereikte Bernardus de moderne devotie. Zijn leer vond zelfs een weg naar de geestelijke oefeningen van Ignatius en naar de Franse school. C. S.

Jo Nabben. Dominicaanse Heiligen V. Schetsen. Uitgave no. 673 van het Geert Grote Genootschap. 's-Hertogenbosch, Mariënburg, (1953). *f* 1.—.
De schetsen, door ons al vroeger geprezen om titel en toon, betreffen thans drie vrouwelijke en drie mannelijke leden van Dominicaanse Orden. Van de eerbiedwaardige zuster Agathe van het Kruis werd het leven beschreven door Pater Antonius van de Martelaren O.F.M. (blz. 8). En de infante, Margaretha van Oostenrijk, religieuze van Sint Clara zond een bloemkrans en een palmtak om het lichaam van Agathe na haar dood te tooien (blz. 13). De mysticus Henricus Suso was een beminnelijk mens en een natuurliefhebber en men noemde hem daarom „Franciscus van de Predikbroeders" (blz. 48). C. S.

Jhr Mr A. J. M. van Nispen tot Pannerden. Het ontstaan van de Klei-Liemers. Zevenaar en omgeving tot 1328. Zevenaar, Uitgave: Liemers Lantaern, 1953. *f* 1.50.
Gebruik makend van de gegevens van de Stichting voor bodemkartering, geeft de schrijver een nederzettings-geschiedenis van de Klei-Liemers tot 1328. In dat jaar gaven de graven van Gelre en Kleef over de bedijking van De Liemers bepalingen. Zo krijgen we een beeld over het ontstaan en eerste ontwikkeling van Zevenaar en omgeving. C. S.

Jhr Mr A. J. M. van Nispen tot Pannerden. Losse schetsen uit de Liemers. Zevenaar, uitgave: Liemers Lantaern, 1953. *f* 1.50.

De schrijver constateert juist, dat een streekgeschiedenis rekening moet houden met vooraanstaande geslachten, die er woonden en werkten. Hij wijdt aandacht vooral aan de familie van den Loe, die meer dan twee eeuwen haar stempel drukte op het Ambt Lijmers - de huidige gemeenten Zevenaar en Duiven. Uiteraard komen we daardoor in kennis met vele andere familienamen.

Ook andere gegevens worden verstrekt, zoals over een reis naar het heilig Land in 1450, over O. L. Vrouw ter Nood Gods te Oud-Zevenaar, over het kasteel Enghuysen, het Lohegasthuis, over de Byvanck onder Beek. De schrijver heeft door de vele onderverdelingen het volgen van de compacte lectuur vergemakkelijkt. C. S.

De Noordoostpolder. Zwolle, Directie van de Wieringermeer, (Postbus 56 Zwolle), z.j. 1953. *f* 0.50.

Ongetwijfeld is de belangstelling voor de Noordoostpolder groeiend. Deze brochure, waarvoor Th. G. Verlaan de opmaak, het ontwerp van de omslag, vele tekeningen en grafieken vervaardigde, licht ons in over de waterbouwkundige werken, landbouwwetenschappelijk onderzoek, ontginning en exploitatie van de gronden, opbouw en kolonisatie, bouwkundige werken en publiekrechtelijke organisatie. De blzz. 78-82 bevatten een literatuurlijst.

De zeer goedkope brochure verdient ruime verspreiding. C. S.

Overijssel. Jaarboek voor cultuur en historie onder redactie van G. J. Lugard Jr., wijlen W. H. Dingeldein, Herman Korteling, Henri Th. Timmerman, 1954 (achtste jaargang). Zwolle, N.V. De Erven J. J. Tijl. (1954). Geb. *f* 5.90.

Dit keurig jaarboek opent - na een ter Inleiding - piëteitvol met een herinneringsartikel aan Willem H. Dingeldein, een historicus van groot formaat, zoals de schrijver Dr C. C. W. J. Hijszeler schrijft. Aan hem wijdt J. M. Legtenberg nog een gedicht.

Uit de inleiding is al te besluiten, dat het culturele leven in Overijssel stijgend is. Wij geloven, dat het Jaarboek de weerglans daarvan geeft, maar ook zeker een deel van die bloei aan zich mag toeschrijven. En ofschoon wij een tijdschrift als „Mars" hartelijk moeten begroeten, hopen wij met de Redactie, dat maandblad en jaarboek een steun aan elkander zullen hebben. Schade aan het jaarboek zou ook schade zijn aan cultuur en historie van Overijssel.

Ook in dit jaarboek is de inhoud een zeer gevarieerde, met afwisseling van proza, poëzie en illustratie. Wij vermelden - in het kader van onze Bijdragen - bijzonder: 1. Giethoorn door J. J. Hof. 2. De havezathen van noordwestelijk Salland door Mr C. W. van der Pot. 3. Hengelo in vorige

eeuwen door B. C. Sluijk en 4. Dr H. J. A. M. Schaepman 1844-1903 door Jos. van Wely O.P. C. S.

D. H. Peereboom Voller. Beknopte geschiedenis van het kasteel te Breda en van de K.M.A. Den Haag, N.V. Uitgeverij W. P. van Stockum en Zoon z.j. *f* 1.90.

Op 24 November 1953 bestond de koninklijke militaire academie 125 jaar. Deze is gevestigd in het kasteel te Breda. Het jubileum werd aanleiding tot het schrijven van deze brochure, die grotendeels gevuld is met de historie van het kasteel, dat van de veertiende eeuw dateert, maar in 1536 bijna geheel werd vernieuwd. In en om dat kasteel werden tussen 1825-1828 omvangrijke veranderingen aangebracht (zie blzz. 17-18), waardoor veel monumentaals verloren ging. Een korte kroniek over de K.M.A. vanaf 1828 besluit het werkje. C. S.

Otto Pfulf S.J. Moeder Clara Fey van het arme Kind Jesus. In het Nederlands bewerkt door G. Vriens S.J. 's-Gravenhage, N.V. Uitgeversmaatschappij Pax, z.j. (1953). *f* 9.90.

Onder de grote vrouwen, waarmede Gods Voorzienigheid in de vorige eeuw Kerk en Maatschappij gezegend heeft, behoort ongetwijfeld ook Moeder Clara Fey, bij velen bekend om haar Geestelijke Oefeningen. Uitverkoren een nieuwe Congregatie te mogen stichten, wier aanvankelijke taak vooral gericht was op het welzijn vooral van de arme en verwaarloosde jeugd, aanschouwde zij een hoopvolle toekomst, een bijna gehele vernietiging, een hernieuwde, en stijgende bloei, zo zelfs dat haar Zusters over heel de wereld zich verspreid hebben. Bij op- en neergang bleef deze kloeke vrouw gelijkmoedig en sterk en met kracht en zachtheid tactvol leiding geven, bij het inwendig leven en bij allerlei activiteiten. Door lijden gelouterd steeg haar schone ziel op 8 Mei 1894 op tot God (blz. 394) en een proces tot haar zaligverklaring werd in 1916 begonnen (blzz. 397-405). Het rijke en en volle leven van deze edele vrouw werd in dit fraaie en royale boek levendig geschetst, zodat men het gaarne en vooral ook om de aangehaalde woorden van Clara Fey zelf, met vrucht leest.

Clara Fey was geen Franciscanes en haar stichting behoort niet tot die van de Seraphijnse Heilige. Ja, terwijl zij devotie had tot allerlei Heiligen en zich ook liet inspireren door hun leer en voorschriften, wordt Sint Franciscus van Assisië niet genoemd. Toch is het ons herhaalde malen opgevallen, dat zij in haar doen en laten, in haar woorden en geest verschillende franciscaanse trekken vertoont. Reeds de naam, die zij zelf droeg en de naam, die zij aan haar Congregatie gaf, geven daarvoor al aanwijzingen. Dat voor haar Sint Clara werkelijk een patrones was, blijkt herhaaldelijk (zie blzz. 32, 42, 251, 310, 348, 351, 359, 372, 373, 384). Mogelijk heeft op haar ook invloed gehad, dat zij een eerste onderricht

ontving van Zusters Penitenten (blz. 17). Deze invloed heeft zeker wel gehad haar neef Ignaz Fey, die in 1842 werd priester gewijd en in 1847 Minderbroeder werd (blzz. 112, 175). Ook andere relaties hebben bestaan met Minderbroeders (zie b.v. blzz. 112, 175 en zeker ook met die van Maastricht, al zagen wij dat nergens vermeld). Haar devotie tot Sint Antonius van Padua blijkt uit een toespraak (blzz. 100, 101). Veel relaties heeft Clara Fey gehad met Franciscanessen, zo o.a. in Burtscheid (blz. 122) en met die te Kaltern; sinds 1855 had zij contact met de daar wonende beroemde gestigmatiseerde Maria van Mörl (blzz. 193, 195, 256, 327). Zeer nauw en hartelijk is de verhouding geweest met Francisca Schervier en haar medezusters (blzz. 58, 118, 172, 176, 179, 184, 240, 252, 265, 266, 292, 293, 354, 365, 396, 400). Het zou werkelijk de moeite kunnen lonen de wederzijdse betrekkingen tussen deze twee vrouwen dieper na te gaan. In elk geval zullen de vele volgelingen van Clara Fey, de ogen gevestigd houdende op haar stichteres een sterke steun hebben voor eigen geestelijk welzijn en voor haar arbeid ten beste van anderen. Dit mooie boek geeft een voortreffelijk beeld. C. S.

Raoul Plus S.J. De heilige Emile de Rodat. Vrij vertaald naar het Frans door M. van Rijsbergen. Heerlen, R.K. Uitgeverij Joh. Roosenboom, z.j. (1953). *f* 1.80, Fr. 30.

Emile de Rodat was stichteres van een Congregatie van de heilige Familie (van Villegranche de Rouergue), welke thans in talrijke huizen over verschillende landen is verspreid. In 1940 werd zij zalig en in 1950 heilig verklaard. Dit boekje beschrijft haar leven, geest en arbeid. Speciaal worden de moeilijkheden besproken, die deze hoogstaande vrouw te overwinnen had. Aan de edele priester M. Marty heeft zij veel te danken gehad.

Emile de Rodat verpleegde een zuster Claris (blz. 13), volgde de raadgevingen van Sint Bonaventura na (blz. 67) en vestigde haar eerste stichting in een voormalig Minderbroedersklooster van Villefranche (blz. 23).

C. S.

Fr. M. Bonaventura Post. Van Beppi Sarto, die paus werd. Illustraties van H. Schifferstein. Vijfde vermeerderde druk. Utrecht, St. Gregoriushuis, 1954. *f* 1.—.

Deze korte levensschets van de heilige Pius X is zó geschreven, dat die de jeugd, voor wie het verteld werd, voor deze Paus begeesteren kan. Op blz. 14 wordt vermeld, dat hij voor de Derde Orde van Sint Franciscus, waarvan hij zelf een ijverig lid was, een vurige liefde had. Op blz. 30 had de schrijver kunnen bijvoegen, dat hij als Opperherder ook juiste richtlijnen gaf voor de actie van diezelfde Derde Orde. C. S.

De Provinciale Bibliotheek van Zeeland. Middelburg, Firma G. W. den Boer, 1953.

Deze fraaie en geïllustreerde brochure werd in opdracht van het provinciaal bestuur geschreven door Dr B. D. H. Tellegen Azn. De rijke bibliotheek ging, ondanks de voorzorgen, op 17 Mei 1940 goeddeels verloren. De schrijver geeft de geschiedenis van de instelling in vogelvlucht. Feitelijk - al waren er in 1627 al plannen - dateert de bibliotheek van 1859. De huisvesting veranderde nog al eens. Rijk was de boekenschat (o.a. bezat men de eerste Nederlandse uitgave van het werk van Bartholomaeus de Glanville, Van de Proprieteiten der Dingen blz. 9). Men heeft na de ramp niet bij de pakken neergezeten. Door velerlei hulp en steun werd het boekenbezit wederom groot en vond de bibliotheek een uitstekend-ingerichte plaats in het Abdij-complex. C. S.

R. A. D. Renting. Regestenlijst van de Schepenkist-oorkonden uit het rechterlijk archief van Arnhem. 's-Gravenhage, Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1952. *f* 4.50.
In het voorwoord deelt ons A. P. van Schilfgaarde mede, dat de merkwaardige collectie van 311 charters, die behoren tot het rechterlijk archief van de stad Arnhem, de huidige naam te danken hebben aan een studie van Jhr Dr D. P. M. Graswinckel. Deze maakte daarvan - in 1944 verloren gegaan - regestenlijsten en publiceerde over die schepenkistoorkonden een artikel in het Nederlands Archievenblad. Dat artikel werd in deze uitgave opgenomen en van een naschrift voorzien door Drs Renting. Hij stelde ook de regestenlijsten opnieuw samen en maakte een nauwkeurige Index. De stukken zelf zijn gedateerd tussen 1293 en 1348, op een enkele uitzondering na geschreven in het latijn, terwijl de inhoud van privaatrechtelijke aard is. C. S.

Dr Ir J. A. Ringers. Caland en de betekenis van zijn werk voor Rotterdam. (Roterodamum 10). Rotterdam, Ad. Donker, 1953. *f* 1.95.
Pieter Caland, 12 Juni 1902 overleden, heeft het lot van vele mensen gedeeld. Zijn leven bracht hem triomfen en teleurstellingen. Van beide soorten lezen wij in dit geïllustreerd boekje. Maar al is het met hem gegaan, als met anderen: nu, na zijn dood wordt gewaardeerd, wat hij voor Rotterdam gedaan heeft. Aan hem is immers zeker voor een groot deel te danken, dat deze stad - bijtijds! - een nieuwe uitgang kreeg naar zee, de bekende Nieuwe Waterweg. Kort en duidelijk worden zijn verdiensten beschreven. C. S.

Dr Rob. Roemans. Het werk van Prof. Dr A. Vermeylen. Analytische Bibliografie. Amsterdam-Antwerpen, Wereldbibliotheek, 1953. *f* 9.90.
Deze analytische bibliografie betreft de werken van Vermeylen zelf, niet de publicatiën, die over hem en zijn arbeid geschreven zijn. Maar ook, wat de werken van Vermeylen zelf betreft, heeft de auteur zich een beperking opgelegd omdat „Verzameld Werk", dat te Brussel verschijnt, de

taak al overnam. Voor het overige is deze keurige uitgave nog lijvig genoeg: men weet, dat August Vermeylen zich op menig terrein zeer druk heeft bewogen. Bovendien bevat deze bibliografie een aantal bijlagen. Men treft er o.a. verslagen uit Nederlandse en Vlaamse kranten over voordrachten, die Vermeylen hield. Ofschoon de tekst van deze voordrachten nooit verscheen, oordeelde de schrijver zeer juist, dat deze het beeld van Vermeylen scherpte zal geven.
Juist door de veelzijdigheid, die Vermeylen ten toon spreidde, zal dit werk velen welkom zijn, aan letterkundigen, kunstenaars, historici en politici zelfs. Practische registers, inhoudsopgaven en chronologische lijst staan hen mede ten dienste.
Van Vermeylen's geschriften wijzen wij op nr. 151 (blzz. 185, 196, 412): St. Franciscus van Assisi in de kunst, Dietse Warande en Belfort XXVI (1926) blzz. 821-827. C. S.

L. J. Rogier, Alfons Ariens. Apostel en pionier. Nr. 683 van het Geert Grote Genootschap, 's-Hertogenbosch, Mariënburg, z.j. (1954). *f* 0.50.
Jaarlijks pelgrimeren op Ariens' sterfdag velen naar zijn graf; op de 25ste Ariensdag was er ongewoon druk bezoek. Op een namiddagvergadering sprak Prof. Rogier een redevoering uit, die thans ook in druk verscheen. 't Kan niet anders, of in deze redevoering sprak ook en vooral de historicus (zie blz. 14). Maar des te krachtiger is het bewijs voor Ariens' heiligheid, dat telkens het vertrouwen op de canonisatie van deze apostel en pionier doorstraalt. C. S.

Dr L. J. Rogier. Rotterdam in het derde kwart van de negentiende eeuw. Roterodamum 9. Rotterdam, Ad. Donker, 1953. *f* 1.95.
Uit de geschiedenisboeken blijkt maar weinig, wat Rogier het geestelijk klimaat van een tijd wil noemen (blz. 5). Hij meent, dat het utopisch socialisme in zijn onderscheiden verschijningsvormen ten onzent in het tijdvak 1850-1880 van grote betekenis is geweest (blz. 6). Uit diverse - ook schokkende gebeurtenissen - komt men met de schrijver tot de conclusie, dat dit moeilijk te ontkennen is. Het boekje met vele interessante gegevens uit Rotterdam zelf, is zeker zeer leerzaam en geeft een goede kijk op ontwikkeling van ideeën. C. S.

Arthur van Schendel. Over Boeken. Amsterdam-Antwerpen, Wereldbibliotheek-vereniging, 1954. *f* 1.90.
In dit bundeltje werden vijf artikelen verzameld, die in diverse organen verschenen. Zij hebben dit gemeen, dat zij allen de liefde tot het boek en de waarde ervan voor individu en mensheid tekenen.
Op blz. 10 staat: De Fioretti van Sint Franciscus en de Imitatio leest men het liefst in een klein boekje, dat in de zak kan gedragen worden. Wat een nuttige wenk is voor uitgevers. C. S.

Karel van den Sigtenhorst. Genealogie (Van den) Sigtenhorst(-Meyer). Rotterdam, H. de Bot, 1951. Gestencild. *f* 10.—.
Deze genealogie is van enkele illustraties voorzien. Zij beschrijft vanaf de zeventiende eeuw een familie, die in Deventer haar oorsprong nam. Over vele leden vernemen wij bijzonderheden. 'n Speciale aandacht wordt in Bijlagen gevraagd voor Hendrik Roelofszoon van den Sigtenhorst, voor Arend Jan van den Sigtenhorst, die uitgever werd van vele werken, Gerhard van den Sigtenhorst, die te samen met anderen te Amsterdam een affaire in manufacturen had, Bernhard van den Sigtenhorst-Meyer, die vooral bekend is als componist. Volgt nog de genealogie van Keizer Karel de Grote, waarin bewezen wordt, dat hij nog voortleeft in het geslacht van den Sigtenhorst-Arendsen Raedt (blzz. 29, 72). Registers besluiten het boek. C. S.

P. Silvester van Veghel O.F.M.Cap. Rond Haard en Erf. 3e Druk. Helmond, Uitgeverij „Helmond", z.j. (1953). *f* 4.90.
De titel van het boek deed ons aanvankelijk vermoeden, dat het onderwerp van geschiedkundige aard zou zijn. Dit is niet zo. De schrijver heeft zich tot taak gesteld uiteen te zetten, hoe men een persoonlijkheid kan worden, en hoe men zich als persoonlijkheid heeft te gedragen in de verschillende omstandigheden van het leven, in de rijpingsjaren, tijdens de verkering, in het huwelijk, het gezin, in het kinderloze huwelijk, in het vrije leven of in het klooster, als men vertrekken moet naar den vreemde. En hij maakt dit alles duidelijk aan onze boeren en boerinnen. Het boek staat vol van zeer practische wenken en het is duidelijk, dat de schrijver een levenswijs man en een uitstekend zielzorger moet zijn. Ook om de eenvoud van de toon verdiende dit boek - met enige wijzigingen dan - persklaar te worden gemaakt voor een nog groter publiek. C. S.

Boris Simon. De voddenraper van Emmaüs. Het werk van Abbé Pierre, Het verhaal van een echt avontuur dat beleefd wordt aan de poorten van Parijs. Tweede druk. Utrecht, De Fontein, Antwerpen, Sheed & Ward, z.j. Geb. *f* 4.50.
Als Abbé Pierre na een lof „het gebed van Emmaüs" verricht, roept hij, behalve Onze Lieve Vrouw, alléén Sint Franciscus van Assisië aan (blz. 211). Dat is niet te verwonderen. Tijdens een ziekte, op negentienjarige leeftijd, bevestigde een boek nog eens zijn roeping, doordat het hem het leven van Sint Franciscus onthulde (blz. 78). Zeven volle jaren maakte hij ook deel uit van een van Sint Franciscus' Orden, de Kapucijnen (blzz. 78, 79, 96, 97). Wie de franciscaanse mentaliteit aanvoelt, moet ook besluiten, dat zijn veelbesproken werkzaamheid daaruit voor een goed deel voortspruit. Het verhaal daarvan wordt op prachtige en suggestieve wijze verhaald door Boris Simon. En men leeft mede met zoveel onbekend leed, men gruwt soms van enorme wantoestanden, maar het grijpt aan, dat

deze edele mens met zulk een onbeperkt vertrouwen op God de hevige noden heeft getracht te lenigen. Wie dit boek leest, bewondert liefde en opoffering en zal Gode dankbaar, voor wat hem geschonken werd, graag wat meer activiteit tonen in hulp voor de behoeftige evennaaste. Hij zal ook troost ondervinden, die Abbé Pierre zeker in gevallen als van dat van de hoofdpersoon van het verhaal Djibouti ten slotte genoot. C. S.

Dr B. H. Slicher van Bath. Het Archief van de Kelnarij van Putten. 's-Gravenhage, Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1952. *f* 4.—.

Tot de in 1031 geschonken bezittingen aan het klooster Abdinkhof bij Paderborn behoorden goederen op de Veluwe. Deze werden gesteld onder een beheerder - later een van de Conventualen - die zetelde op de Hof onder Putten. Vandaar zorgde hij voor onderhoud en kleding van de monniken. Hij werd „cellerarius" of kelner genoemd en zijn woning te Putten werd daarom aangeduid met „kelnarij". Hieraan kwam in 1802 een einde.

Van het archief van deze kelnarij bestaan twee oude inventarissen, een van 1713-1714 en een van 1803. Om zeer aannemelijke redenen herstelde de schrijver de volgorde der stukken, zoals die in 1714 was vastgesteld. Hierop maakte hij echter deze - meer bruikbare - inventaris. Erbij voegde hij een lijst van regesten, waarvoor hij als eindpunt nam 1559 October 30. Als Bijlage gaf hij een korte inhoudsopgave van de inventaris 1713-1714, waarachter hij de nummers van de nieuwe inventaris opgeeft. Uit practisch oogpunt is dit zeer nuttig.

Het archief zelf noemt de schrijver een typisch voorbeeld van een rentmeesters-archief. Daarom is deze publicatie zeer toe te juichen. C. S.

Dr W. P. Thijsen. Het geslacht Willemsen. Rotterdam, H. de Bot, 1952. Gestencild. *f* 5.—.

De stamvader van het geslacht Willemsen was Lammert Willemsen te Herveld, van wie zes generaties worden behandeld. Hierbij zijn gevoegd dragers van de naam, niet passend in deze parenteel (is er ook in Bemmel geen familie Willemsen?). Met uitstekende registers op de voornamen en geslachtsnamen wordt deze degelijke studie - met zeer talrijke finesses - besloten. C. S.

Bert Verbist. Felix Timmermans, schilder met het woord, verteller met het penseel, zo heb ik U begrepen. Lier, N.V. Jozef van In & Co, 1953. Geb. Fr. 160, gen. Fr. 130.

Wij kunnen al voorop vaststellen, dat dit rijke boek rijk ook is van inhoud. Want Bert Verbist beschikte over het heel Timmermans-archief, dat Mil Lambrechts samenstelde en hij herlas al de werken van Timmer-

mans. Zo was hij in staat persoon en arbeid van de zo bekende schrijver opnieuw te beoordelen. Tot de schets over de persoon behoren de eerste hoofdstukken: De psychologie van Timmermans, Groei en wezen van zijn talent, Karakter en temperament zijn inderdaad van grote invloed geweest op aard en hoeveelheid van zijn arbeid.
Na een overzicht en analyse van zijn vele geschriften gegeven te hebben, beschouwt de schrijver Timmermans nog speciaal als toneelschrijver, als dichter, als schrijver voor de jeugd, als plastisch kunstenaar. Na de vermelding van onuitgegeven werk volgt een korte biografie en een zeer uitgebreide bibliographie. Deze bibliographie betreft alle werken, óók artikelen van Timmermans, maar geeft ook de bibliografie over Timmermans. Het royale boek is versierd met enkele foto's en verschillende reproducties van tekeningen, die Timmermans vervaardigde.
Naast de uitstekende publicatiën van Lia Timmermans „Mijn Vader" en van Renaat Veremans „De herinneringen aan Felix Timmermans" heeft deze studie een eigen plaats en doet ons ongetwijfeld „de ambassadeur der Vlaamse Letterkunde" (blz. 217) beter begrijpen.
Het is al meer geconstateerd, dat Felix Timmermans een innige genegenheid bezat tot Sint Franciscus en zelf in menig opzicht een franciscaanse mentaliteit bezat. Ook in dit boek wordt er meerdere malen op gewezen. Zo op blzz. 17, 22, 23, 33. 34, 50, 57, 77, 78, 91-98, 102, 109, 120, 126, 127, 146, 161-166, 176, 199, 204, 205, 210, 220-223, 225, 228, 229.
Speciaal wijzen wij op de publicaties: Het sacrificie van Zuster Wivina (blzz. 56-57), De Harp van Sint Franciscus (blzz. 92-98), De Dinsdagsche Heilige (blz. 102), Het Filmspel van Sint Franciscus (blzz. 161-166), Pallieterkalender 1931 (blz. 205). Tot zijn onuitgegeven werk behoort een leven van Elisabeth van Hongarije (blz. 210). C. S.

Sj. de Vries en Dr H. Klompenmaker. Getuigenis van het verleden. 200 historische fragmenten voor de vaderlandse en algemene geschiedenis van de oudste tijden tot heden. Gorinchem, J. Noorduijn en Zoon. Ing. *f* 4.25, geb. *f* 5.15.
Het zal altijd moeilijk zijn een bloemlezing samen te stellen, die geen desiderata overlaat. Sommigen beschouwen een fragment als overbodig, enkelen, zoals ook wij, hadden liever weleens geput uit andere bron. Dat neemt niet weg, dat dit boek veel teksten bevat, die iedereen interesseren en voor de leerlingen nuttig zijn. Men kan trouwens altijd nog kiezen. Over de Gulden Sporenslag bij Kortrijk (blzz. 50-51) werd een gedeelte ontleend aan de Annales Gandenses van de onbekende Minderbroeder. Het stuk over: Franciscus van Assisi (blzz. 44-46) werd genomen uit het Handboek der Kerkgeschiedenis van J. N. Bakhuizen van der Brink en J. Lindeboom. C. S.

Yvonne Waegemans. De dwaas der Liefde. Levensschets van St. Franciscus van Assisi in veertien taferelen. Muziek van Renaat Veremans. Bandontwerp naar het schilderij van Br. Maximinus. Antwerpen, P. Vink, z.j. (1952). Fr. 60, geb. Fr. 95.
Dit toneelstuk is opgedragen aan Johannes Jörgensen, „die ons de echte Franciscus heeft leren kennen". Of deze laatste bewering zó categorisch en zó algemeen mag gesteld worden, willen wij in het midden laten. Zeker echter is, dat het leven van de Seraphijnse Heilige wel mooi werd bewerkt in dit stuk, zodat de opvoering ervan op de toeschouwers indruk zal maken en met een oprechte bewondering voor Vader Franciscus zal vervullen. C. S.

W. L. Wessels. Het geslacht Wessels, Utrecht. Rotterdam, H. de Bot, 1951, Gestencild. *f* 2.—.
De oudst bekende persoon van het in dit boekje behandeld geslacht was Johannes Wessels. Er komen familieleden voor met de naam Vessels en Vesseloo. Een register van familienamen zal de belangstellende lezer welkom zijn. C. S.

Dr Zacharias van Haarlem. Van Kaliningrad tot Wladiwostok en wat er tussen ligt. Beknopt handboek over Sovjet-Rusland. Heiloo, Kinheim-uitgeverij, 1945. *f* 2.45.
Men behoeft niet blind te zijn om te constateren, dat men over Rusland zelf betrekkelijk weinig weet, hoewel dit machtige Rijk - helaas niet in prettige zin - genoeg van zich laat spreken. Dr Zacharias deed daarom een heel goed werk om in kort bestek de voornaamste gegevens bijeen te brengen. Zijn poging is uitstekend gelukt. De gegevens betreffen aardrijkskunde, bevolking en geschiedenis. Een afzonderlijk hoofdstuk betreft Sovjet-Rusland. Met een literatuuropgave, register en een tweetal kaarten verhoogde hij de belangrijkheid van het boek. Wij bevelen het zeer gaarne aan.
Op blz. 100 staat vermeld, dat pas onder Peter de Grote Minderbroeders en Kapucijnen naar Rusland konden komen om de zielzorg onder de gelovigen enigszins naar behoren te verzorgen. C. S.